

CENTRAAL ECONOMISCH PLAN

2001

Speciale onderwerpen

Marktwerking in het onderwijs
Struikelblokken bij klimaatbeleid

Inhoud

Woord vooraf	9
1 Inleiding	11
1.1 De wereldeconomie	11
1.2 De Nederlandse economie	16
1.3 Collectieve sector	28
1.4 Slot	32
2 De internationale conjunctuur	35
2.1 Ontwikkeling naar regio's	35
2.1.1 Verenigde Staten	35
2.1.2 Japan	39
2.1.3 Niet-industrielanden	40
2.1.4 Europa	41
2.1.5 Monetaire ontwikkelingen	47
2.2 Wereldhandel	49
2.2.1 Wereldhandelsvolume	49
2.2.2 Prijzen van industrieproducten	50
2.2.3 Oliemarkt	52
2.2.4 Grondstofprijzen, excl. energie	54
2.2.5 Externe data voor Nederland	55
3 De Nederlandse conjunctuur	57
3.1 Volumeconjunctuur	57
3.2 Gezinnen	62
3.2.1 Inflatie	62
3.2.2 Effect invoering euro op inflatie	64
3.2.3 Lonen	67
3.2.4 Koopkracht	70
3.2.5 Particuliere consumptie	73
3.2.6 Woningbouw	75

3.3	Buitenlandse handel	77
3.3.1	Uitvoervolume	77
3.3.2	Uitvoerprijzen	80
3.3.3	Invoer	81
3.3.4	Betalingsbalans	82
3.4	Bedrijven	83
3.4.1	Productie	83
3.4.2	Economische en budgettaire gevolgen van de BSE-crisis	88
3.4.3	Winstgevendheid	92
3.4.4	Investerings	96
3.5	Arbeidsmarkt	100
3.5.1	Arbeidsvraag	101
3.5.2	Arbeidsaanbod, werkloosheid en vacatures	103
3.6	Collectieve sector	109
3.6.1	De collectieve uitgaven	109
3.6.2	Collectieve lasten	117
3.6.3	EMU-saldo en schuld	121
3.6.4	Ijklijnen en ijklatten	123
4	Speciale onderwerpen	127
4.1	Marktwerking in het onderwijs	127
4.1.1	De gedresseerde onderwijsmarkt	127
4.1.2	Marktwerking in het onderwijs: middel, geen doel	128
4.1.3	Grenzen aan marktwerking in het onderwijs?	129
4.1.4	Onderwijs, winst en concurrentie	131
4.1.5	Concurrentie en tweedeling in het onderwijs	132
4.1.6	Teambeloning, onderwijskwaliteit en achterstandsscholen	134
4.1.7	Concurrentiebevordering in het secundair beroepsonderwijs	136
4.1.8	Trends vragen om meer concurrentie in het hoger onderwijs	137
4.1.9	Conclusie	138
4.2	Struikelblokken bij klimaatbeleid	139
4.2.1	Inleiding	139
4.2.2	Uitwerking van Kyoto: hindernissen bij internationale onderhandelingen	140
4.2.3	Uitwerking van Kyoto: binnenlandse reductietaakstellingen en effectiviteit instrumentering	144
4.2.4	Voorbij Kyoto	151

Bijlagen	155	
A1	Middelen en bestedingen 2000, 2001 en 2002	156
A2	Middelen en bestedingen 1988-1999	168
A3	Middelen en bestedingen, volumemutaties, 1988-1999	170
A4	Kerngegevens, 1988-2002	172
A5	Volume consumptie, investeringen en invoer, winstindicatoren 1988-2002	174
A6	Inkomens en prijzen, 1988-2002	176
A7	Kerngegevens arbeidsmarkt, 1988-2002	178
A8	Kerngegevens collectieve sector, 1988-2002	180
A9	Collectieve uitgaven naar beleidsmatige clusters, 1988-2002	182
A10	Sociale zekerheid, 1991-2002	184
A11	Zorg, 1991-2002	186
B1	Externe data voor Nederland, 1987-2002	188
B2	Bestedingscomponenten voor een aantal industrielanden, 1987-2002	190
B3	Overige kerngegevens buitenland, 1987-2002	194
B4	Sleutelvariabelen EU-landen, 1999-2002	204
C1	Volume-ontwikkeling van de binnenlandse afzet en voorraadvorming afkomstig uit het binnenland, 1990-2002	206
C2	Volume-ontwikkeling van de buitenlandse afzet, 1990-2002	208
C3	Volume-ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde (factorkosten), 1990-2002	210
C4	Volume-ontwikkeling van de werkgelegenheid, 1989-2002	212
C5	Prijzontwikkeling van de bruto productie, 1990-2002	214
C6	Arbeidsinkomensquote, 1988-2002	216
D1	Volume-ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde (factorkosten), 1999-2002	218
D2	Volume-ontwikkeling van de werkgelegenheid, 1998-2002	219
D3	Prijzontwikkeling van de bruto productie, 1999-2002	220
D4	Kerngegevens bouwnijverheid en exploitatie onroerend goed, 1999-2002	221
D5	Kerngegevens Energie, 1998-2002	222
Verklaring van afkortingen	223	
Enige eerdere publicaties van het CPB die bij de Sdu zijn verschenen	227	

Kaders in hoofdstukken

1	Inleiding	
	• Onzekerheidsvarianten buitenlandse economische ontwikkeling 2001-2002	18
	• De prijs van succes	20
	• Bijdrage Nederlandse ICT-sector aan groei blijft op peil	22
	• Onzekerheidsvariant contractloonstijging 2002	24
	• Vergelijking met behoedzaam en gunstig	27
2	De internationale conjunctuur	
	• Onevenwichtigheden Verenigde Staten	36
	• Arbeidskosten verwerkende industrie in de Verenigde Staten en het eurogebied	43
	• Wat zeggen rente-futures over de korte rente?	48
	• Olievoorraden en prijzen op spot- en termijnmarkt	53
3	De Nederlandse conjunctuur	
	• Waar blijft de groei van het reëel nationaal inkomen?	61
	• Het verloop van de inflatie	64
	• Flexibele beloning en macro loonstijging	69
	• Einde onstuimige groei telecommunicatie	87
	• De landbouw in de verdrukking	89
	• Zakelijke dienstverlening als banenmotor	102
	• Wet Arbeid Vreemdelingen (WAV)	105
	• Langer werken?	107
	• Lage reële groei collectieve uitgaven?	113
	• Arbeidsaanbod vanuit de bijstand	114
4	Speciale onderwerpen	
4.1	Marktwerking in het onderwijs	
	• Prestatiebeloning in Israël	134
	• Prestatiebeloning in Dallas	135

Woord vooraf

De berekeningen voor dit Centraal Economisch Plan zijn medio maart afgesloten. De onrustige bewegingen op de financiële markten illustreren de grote onzekerheden die het internationale beeld kenmerken. Een aantal variantberekeningen in het eerste hoofdstuk laat zien dat hierdoor ook de ramingen voor de Nederlandse economie met grote onzekerheidsmarges behept zijn. De uitkomsten kunnen bovendien nog in belangrijke mate worden beïnvloed door nadere besluitvorming van het kabinet over de begrotingsuitvoering 2001 en de voornemens voor 2002. Zoals gebruikelijk zijn voor de begroting 2002 thans enkele technische aannames gemaakt in aanvulling op de besluitvorming die tot dusver bekend is.

Een tweetal beleidsthema's biedt in dit Centraal Economisch Plan de stof voor het hoofdstuk Speciale Onderwerpen. Paragraaf 4.1 gaat in op de mogelijkheden en beperkingen van marktwerking in het onderwijs, en bespreekt de voor- en nadelen van enkele beleidsopties op dit terrein. Paragraaf 4.2 gaat wat dieper in op de moeilijkheden die het klimaatbeleid moet overwinnen. Dit betreft zowel de struikelblokken in de internationale onderhandelingen, als de invulling van beleidsmaatregelen voor het realiseren van de nationale doelstellingen.

Bij wijze van gewenningsinformatie zijn op diverse plaatsen in dit Plan de geldbedragen niet alleen in guldens maar ook in euro's vermeld. In volgende publicaties van het CPB zullen geldbedragen primair in euro's worden gepresenteerd.

De directeur,

F.J.H. Don

1 Inleiding

1.1 De wereldeconomie

De groei van de wereldeconomie is tegen het einde van vorig jaar aanzienlijk vertraagd. In de Verenigde Staten kwam abrupt een einde aan een langdurige periode van hoge groei. Ook in Azië leidde de teruggang van ICT-gerelateerde activiteiten tot een scherpe groeivertraging. Europa kon zich nog grotendeels aan de malaise onttrekken, maar ook hier lijkt een vermindering van de groei onvermijdelijk. Verwacht wordt dat het dieptepunt van de wereldconjunctuur in de eerste helft van dit jaar wordt bereikt. De wereldhandelsgroei loopt terug van ruim 13% in 2000 naar 6% in het lopende jaar, terwijl voor volgend jaar weer een iets hoger tempo wordt voorzien. Mede door sterk stijgende ruwe-olieprijzen is de inflatie vorig jaar wereldwijd fors gestegen, maar voor de prognoseperiode wordt een daling voorzien.

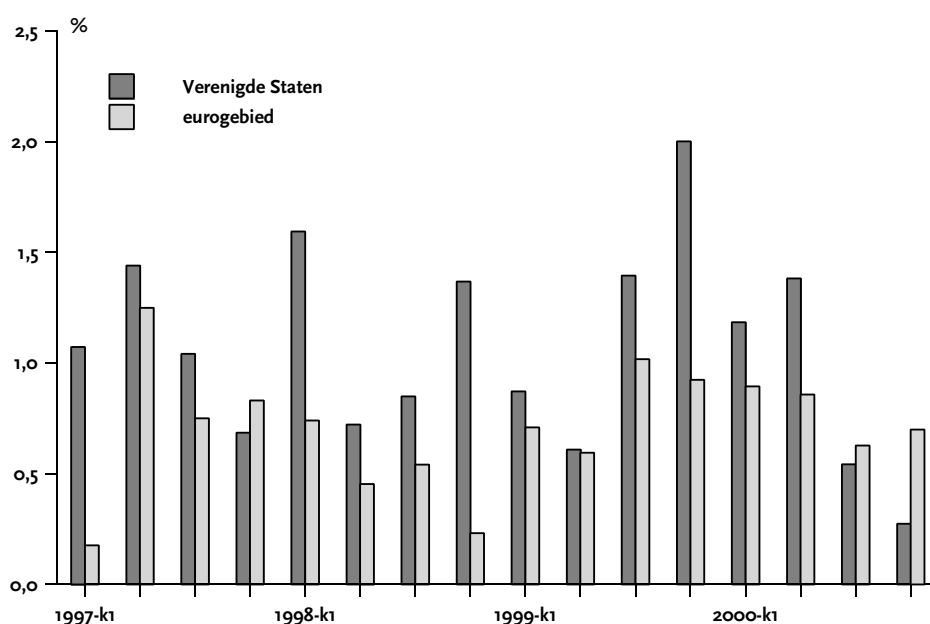
De omslag van de wereldconjunctuur werd ingeluid door een dreigende oververhitting van de Amerikaanse economie in de eerste helft van 2000. Snel dalende spaarquoten van bedrijven en gezinnen stuwden de binnenlandse bestedingen sterk op, de werkloosheid daalde tot het laagste niveau van de afgelopen dertig jaar en de inflatie(-verwachting) kroop omhoog. In reactie daarop werd het monetaire beleid stapsgewijs verkrappt. Dat heeft waarschijnlijk bijgedragen aan een omslag van de stemming op de financiële markten. De tot extreme hoogten gestegen koersen van ICT-aandelen begonnen in het voorjaar van 2000 aan een forse correctie, die in de eerste maanden van dit jaar nog voortduurde. Uiteindelijk leidde dit tot een scherpe val van het consumenten- en producentenvertrouwen. In de tweede helft van het jaar vertraagde de particuliere consumptiegroei, stagneerden de investeringen en liepen de voorraden sterk op.

Vooruitlopende indicatoren wijzen voor de eerste helft van dit jaar op een stagnatie van het BBP-volume in de VS. Mede door voorraadaanpassingen zal de industriële productie waarschijnlijk tot en met het tweede kwartaal blijven dalen. Daarna ontstaat ruimte voor een langzaam herstel van de productiegroei, ondersteund door de renteverlagingen in de eerste helft van dit jaar en een dalende inflatie. Voorts overweegt de nieuwe regering een lastenverlichting met terugwerkende kracht, wat het consumentenvertrouwen kan versterken. Deze lastenverlichting zal echter pas in het najaar kunnen worden geëffectueerd. Naar verwachting zal de economische groei in de Verenigde Staten teruglopen van gemiddeld 5% in 2000 naar circa 1¼% in het lopende jaar. Volgend jaar kan de groei weer aantrekken naar 2½ à 2¾%. Een conjuncturele vertraging in de productiviteitsgroei zal niet kunnen voorkomen dat de werkloosheid over de projectieperiode tamelijk scherp oploopt.

Latijns-Amerika en in het bijzonder Mexico is sterk afhankelijk van de conjunctuur in de VS, zodat een forse vertraging van de productiegroei in deze regio onvermijdelijk lijkt. Een sector die in Amerika sterk onder druk staat, is de computerindustrie. Dat is goed te merken in de nieuwe

industrielanden van Zuidoost-Azië, die sterk afhankelijk zijn van de export van computers en computeronderdelen. De industriële productie van deze regio is rond de jaarwisseling scherp gedaald en de bedrijvigheid zal in de eerste helft van 2001 waarschijnlijk onder druk blijven staan. Het moeizame herstel van de Japanse economie wordt verder vertraagd door de minder gunstige ontwikkelingen in de regio. Voorlopige cijfers wijzen voor Japan op een nulgroei in de tweede helft van 2000 en een zeer slecht begin van het huidige jaar. In reactie daarop heeft de centrale bank de officiële rentetarieven weer iets verlaagd tot bijna nul procent. Nieuwe budgettaire stimuleringsprogramma's worden steeds minder waarschijnlijk in het licht van de reeds hoge overheidstekorten en staatsschuld. De werkloosheid zal waarschijnlijk verder omhoog kruipen, ondanks maatregelen om het arbeidsaanbod in te tomen.

Figuur 1.1 Kwartaalcijfers^a volumegroei BBP Verenigde Staten en eurogebied, 1997-2000

^a Mutaties ten opzichte van voorafgaand kwartaal in %.

De Europese groei was de afgelopen jaren veel gematigder dan die in de Verenigde Staten. Hier was van een technologieschok nog weinig te merken. De ontwikkelingen in Europa waren wel evenwichtiger. De spaarquote van gezinnen daalde licht onder invloed van stijgende aandelenkoersen en (in sommige landen) huizenprijzen. De winsten namen gestaag toe. Behalve in de telecommunicatie bouwden bedrijven geen grote schuldenlast op, wat in Amerika wel gebeurde. De overheidsfinanciën werden geleidelijk gesaneerd, mede door privatiseringen. De binnenlandse bestedingen groeien al enkele jaren in een tempo van 2¾% en het afgelopen jaar vormde daarop geen uitzondering. De economische groei ging daar in 2000 nog ½%-punt

bovenuit door sterke externe vraagimpuls en een fikse verbetering van de concurrentiepositie bij een dalende effectieve wisselkoers van de euro.

Voor het lopende jaar wordt gerekend op een lichte afzwakking van de binnenlandse bestedingsgroei, in het bijzonder van de investeringen. De consumptiegroei hoeft nauwelijks te vertragen omdat in meerdere landen een herziening van het belastingstelsel de koopkracht ondersteunt. De buitenlandbijdrage loopt terug door de vermindering van de externe vraagimpuls. Per saldo wordt een productiegroei geraamd van 2½%. Volgend jaar kan de groei van de investeringen en de gezinsconsumptie in Europa weer iets aantrekken onder invloed van de dalende inflatie en rente. De exportgroei zal ondanks de licht aantrekkende conjunctuur buiten Europa echter nauwelijks versnellen: de verslechtering van de concurrentiepositie bij het geprojecteerde herstel van de eurokoers gooit hier roet in het eten. De productiegroei blijft daarom naar verwachting steken op 2½%. De daling van de werkloosheid zet in de projectieperiode door, zij het in een afnemend tempo.

Tabel 1.1   **BBP-volume naar regio's, 1999-2002**

	1999	2000	2001	2002
	mutaties per jaar in %			
Verenigde Staten	4,2	5,0	1¾	2¾
Japan	0,8	1,7	1	1½
EU-landen	2,5	3,3	2½	2½
Industrielanden	3,1	3,9	2	2½
Niet-industrielanden	3,8	5,8	4½	5
Wereld	3,4	4,8	3¾	3¾

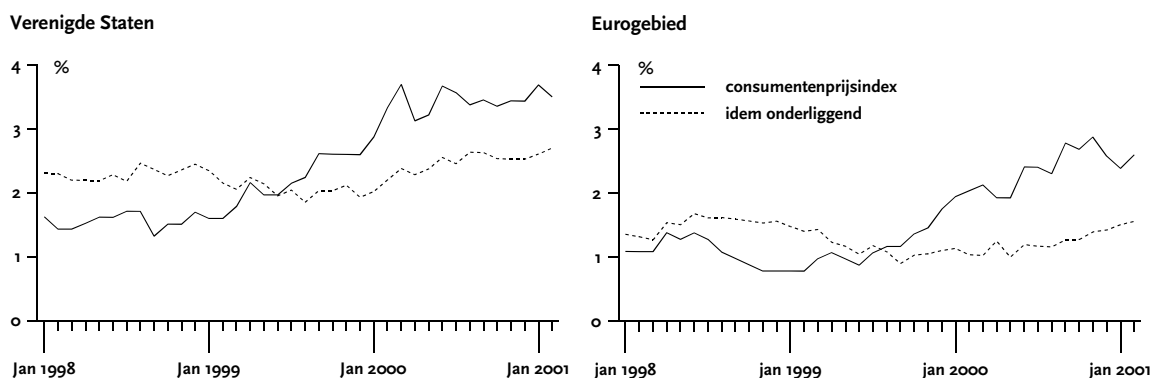
Sterke externe prijsimpuls, in het bijzonder van ruwe olie, waren vorig jaar debet aan de inflatieversnelling in de industrielanden. In het eurogebied werden deze impuls nog versterkt door de effectieve waardedaling van de euro. Voor beide ontwikkelingen lijkt een keerpunt bereikt. De ruwe-olieprijzen zijn reeds aanzienlijk gedaald en voor de projectieperiode wordt uitgegaan van verdere prijsdalingen onder invloed van de tragere volumeconjunctuur in de wereldeconomie. Deze zal ook de prijzen van andere grondstoffen drukken. De euro lijkt de laatste maanden uit het dal te klimmen en in de projectie zet deze opwaartse beweging geleidelijk door.

De binnenlandse kostendruk is in de meeste industrielanden nog steeds zeer matig. In de Verenigde Staten is dat vooral te danken aan een aanzienlijke versnelling van de trendmatige productiviteitsgroei sinds het midden van de jaren negentig. In Europa is loonmatiging bij een weliswaar dalende maar nog hoge werkloosheid de belangrijkste verklaring. De slechte positie van de Japanse economie biedt geen ruimte voor loonsverhogingen, hetgeen daar deflatoire tendensen oproept.

In de Verenigde Staten is de consumentenprijsinflatie eind vorig jaar opgelopen naar 3,5%. Het onderliggende inflatietempo, dit is exclusief energie en verse voedingsmiddelen, lag op ruim 2,5%. De vertraagde doorwerking van de externe prijsimpuls kan het onderliggende tempo begin dit jaar nog iets opstuwten, maar daar staat tegenover dat de teruglopende bezettingsgraden juist een matigend effect zullen uitoefenen. Als de olieprijsen, zoals voorzien, geleidelijk verder dalen, komt het feitelijke inflatietempo tegen het einde van dit jaar lager te liggen dan de onderliggende inflatie. Voor 2001 als geheel wordt een inflatie van 2¾% geraamd, afnemend naar 2¼% in 2002. De Federal Reserve Bank begon het jaar met agressieve verlagingen van de federal fund rate. Deze werd in twee stappen met een vol procentpunt verlaagd onder verwijzing naar de snelle afkoeling van de Amerikaanse economie. Zeer recent kwam daar nog eens een verlaging met ½ procentpunt bij. De geldmarktrente in de VS zal naar verwachting dit en komend jaar gemiddeld 5% bedragen.

De Europese Centrale Bank is sinds eind 1999 onder de dreiging van een versnellende inflatie geleidelijk overgegaan van een zeer ruim naar een accommoderend monetair beleid. De basis-herfinancieringsrente werd in een zevental stappen met in totaal 2¼%-punt verhoogd naar 4¾%. Een verdere verkrapping wordt in het licht van de verwachte inflatiedaling niet voorzien. Integendeel, ook in het eurogebied ontstaat ruimte voor rentedalingen. In de projectie is aangenomen dat de herfinancieringsrente in de loop van dit jaar geleidelijk zal worden verlaagd naar 4¼% en in 2002 op dat niveau zal blijven.

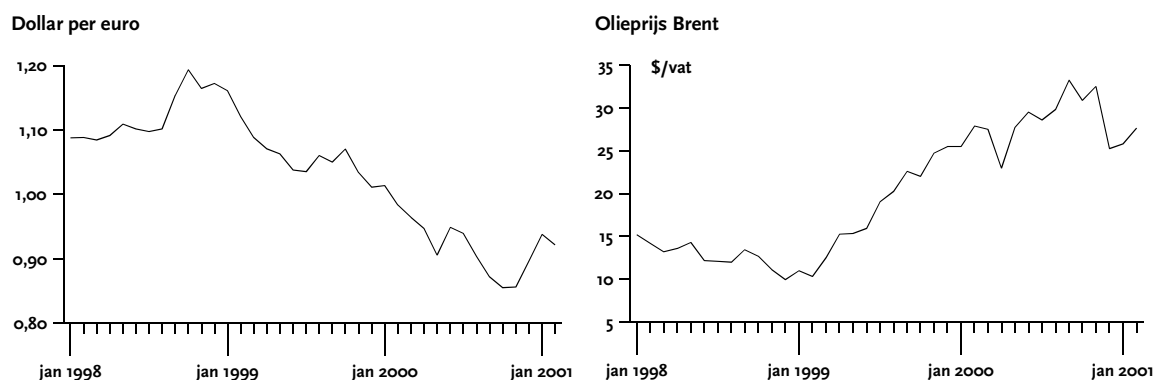
Figuur 1.2 Feitelijke en onderliggende inflatie in Verenigde Staten en eurogebied

De interne prijsontwikkeling in het eurogebied is opvallend beheerst gebleven. Vooral door sterke invoerprijsstijgingen versnelde de feitelijke inflatie tot 2,9% in november 2000, maar daarna begon het inflatietempo weer te dalen. De onderliggende inflatie bleef het afgelopen jaar beneden 1,5% (zie figuur 1.2). De externe prijsdruk heeft tot nog toe nauwelijks doorgewerkt in de inflatieverwachtingen en de loonvorming. De in veel landen doorgevoerde lastenverlichting kan eveneens de bereidheid tot loonmatiging helpen voortduren. Ook voor het eurogebied is de verwachting dat de feitelijke inflatie aan het einde van dit jaar lager wordt dan het onderliggende

tempo, als de geprojecteerde daling van de energieprijzen en de effectieve waarde­stijging van de euro werkelijkheid worden. De gemiddelde stijging van de consumenten­prijzen in dit jaar wordt geraamd op krap 2%, verder afnemend naar 1½% in 2002.

Figuur 1.3 Eurokoers en olieprijs (in dollars), 1998-2001

De waarde van de euro is sinds de officiële introductie in twee jaar tijd met zo'n 30% gedaald ten opzichte van de dollar. De massale kapitaalstroom naar de Verenigde Staten werd mede gevoerd door het Europese bedrijfsleven, dat via schaalvergroting tracht de internationale concurrentiepositie te versterken. De Amerikaanse markt oefende daarbij de laatste jaren een grote aantrekkingskracht uit. De omslag van het groeiverschil tussen Amerika en Europa is een reden om aan te nemen dat de kapitaalstromen in de projectieperiode minder eenzijdig op de VS gericht zullen zijn. Het sinds november 2000 ingezette herstel van de euro ten opzichte van de dollar wijst eveneens in die richting. In de ramingen is uitgegaan van een lichte verdere stijging

Tabel 1.2 Internationale kerngegevens, 2000-2002

	2000	2001	2002
	mutaties per jaar in %		
BBP-volume industrielanden	3,9	2	2½
Consumentenprijs industrielanden	2,5	2	1¾
Wereldhandelsvolume	13,3	6	7½
Wereldhandelsprijs (\$)	- 0,3	¾	- 1¾
Industrieproducten	- 5,3	1¾	- 1½
Grondstoffen excl. energie	2,5	0	0
Energie	60	- 12¾	- 8
	niveaus		
Dollarkoers van de euro	0,92	0,96	0,98
Ruwe olie (\$/vat)	28,5	25	23

van de euro. De yen is met het wegebbende vertrouwen in het herstel van de Japanse economie recentelijk weer onder druk komen te staan, zowel ten opzichte van de dollar als de euro.

Het onderliggende groeitempo van de wereldhandel bereikte in de eerste helft van 2000 een top van 15% op jaarbasis. Daarna zakte het tempo terug naar circa 5% in het laatste kwartaal. De jongste gegevens wijzen op een bijna stilvallen van de wereldhandelsgroei in de eerste maanden van dit jaar. Gelijktijdig wegvallende vraagimpulsen in Noord-Amerika en Zuidoost-Azië zijn verantwoordelijk voor deze stagnatie in de wereldhandel. In Europa nam de invoervraag tot aan het einde van 2000 nog krachtig toe, maar ook hier ligt een groeivertraging in het verschiet. In 2000 als geheel groeide het wereldhandelsvolume nog met meer dan 13%, het hoogste cijfer van de afgelopen dertig jaar. Voor dit jaar wordt gerekend met een terugval naar 6%, gevolgd door een licht herstel in 2002 naar circa 7½%.

Het volume van de voor ons land relevante wereldhandel nam vorig jaar toe met 11%. Naar verwachting vertraagt het groeitempo dit jaar tot 6 à 6½%, gevolgd door een lichte versnelling in 2002. De laagste groei (gemeten van kwartaal op kwartaal) zit in de eerste helft van 2001. Internationale prijzen in euro's namen vorig jaar bijzonder snel toe, met name door de aantrekkende ruwe-olieprijzen en de effectieve daling van de eurokoers. Dat leidde vorig jaar voor ons land tot een gemiddelde invoerprijsstijging (inclusief energie) van 10%. Voor de projectieperiode wordt daarentegen een daling van de invoerprijzen (in guldens) verwacht. Hetzelfde geldt voor de gemiddelde afzetprijzen van onze concurrenten op de wereldmarkt, nadat deze in 2000 (exclusief energie) nog met ruim 7% waren gestegen.

1.2 De Nederlandse economie

In 2000 is de economische groei voor het vierde opeenvolgende jaar rond de 4% uitgekomen. De uitvoer droeg in belangrijke mate bij aan de hoge groei in de afgelopen jaren. Dit jaar en volgend jaar zal de bijdrage van de uitvoer naar verwachting lager uitkomen, door de geringere internationale dynamiek en de verslechtering van de concurrentiepositie van het Nederlandse bedrijfsleven. De particuliere consumptie groeit al drie jaar met gemiddeld meer dan 4% per jaar, en blijft dat naar verwachting ook in 2001-2002 doen, mede dankzij de belastingverlaging dit jaar. Hierdoor blijft de verwachte economische groei met 3¼% in 2001 en 2¾% in 2002 nog boven het Europese gemiddelde. Door het lagere groeitempo komt in de raming een einde aan de jarenlange daling van de werkloosheid. De contractloonstijging en de inflatie komen dit jaar tijdelijk op hoge niveaus uit, van ongeveer 4%. Voor volgend jaar wordt een terugkeer naar cijfers rond de 3% respectievelijk 2% verwacht.

Met een economische groei van 4% heeft de Nederlandse economie vorig jaar goed gepresteerd. Ten opzichte van de eerdere ramingen in september (4½%) en december (4¼%) is de groei volgens de eerste voorlopige schattingen wel wat lager uitgekomen, maar het resultaat ligt nog altijd hoger dan het Europese gemiddelde van 3,3%. De tegenvallers voor 2000 zijn

voornamelijk het gevolg van een geringere binnenlandse dynamiek. Met name de investeringen in woningen zijn beduidend minder hard gegroeid dan was voorzien, voornamelijk door tegenvallende investeringen in nieuwbouw en lagere overdrachtskosten. Maar ook de particuliere consumptie en de investeringen van bedrijven (exclusief woningen) zijn vorig jaar wat minder hard gegroeid dan in september nog werd verwacht.

Bij de hiervoor geschetste vooruitzichten voor de wereldeconomie blijft de Nederlandse economie zich ook in 2001 en 2002 redelijk gunstig ontwikkelen. Hoewel er sprake is van een conjuncturele afzwakking, is het verwachte groeitempo voor het BBP ongeveer gelijk aan de gemiddelde groei in het afgelopen decennium. Met een geraamde groei van 3¼% in 2001 en 2¾% in 2002 komt deze in Nederland ook weer wat hoger uit dan gemiddeld in de Europese Unie, waar voor beide jaren een BBP-groei van circa 2½% wordt verwacht.

De conjuncturele vertraging is vooral zichtbaar in de sectoren die relatief sterk afhankelijk zijn van de export of van de afzet van kapitaalgoederen, zoals industrie, bouwnijverheid, handel en transport. In de ICT-sector blijft de groei van de telecomsector weliswaar relatief hoog, maar de productiestijging zal minder uitbundig zijn dan in het recente verleden. De verwachte bijdrage van de ICT-sector aan de economische groei zal net als in het recente verleden in de periode 2000-2002 ongeveer ½%-punt per jaar bedragen (zie kader).

In een afzonderlijk kader worden enkele onzekerheidsvarianten geschetst, die tezamen een indruk geven van de belangrijkste externe risico's die aan de projectie kleven. Een later en trager herstel van de economische groei in de VS kan ertoe leiden dat de Nederlandse BBP-groei in 2002 niet op 2¾%, maar slechts op 2% uitkomt. Indien daarbij bovendien de dollarkoers verder verzwakt, resteert voor volgend jaar wellicht maar 1½% groei. Ook de onzekerheid rond de inflatieverwachting is groot; bij een hoog blijvende dollarkoers bedraagt de stijging van de consumentenprijsindex volgend jaar bijna 3%, terwijl de combinatie van een later groeiherstel in de VS en een verdere verzwakking van de dollar de inflatie in 2002 kan doen afnemen tot circa 1%.

De Nederlandse uitvoergroei (goederen exclusief energie) zal dit jaar naar verwachting uitkomen op 5½%, hetgeen bijna een halvering is ten opzichte van vorig jaar. De belangrijkste oorzaak is de geringere groei in de wereldeconomie. In de projectie voor volgend jaar herstelt de groei van de uitvoer zich enigszins als gevolg van de licht aantrekkende buitenlandse vraag. Net als vorig jaar verliezen de Nederlandse exporteurs ook in 2001 en 2002 marktaandeel aan hun buitenlandse concurrenten. De oorzaken zijn een ongunstig pakketeffect dat niet in de relevante wereldhandelsgroei is verdisconteerd, en productiebelemmeringen door personeelstekorten. Volgend jaar speelt ook de verwachte verslechtering van de prijsconcurrentiepositie een rol. Naast de geprojecteerde waardestijging van de euro is de sterke stijging van de arbeidskosten per

---

Onzekerheidsvarianten buitenlandse economische ontwikkeling 2001-2002

Onderstaande tabel toont de effecten voor de Nederlandse economie van een drietal internationale onzekerheidsvarianten. In de raming ligt een herstel van de Amerikaanse economie in de loop van 2001 besloten. Indien dit herstel zich later en trager voordoet (variant A), zal de invoer van de VS lager uitkomen, waardoor de wereldhandel minder sterk groeit. Dit resulteert voor de meeste landen in een lagere uitvoergroei, waardoor ook de Nederlandse BBP-groei minder zal stijgen.

Al dan niet in samenhang met de ontwikkeling van de Amerikaanse economie kan de dollarkoers in 2001 en 2002 een ander verloop krijgen dan de *f* 2,30 respectievelijk *f* 2,25 die nu in de raming besloten ligt. In variant B zijn de gevolgen berekend van een hogere dollarkoers in zowel dit als volgend jaar op een niveau dat gelijk is aan het gemiddelde van februari 2001, namelijk *f* 2,40. De hogere dollar leidt tot een verbetering van de concurrentiepositie van het eurogebied, hetgeen een positief effect heeft op de uitvoer. Via hogere invoerprijzen vertaalt de sterkere dollar zich ook in meer inflatie. In variant C wordt juist verondersteld dat de dollar in 2002 10% lager ligt dan in de centrale projectie. De gevolgen zijn dan grosso modo omgekeerd aan die in variant B. Daarbij zij wel aangetekend dat het in de huidige economische situatie niet zeker is dat een lagere inflatie tot lagere loonstijgingen leidt. Het is goed mogelijk dat in zo'n situatie werknemers een deel van de ruilvoetwinst opstrijken en dat de negatieve effecten van de dollardaling op de uitvoer nog sterker worden.

Effecten van

A 1½% lagere productiegroei in de VS (¾% in zowel 2001 als 2002)

B: dollarkoers *f* 2,40 in 2001 en 2002

C: 10% lagere dollarkoers in 2002

	A		B		C
	2001	2002	2001	2002	2002
	cumulatieve afwijkingen in %				
Relevant wereldhandelsvolume	-0,5	-2,4	0,1	0,4	-0,2
Concurrentenprijs (excl. energie)	-0,3	-2,1	1,6	3,0	-3,9
Invoerprijs	-0,4	-2,7	1,0	2,1	-2,4
Contractloon	0,0	-0,5	0,1	1,0	-0,6
Consumptieprijs	0,0	-0,6	0,2	0,9	-0,6
BBP-prijs	0,0	-0,4	0,2	1,0	-0,6
Particuliere consumptie	0,0	0,0	-0,1	0,0	0,1
Investeringsbedrijven (excl. woningen)	-0,1	-0,9	0,2	0,9	-0,7
Uitvoer goederen (excl. energie)	-0,5	-2,6	0,7	1,8	-1,9
Bruto binnenlands product	-0,1	-0,8	0,2	0,5	-0,5
Werkgelegenheid marktsector	0,0	-0,2	0,1	0,2	-0,1
Arbeidsinkomensquote (niveau)	0,0	0,2	-0,2	-0,4	0,4

Tabel 1.3 Enkele kerngegevens voor Nederland, 1998-2002

	1998	1999	2000	2001	2002
	mutaties per jaar in %				
Internationaal					
Relevant wereldhandelsvolume	8,1	4,8	11,0	6¼	7
Prijspeil goederenimport	-2,0	0,2	10,0	-¾	-2¾
Dollarkoers (niveau, guldens per dollar)	1,98	2,07	2,39	2,30	2,25
Eurokoers (niveau, dollars per euro)	1,11	1,06	0,92	0,96	0,98
Olieprijs (Brent, niveau, dollars per vat)	12,9	17,9	28,4	25	23
Lonen en prijzen					
Contractloon marktsector	3,0	2,6	3,3	4	3¼
Loonsom per werknemer marktsector	3,3	2,9	4,0	4¾	4
Prijsconcurrentiepositie	-0,7	0,5	1,9	-1½	-½
Consumentenprijsindex	2,0	2,2	2,6	4	2
Idem, geschoond ^a	1,7	1,7	2,1	3	1¾
Koopkracht modale werknemer (excl. incidenteel) ^b	1,5	0,1	0,6	6¾	1
Volume bestedingen en productie					
Goederenimport (excl. energie)	7,8	6,3	10,0	5½	6¼
Goederenimport	8,1	6,2	9,9	6¼	6¾
Particuliere consumptie	4,4	4,4	3,7	4½	4¼
Bruto investeringen bedrijven (excl. woningen)	4,4	9,4	5,4	3¾	2½
Investeringen in woningen	1,6	1,2	1,1	2	1¾
Productie marktsector ^c	4,8	4,9	5,0	3½	3
Bruto binnenlands product	4,1	3,9	4,0	3¼	2¾
Reëel nationaal inkomen	1,7	5,9	3,7	3¾	3
Arbeidsmarkt					
Werkgelegenheid (in arbeidsjaren)	3,0	2,9	2,5	1¾	1¼
Werkgelegenheid (≥ 12 uur/week, in personen)	4,2	2,8	2,3	1¾	1¼
Arbeidsaanbod (in personen)	2,7	1,9	1,8	1¾	1½
	niveaus				
Werkloze beroepsbevolking (in dzd)	348	292	267	260	270
Idem, in % van de beroepsbevolking	4,8	4,0	3,6	3½	3½
Werkloosheid en bijstand (in dzd uitkeringsjaren)	740	657	593	575	585
Verhouding niet-actieven versus actieven (in %)	69,8	67,6	65,7	65	64¾
Collectieve sector					
Vorderingensaldo collectieve sector ^d (% BBP)	-0,7	1,0	2,2	1,1	1,5
Bruto schuld collectieve sector (ultimo jaar, in % BBP)	66,8	63,2	56,5	51,8	48,1
Collectieve lastendruk (% BBP)	40,7	41,4	41,4	39,6	40,3
Diversen					
Arbeidsinkomensquote marktsector ^c (in %)	81,8	82,3	83,0	83	83¼
Arbeidsproductiviteit marktsector ^c (mutatie in %)	2,0	1,7	2,2	1½	1¾
Saldo lopende transacties buitenland (in % BBP)	4,1	5,6	5,6	5½	5
Lange rente (in %, 10-jaars staatsleningen)	4,6	4,6	5,4	5	5

^a Exclusief het effect van veranderingen in de tarieven van de kostprijsverhogende en consumptiegebonden belastingen.

^b In de MEV-raming ontving modaal in 2001 geen aanvullende kinderkorting, in de huidige raming wel. De koopkracht valt hierdoor nu hoger uit.

^c Exclusief delfstoffenwinning en verhuur van en handel in onroerend goed.

^d In 2000 inclusief 0,7% BBP opbrengst UMTS-veiling.

De prijs van succes

De gematigde ontwikkeling van de arbeidskosten in vergelijking met concurrenten uit het eurogebied, die begin jaren tachtig is begonnen, heeft de Nederlandse economie in het algemeen, en de exportsector in het bijzonder, geen windeieren gelegd. De sterk verbeterde concurrentiekracht heeft eraan bijgedragen dat de Nederlandse exportsector goed presteerde. Tegelijk is de winstgevendheid van het Nederlandse bedrijfsleven sterk verbeterd. Mede als gevolg daarvan is de ontwikkeling van de werkgelegenheid, vooral ook in Europees perspectief, zeer gunstig geweest. Al met al is de werkloze beroepsbevolking recentelijk terechtgekomen op een niveau dat sinds begin jaren tachtig niet meer is geregistreerd en dat naar verhouding bovendien aanmerkelijk lager ligt dan in andere landen van het eurogebied. Zoals bekend ligt de totale betaalde inactiviteit onder de 65 jaar in Nederland beduidend hoger dan de werkloosheid, zij het nu ook wel onder het gemiddelde in het eurogebied.

De positionering binnen het eurogebied is van groot belang voor Nederlandse exporteurs. Vorig jaar was maar liefst 63% van onze uitvoer bestemd voor landen in dat gebied. Ook is bijna de helft (46%) van de relevante buitenlandse concurrenten hieruit afkomstig. Binnen het eurogebied kunnen de landen niet meer tijdelijk een betere concurrentiepositie verwerven door waardedaling van hun munt.

De Nederlandse arbeidsmarkt is, zoals gezegd, krap vergeleken met veel landen van het eurogebied. De verkrapping heeft ertoe geleid dat zich een keerpunt heeft voorgedaan in de arbeidskostenontwikkeling. De loonsom per werknemer is in de Nederlandse industrie sinds 1998 aanmerkelijk sterker gestegen dan bij concurrenten uit het eurogebied. Deze sterkere stijging is niet gecompenseerd door een grotere toename van de arbeidsproductiviteit. De hogere looninflatie is evenmin gecompenseerd door een verzwakking van de gulden; dat is zelfs uitgesloten sinds elf Europese munten op 1 januari 1999 aaneen zijn geklonken. In landen waar de werkloosheid hoger ligt, dient loonmatiging als instrument om de concurrentiekracht te vergroten. Per saldo is de Nederlandse concurrentiepositie verslechterd. Dat is als het ware de prijs die de exportsector in Nederland betaalt voor het succes op de arbeidsmarkt. Gelet op eerdere ervaringen, meest recent in 1991-1993, is het van belang dat deze ontwikkeling niet doorschiet en dat de arbeidskosten per eenheid product weer in lijn komen met de ontwikkeling bij Europese concurrenten.

Arbeidskosten per eenheid product in de industrie, Nederland en concurrenten uit het eurogebied, 1999-2002

	Nederland				Concurrenten uit het eurogebied			
	1999	2000	2001	2002	1999	2000	2001	2002
	mutaties per jaar in %							
Loonsom per werknemer	3,1	4,0	4¾	4	2,2	3,0	3¾	3½
Arbeidsproductiviteit	3,0	3,4	2½	2¼	2,3	4,9	2¼	3½
Arbeidskosten per eenheid product	0,2	0,6	2¼	1¾	- 0,1	- 1,9	1¼	0

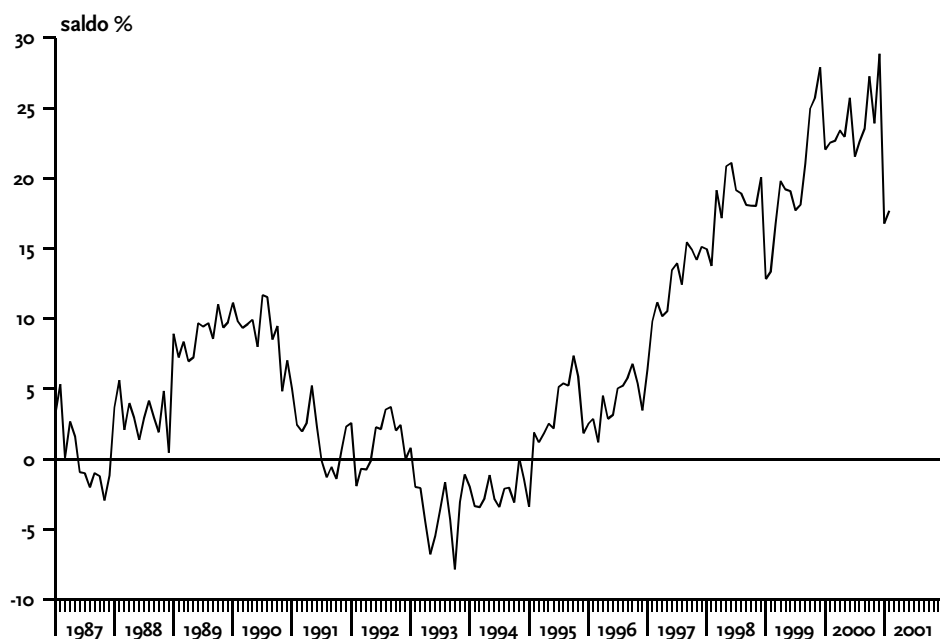
eenheid product in de Nederlandse industrie daarvoor verantwoordelijk. Deze stijging van de arbeidskosten is aanzienlijk sterker dan die bij (Europese) concurrenten (zie kader). De verslechterde concurrentiekracht leidt ertoe dat de industrie volgend jaar nauwelijks kan profiteren van het aantrekken van de relevante wereldhandelsgroei. De versnelling van de

uitvoergroei in 2002 komt grotendeels voor rekening van de wederuitvoer, wat de onderliggende verslechtering van de concurrentiekracht maskeert.

De particuliere consumptie zal in 2001 naar verwachting met 4½% toenemen. Zij vormt daarmee een belangrijke motor van de economische groei, een rol die vorig jaar nog primair door de uitvoer werd gespeeld. Vooral dankzij de aanzienlijke lastenverlichting die uit de recente belastingherziening voortvloeit, neemt het reëel beschikbaar loon- en uitkeringsinkomen dit jaar zelfs met 6% toe. Omdat deze koopkrachtimpuls met enige vertraging tot besteding zal komen, blijft de consumptiegroei dit jaar enigszins achter bij de inkomensgroei. Daarbij spelen ook de vervroegde aankopen van duurzame goederen zoals personenauto's een rol. Deze aankopen werden eind vorig jaar gedaan in anticipatie op de verhoging van het BTW-tarief per 1 januari 2001.

Recente conjunctuurindicatoren, waaronder metingen van de koopbereidheid van gezinnen in januari en februari 2001, lijken de geprojecteerde hoge groei van de particuliere consumptie te weerspreken. Deze indicatoren lagen eind vorig jaar echter op een uitzonderlijk hoog niveau. De daling van de laatste maanden lijkt vooralsnog te duiden op een terugkeer naar een 'normaal hoog niveau' (zie figuur 1.4). De koopbereidheid van gezinnen lag begin dit jaar nog steeds op het niveau van 1998 en 1999, jaren waarin de particuliere consumptie ook met 4½% toenam. Mocht de koopbereidheid na het eerste kwartaal verder afnemen, dan zal de koopkrachtimpuls van dit jaar waarschijnlijk met meer vertraging tot besteding komen dan nu in de raming besloten ligt.

Figuur 1.4 Koopbereidheid van gezinnen, januari 1987 - februari 2001

Bijdrage Nederlandse ICT-sector aan groei blijft op peil

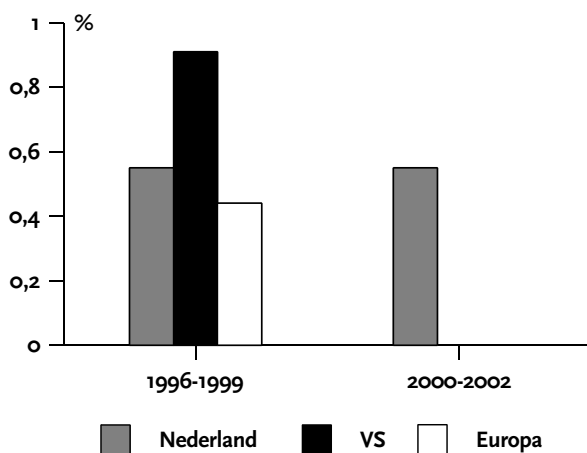
De Nederlandse informatie- en communicatietechnologie(ICT)-sector groeide in de tweede helft van de jaren negentig zeer sterk. De productie nam in deze sector toe met 13% gemiddeld per jaar, vier keer zo veel als in de rest van de Nederlandse economie. Vooral de explosieve groei in mobiele telefoongesprekken en internetgebruik, en het millenniumprobleem stuwden de omzet van de ICT-sector omhoog.

De hoge groeivoet van de ICT-sector vertaalde zich in een directe bijdrage aan de groei van het BBP van bijna 0,6%-punt in de tweede helft van de jaren negentig (zie figuur).^a Ondanks de kleinere omvang in vergelijking met Europa, draagt de Nederlandse ICT-sector door een sterkere groei van de productie meer bij aan de BBP-groei dan de Europese ICT-sector. De Nederlandse prestatie is evenwel nog bescheiden vergeleken met de bijdrage van de Amerikaanse ICT-sector van 0,9%-punt. De VS springt eruit doordat de groei van hun ICT-sector het sterkst was en de VS bovendien een grotere ICT-goederensector heeft.

Dit jaar en komend jaar zal het groeitempo van de productie van de Nederlandse ICT-sector naar verwachting terugvallen tot net onder de 10%. Omdat de relatieve omvang van de sector intussen is toegenomen, blijft de bijdrage van de ICT-sector aan de BBP-groei in de periode 2000-2002 toch op peil.

Twee ontwikkelingen bepalen hoofdzakelijk de terugval van de productiegroei in de ICT-sector. Bij de telecommunicatiebedrijven komen het aantal abonnementen van mobiele telefoons, het aantal internetaansluitingen en de bijbehorende gesprekken in een stadium van afnemende groei. Dit is een normaal verschijnsel voor nieuwe producten die enige tijd op de markt beschikbaar zijn. Daarnaast kampen de computerservicebedrijven met enige terughoudendheid onder het bedrijfsleven bij het investeren in nieuwe ICT-producten. Een van de redenen hiervoor is onzekerheid over de snelheid waarmee e-commerce door zal zetten.

Bijdrage ICT-sector aan BBP-groei in internationaal perspectief, 1996-2002

^a ICT heeft naast een direct effect ook een indirect effect bij gebruikers van ICT. ICT kan ook daar tot betere prestaties aanzetten. Zie CPB, 2000, ICT en de Nederlandse economie; een historisch en internationaal perspectief, CPB werkdocument no. 125.

Voor volgend jaar wordt een toename van de particuliere consumptie van $4\frac{1}{4}\%$ verwacht. Het reële beschikbare gezinsinkomen groeit in de projectie met $3\frac{1}{2}\%$, mede dankzij de geraamde koopkrachtstijging van gemiddeld $1\frac{1}{4}\%$. Met name de vertraagde doorwerking van de koopkrachtimpuls in 2001 leidt ertoe dat volgend jaar de consumptie wat harder kan stijgen dan het reële beschikbare loon- en uitkeringsinkomen.

In de afgelopen jaren heeft de forse stijging van het gezinsvermogen gemiddeld tenminste 1%-punt per jaar aan de groei van de particuliere consumptie bijgedragen. Aan deze vermogenstoename lagen vooral de jaarlijks met gemiddeld circa 13% oplopende huizenprijzen alsmede de sterke stijging van de aandelenkoersen ten grondslag. Voor 2001 en 2002 wordt een gematigder prijsstijging van woningen verwacht. Tevens is aangenomen dat het vermogenseffect van de beurskoersen niet langer positief bijdraagt aan de consumptiegroei. Als gevolg daarvan zal de ontwikkeling van het totale gezinsvermogen naar verwachting dit en volgend jaar aanzienlijk minder bijdragen aan de groei van de particuliere consumptie dan in voorgaande jaren.

Het volume van de investeringen van bedrijven blijft naar verwachting stijgen in 2001 en 2002, maar de groei zwakt wel af ten opzichte van voorgaande jaren. De schaarste aan personeel, reële loonstijgingen en voortgaande proces- en product vernieuwing voorkomen dat de investeringen afnemen in reactie op de conjuncturele vertraging en de dalende winstgevendheid. Naar verwachting blijft de investeringsquote dit jaar op het historisch gezien hoge niveau van vorig jaar. Een dergelijk hoog niveau van de investeringsquote heeft Nederland niet meer laten zien sinds de eerste helft van de jaren zeventig. Dit hoge niveau betekent niet alleen dat de productiecapaciteit meegroeit met de feitelijke productie, maar ook dat de kapitaalintensiteit van de productie toeneemt, met gunstige gevolgen voor de arbeidsproductiviteit. Voor volgend jaar wordt een kleine daling van de investeringsquote voorzien.

De overheidsinvesteringen vertonen zoals gebruikelijk een grote dynamiek, die onder meer samenhangt met de uitvoering van grote infrastructurele werken. Volgens de huidige inzichten steeg het volume van de overheidsinvesteringen vorig jaar met ruim 9%, terwijl voor dit jaar en volgend jaar een verdere stijging met $3\frac{1}{4}\%$ respectievelijk $\frac{1}{2}\%$ wordt verwacht. Ook de overige collectieve uitgaven laten bij de huidige beleidsuitgangspunten een afzwakking van de groei zien, waardoor de bijdrage van de overheidsbestedingen aan de economische groei in 2001 en 2002 substantieel lager zal zijn dan vorig jaar.

Door een samenloop van factoren loopt de inflatie op van 2,6% vorig jaar tot waarschijnlijk 4% dit jaar. Enerzijds wordt dit veroorzaakt door een aantal overheidsmaatregelen: de verhoging van de indirecte belastingen (met name BTW en Regulerende Energiebelasting) per 1 januari van dit jaar, en het wegvallen van de neerwaartse "vertekening" van de inflatie vorig jaar door de fiscalisering van de omroepbijdrage. Anderzijds spelen de sterkere stijging van de arbeidskosten en de vertraagde doorberekening van de vorig jaar met 10% gestegen invoerprijzen een rol. Geschoond voor het effect van de veranderingen in de tarieven van kostprijsverhogende en consumptiegebonden belastingen, beloopt de inflatie dit jaar waarschijnlijk 3%. De genoemde lastenverzwaringen worden voor de koopkracht ruimschoots gecompenseerd door de verlaging van de directe lasten op arbeidsinkomen.

Onzekerheidsvariant contractloonstijging 2002

In de raming zwakt de contractloonstijging af van 4% dit jaar naar 3¼% volgend jaar. Dit impliceert ten opzichte van de geschoonde inflatie (de inflatie exclusief het effect van de stijging van de indirecte belastingen) een versnelling van de reële loonstijging met ½%. De aanhoudende krapte op de arbeidsmarkt houdt het risico in dat voor volgend jaar hogere contractloonstijgingen worden afgesloten. De tabel geeft de effecten hiervan weer op het macro-economische beeld. Op korte termijn neemt de productie licht toe als gevolg van de hogere besteedbare inkomens. Door de hogere reële arbeidskosten is de toename van de werkgelegenheid niettemin iets geringer. Op middellange termijn komt ook de productie lager uit en loopt het werkgelegenheidsverlies in de marktsector op tot 0,4%.

Effecten 1% hogere loonstijging in 2002

	2002	2006
	cumulatieve afwijkingen in %	
Contractloon	1,0	1,2
Consumptieprijs	0,2	0,4
BBP-prijs	0,4	0,7
Particuliere consumptie	0,3	0,4
Investerings bedrijven	- 0,2	- 0,6
Uitvoer goederen (excl. energie)	- 0,1	- 1,2
Bruto binnenlands product	0,1	- 0,2
Werkgelegenheid marktsector	- 0,1	- 0,4
Arbeidsinkomensquote (niveau)	0,4	0,2

De oorzaken van de hoge inflatie dit jaar zijn voor een groot deel van tijdelijke aard. Volgend jaar valt het effect van de tariefstijgingen in de indirecte belastingen uit het inflatiecijfer weg. Verder leiden de daling van de dollarkoers sinds eind vorig jaar, die zich in de projectie nog iets voortzet, en de afzwakking van de economische groei in de wereld, tot een daling van de invoerprijzen dit jaar en volgend jaar. Naar verwachting zal de inflatie al vanaf het tweede kwartaal van dit jaar afnemen. De stijging van de consumentenprijsindex blijft in de centrale raming volgend jaar beperkt tot 2%.

De invoering van de euro in het chartale betalingsverkeer per 1 januari 2002 heeft naar verwachting geen noemenswaardige invloed op de inflatie. De kosten voor het bedrijfsleven komen door de introductie van de euro in de jaren 2000-2002 incidenteel hoger uit. Zelfs bij volledige doorberekening van de kosten, die gecumuleerd over deze jaren naar schatting circa f 7 mld bedragen, is het effect op de inflatie slechts ¼% in dit jaar. Het is echter de vraag of de tijdelijke kosten wel volledig in de prijzen worden doorberekend. Na een tijdelijke

kostenverhoging brengt de euro op middellange termijn een blijvende kostenverlaging, dankzij het vervallen van omwisselkosten en de grotere transparantie op markten. Uiteindelijk mag dus juist een neerwaarts effect op de inflatie worden verwacht, maar dat doet zich gespreid over meerdere jaren voor.

Een hogere prijsstijging vanwege ongunstige afronding of het anderszins vergroten van de bruto marges bij introductie van de euro ligt niet voor de hand. Ook bij andere gelegenheden, zoals aan het begin van een nieuw kalenderjaar of bij een verhoging van de BTW, passen ondernemers hun prijzen sprongsgewijs aan kostenontwikkelingen en gewijzigde marktomstandigheden aan. De introductie van de euro lijkt wat dit betreft geen afwijkende omstandigheid die een apart effect op de inflatie heeft. Het zal overigens zelfs achteraf moeilijk zijn om een eventueel euro-effect op de inflatie te onderscheiden van andere, 'normale' effecten.

In 2000 kwam de contractloonstijging in de marktsector uit op 3¼%. Terwijl de contractlonen in 1994-1997 gemiddeld gelijk op gingen met de geschoonde consumentenprijsindex, is sinds 1998, toen het werkloosheidspercentage onder de 5% zakte, sprake van reële contractloonstijgingen ten opzichte van deze prijsindex van 1 à 1¼% per jaar. Onder invloed van de krappe arbeidsmarkt tekent zich voor dit jaar wederom een dergelijke reële contractloonmutatie af, ondanks de forse lastenverlichting die het gevolg is van de belastingherziening. Bij de verwachte nominale contractloonstijging van gemiddeld 4% resulteert dan ook een aanzienlijke koopkrachtstijging voor werkenden van gemiddeld meer dan 5%, maar tevens een toename van de loonsom per werknemer met bijna 5%. Het geschoonde inflatiecijfer daalt naar verwachting van 3% dit jaar naar 1¼% in 2002. De voor werkgevers relevante inflatiemaatstaf, de prijsindex toegevoegde waarde marktsector, laat een even grote vertraging zien. De afzwakking van de contractloonstijging is naar verwachting echter minder sterk. Mede als gevolg van de aanhoudende krapte op de arbeidsmarkt wordt een contractloonstijging van 3¼% voorzien, 1½% boven de (geschoonde) consumentenprijsindex. In een kader wordt ingegaan op de gevolgen van een sterkere loonstijging.

Vorig jaar leidden de scherpe stijging van de energieprijzen en de verdere oploep van de dollarkoers tot een verslechtering van de externe ruilvoet voor de marktsector, en in het verlengde daarvan tot een verslechtering van de winstgevendheid: de arbeidsinkomensquote steeg met ¾%-punt. Dit jaar ontwikkelt de externe ruilvoet zich naar verwachting juist gunstig, dankzij lagere energieprijzen en de geprojecteerde daling van de dollarkoers. Toch herstelt de winstgevendheid zich niet, omdat de forse stijging van de loonsom per werknemer in de marktsector de arbeidskosten per eenheid product doet toenemen met 2½%-punt, tegen 1,4%-punt in 2000. Voor volgend jaar wordt enige verdere verslechtering van de winstgevendheid verwacht, bij een blijvend hoge stijging van de arbeidskosten per eenheid product en een wederom gunstige externe ruilvoet.

Tabel 1.4   **Decompositie mutatie arbeidsinkomensquote, 1998-2002**

	1998	1999	2000	2001	2002
	mutaties per jaar in %-punt				
Mutatie aiq marktsector	- 0,3	0,5	0,7	0	$\frac{1}{4}$
bijdrage van: arbeidskosten per eenheid product	1,2	0,8	1,4	2 $\frac{1}{2}$	2
binnenlandse afzetprijs	-1,1	- 1,0	- 1,7	- 2	- 1 $\frac{1}{4}$
externe ruilvoet	- 0,4	0,7	1,0	- $\frac{3}{4}$	- $\frac{1}{2}$

De afgelopen jaren is de arbeidsmarkt gekenmerkt door een zeer sterke stijging van de werkgelegenheid, die de ook al sterke stijging van het arbeidsaanbod nog te boven ging. De werkloosheid daalde hierdoor van 7,8% in 1995 naar 3,6% vorig jaar. Voor dit jaar wordt een gematigder groei van de werkgelegenheid voorzien van 1 $\frac{3}{4}$ %, met name als gevolg van de afzwakking van de economische groei. Een vertraging in het groeitempo vertaalt zich op korte termijn niet in een evenredige vertraging in de werkgelegenheidsgroei. Bedrijven zullen niet direct overgaan tot het afstoten van personeel, mede gezien de aanhoudende krapte op de arbeidsmarkt. De arbeidsproductiviteit in de marktsector neemt hierdoor dit jaar naar verwachting met 1 $\frac{1}{2}$ % toe, $\frac{3}{4}$ %-punt minder dan vorig jaar. Voor volgend jaar wordt bij een iets lagere economische groei en een weer wat aantrekkende arbeidsproductiviteit een werkgelegenheidsgroei met 1 $\frac{1}{4}$ % voorzien.

De groei van het arbeidsaanbod is de afgelopen jaren in belangrijke mate gedragen door de toetreding van nieuwe mensen tot de arbeidsmarkt als gevolg van het zeer gunstige economische klimaat. Voor 2001 en 2002 wordt een aanzienlijk geringere bijdrage van deze conjuncturele groei van het arbeidsaanbod verwacht. Daar staat tegenover dat door diverse beleidsmaatregelen op het terrein van de bijstand en de WAO alsmede door de introductie van het nieuwe belastingstelsel het arbeidsaanbod extra impulsen krijgt. Per saldo resulteert naar verwachting een groei van het arbeidsaanbod die dit jaar gelijk is aan de werkgelegenheidsgroei en daar volgend jaar iets boven uitkomt.

De belastingherziening die per 1 januari 2001 is doorgevoerd, draagt bij aan een verruiming van de arbeidsmarkt. De verlaging van de marginale wig, en in het bijzonder van de fiscale drempel voor het tweeverdienschap, lokt extra arbeidsaanbod uit. Ook leidt de verlaging van de gemiddelde wig op arbeidsinkomen, gepaard aan een toename van het netto inkomensverschil tussen werken en niet-werken, tot een lagere evenwichtswerkloosheid. Deze structurele verbeteringen zullen eerst geleidelijk zichtbaar worden in de arbeidsmarkttuitkomsten. Met een naar verwachting vrijwel constant, en historisch gezien laag, werkloosheidspercentage van 3 $\frac{1}{2}$ % zal er ook in 2001 en 2002 spanning op de arbeidsmarkt blijven bestaan. De risico's die dit inhoudt voor de contractuele en incidentele loonontwikkeling zullen dan ook nog niet verdwijnen.

Vergelijking met behoedzaam en gunstig

Hoe verhouden de actuele cijfers voor de kabinetsperiode 1999-2002 zich tot de behoedzame en gunstige scenario's die ten tijde van het regeerakkoord zijn opgesteld? In de tabel worden enige kengetallen gepresenteerd voor beide scenario's (inclusief de effecten van het regeerakkoord) naast de actuele CEP-raming. De huidige inzichten liggen voor de meeste variabelen dicht bij het gunstige scenario. Dat geldt met name voor de economische groei, die precies op de 3½% gemiddeld per jaar uit het gunstige scenario uitkomt. Bij de bestedingen springt de afwijking bij de consumptie in het oog. Door de onverwacht sterke toename van de gezinsvermogens is de consumptiegroei gemiddeld 1% per jaar hoger uitgekomen dan in het gunstige scenario.

Het nominale beeld is over de hele linie hoger uitgekomen: zowel prijzen als lonen stegen ½% per jaar sterker dan in het gunstige scenario. De oorzaak moet gezocht worden bij hoge invoerprijsstijgingen, in samenhang met een onverwacht sterke dollar en hoge olieprijs. De reële loonstijging, zowel ten opzichte van de consumentenprijs als ten opzichte van de prijs BBP, is exact gelijk aan die in het gunstige scenario, namelijk gemiddeld ½% per jaar (tegen circa –¼% per jaar in het behoedzame scenario).

De belangrijkste afwijking ten opzichte van het gunstige scenario betreft de groei van de werkgelegenheid en het arbeidsaanbod. Beiden zijn ½% per jaar sterker gegroeid dan in het gunstige scenario. De werkloosheid komt hierdoor per saldo niet wezenlijk anders uit, maar de verandering van de arbeidsinkomensquote tussen 1998 en 2002 wordt hierdoor wel beïnvloed. In plaats van de daling met 1%-punt uit het gunstige scenario neemt de arbeidsinkomensquote in de actuele raming met 1¼%-punt toe.

Macro-economische kerngegevens 1999-2002, mutaties per jaar in %

	behoedzaam incl. regeerakkoord	gunstig incl. regeerakkoord	actueel CEP
Relevante wereldhandel	4	6¾	7¼
Contractloon marktsector	1½	2¾	3¼
Consumentenprijsindex (CPI)	2	2¼	2¾
Prijs bruto binnenlands product	1¾	2¼	2¾
Goederenuitvoer (excl. energie)	4	7	7
Particuliere consumptie	2¼	3¼	4¼
Bruto binnenlands product	2¼	3½	3½
Werkgelegenheid (in arbeidsjaren)	1¼	1¾	2¼
Werkloze beroepsbevolking (in dzd, eindjaar)	318	250	270
Verandering AIQ (gecumuleerd, in %-punten)	–¾	–1	1¼

Ook blijven in het voorliggende beeld knelpunten bestaan op onderdelen van de arbeidsmarkt. Mogelijkheden om potentieel arbeidsaanbod te mobiliseren zijn onder meer het verhogen van het aantal gewerkte uren per werkende en het (re-)activeren van personen in een uitkerings situatie. Afgaande op antwoorden die werknemers geven in enquêtes kan een

verlenging van de voltijd-werkweek op vrijwillige basis het arbeidsaanbod met ongeveer 1% verhogen.

1.3 Collectieve sector

Met name dankzij lagere rentelasten en lagere uitgaven aan werkloosheidsuitkeringen is er dit jaar nog circa f 4 mld ruimte onder het uitgavenkader. Volgend jaar verdampt die ruimte echter volledig doordat de reële loonstijging fors hoger ligt dan in het behoedzame scenario van het regeerakkoord lag besloten. De verwachte economische groei ligt ook in 2002 nog ruim boven de 2¼% uit het regeerakkoord en de reële loonstijging levert aan de inkomstenkant juist een voordeel op. De inkomstenkantmeevallers lopen daarom op van f 22½ mld dit jaar tot circa f 32 mld volgend jaar. Hiervan is f 22 mld nog niet aangewend in eerdere besluitvorming. In de projectie verbetert het EMU-saldo in deze kabinetsperiode met ruim 2%-punt, waar in het regeerakkoord op een verbetering van slechts ¼%-punt was gerekend. Dit verklaart in belangrijke mate de ontwikkeling van de staatsschuld, die volgend jaar naar verwachting onder 50% BBP uitkomt.

De economische groei over de regeerperiode 1999-2002 komt naar de huidige inzichten uit op gemiddeld 3½% per jaar. In de eerste twee jaar lag het groeitempo gemiddeld op 4%. Voor dit en volgend jaar wordt een groei van rond de 3% verwacht. Dat is nog altijd ruim boven de 2¼% per jaar uit het behoedzame scenario waarmee werd gerekend bij het opstellen van het regeerakkoord. De collectieve financiën blijven zich dan ook gunstig ontwikkelen. Bij de inkomsten wordt dat zichtbaar in een grote meevaller die, exclusief de doorwerking van de meevaller over het basisjaar 1998 van f 2 mld, oploopt van f 20½ mld dit jaar tot circa f 30 mld volgend jaar. Bij eerdere besluitvorming is hiervan al f 8 mld verdeeld over extra lastenverlichting (f 4 mld) en extra schuldreductie (f 4 mld). Over circa f 22 mld moet nog besloten worden.

Van de totale meevaller over 1999-2002 van circa f 30 mld hangt f 22 mld rechtstreeks samen met de hogere BBP-groei (f 17 mld) en de daarmee verbonden hogere reële loonstijging (f 5 mld). De huidige raming impliceert dat de BBP-groei en de reële contractloonstijging over de kabinetsperiode 1999-2002 precies corresponderen met de cijfers uit het gunstige scenario (zie kader), dat ook een inkomstenmeevaller van f 22 mld liet zien. De overige f 8 mld aan inkomstenmeevallers worden verklaard uit de relatief sterk gestegen gezinsconsumptie (BTW, accijnzen), de hoge huizenprijs (overdrachtsbelasting) en de hoge olieprijs in guldens (aardgasbaten).

Dat de reële contractloonstijging (gemeten ten opzichte van de BBP-deflator) in lijn met het gunstige scenario cumulatief ruim 2% hoger uitkomt dan bij het behoedzame regeerakkoord, levert een voordeel op voor de inkomsten van de collectieve sector. De belasting- en premiegrondslag komt immers hoger uit en wordt bovendien tegen gemiddeld hogere tarieven afgerekend (progressie-effect). Dit ruilvertoeffect van de reële lonen bepaalt bovendien in

belangrijke mate het verloop van de inkomstenmeevaller in de tijd, aangezien dit effect vrijwel geheel is geconcentreerd in 2002.¹ Tot en met 2001 loopt de inkomstenmeevaller ongeveer in de pas met de meevallende BBP-groei en de overige hierboven genoemde meevallers bij enige specifieke belastingssoorten. In 2002 komt daar een ruilvoetwinst van circa f 5 mld bovenop.

Tabel 1.5 Collectieve financiën, 1999-2002

	1999	2000	2001	2002	2002
	% BBP				
Bruto collectieve uitgaven	47,5	46,8	45,2	44,6	
Collectieve lastendruk	41,4	41,4	39,6	40,3	
Vorderingensaldo collectieve sector (EMU-saldo)	1,0	2,2	1,1	1,5	
Bruto schuld collectieve sector	63,2	56,5	51,8	48,1	
	mld gld			mld euro	
Reële groei netto collectieve uitgaven ^a	9½	2½	4	9½	4¼
Idem, conform afbakening uitgavenkader	10½	5	1	7	3
Mutatie microlastendruk	1½	- 2	- 8	0	0
Overschrijding uitgavenkader	- 2½	- 1½	- 4	½	¼
Reële inkomstenmeevallers ^b	9	17½	22½	32	14½

^a Conform afbakening ruimtebeslag aansluitend op EMU-saldo.

^b Ten opzichte van de inkomstenraming voor het desbetreffende jaar in de Miljoenennota 1999.

Bij de collectieve uitgaven speelt de ruilvoet van de collectieve sector evenzeer een belangrijke rol, maar zijn de effecten tegengesteld aan die bij de inkomstenkant. Hogere reële lonen leiden tot hogere salarissen voor werknemers in de collectieve sector en hogere uitkeringen, met als gevolg circa f 4 mld extra uitgaven in 2002 in vergelijking met het regeerakkoord. Daar staan meevallers tegenover, die voornamelijk voortvloeien uit de gunstige economische ontwikkeling. De verbetering van het EMU-saldo als gevolg van de meevallende inkomsten en een lagere rentevoet leiden tot een forse verlaging van de rentelasten, oplopend tot f 5½ mld in 2002. En de sterk gedaalde werkloosheid leidt tot lagere uitkeringslasten, in 2002 oplopend tot f 2 mld bij de WW en f 1½ mld bij de ABW. Dat per saldo in 2002 het uitgavenkader in de huidige raming nog licht wordt overschreden is de resultante van de intensiveringen waartoe vorig jaar is besloten en het saldo van mee- en tegenvallers bij verschillende uitgavencategorieën.

De totale lastenverlichting in deze kabinetsperiode bedraagt tot nu toe f 8½ mld, f 4 mld meer dan in het regeerakkoord bij behoedzame uitgangspunten was afgesproken. Voor gezinnen bedraagt de lastenverlichting zelfs f 9½ mld, hetgeen grotendeels moet worden toegeschreven

¹ Dit tijds patroon is deels het gevolg van de gunstige externe ruilvoetmutatie in 2001.

aan de introductie van het nieuwe belastingstelsel per 1 januari van dit jaar. Voor bedrijven is sprake van een lastenverzwaring van ruim f 1 mld, met name door de aanpassing van het fiscale winstbegrip voor levensverzekeraars.

In het behoedzame scenario van het regeerakkoord daalde het begrotingstekort in deze kabinetsperiode met $\frac{1}{4}$ procentpunt BBP. In het actuele beeld is de verbetering ruim 2 procentpunt, zodat het tekort is omgeslagen in een overschot. Dit resultaat is te danken aan de budgetdiscipline bij de uitgaven en aan de omvangrijke meevallers bij de inkomsten. Naar huidig inzicht komt het vorderingensaldo van de collectieve sector (EMU-saldo) in deze regeerperiode ieder jaar tussen 1 en $1\frac{1}{2}$ % BBP uit, met een incidentele uitschieter naar $2\frac{1}{4}$ % BBP vorig jaar dankzij de opbrengst van de UMTS-veiling.

Bij deze cijfers moet worden bedacht dat de conjuncturele situatie in deze periode zeer gunstig was. Het structurele EMU-saldo in 2002 bedraagt naar schatting $\frac{1}{2}$ à 1% BBP. Becijferingen rond de gevolgen van de vergrijzing voor de collectieve financiën indiceren dat met name de komende tien jaar een begrotingsoverschot van 1 à 2% BBP nodig is om op lange termijn de oplopende kosten van onder meer de AOW en de zorg te kunnen financieren zonder de collectieve regelingen te beperken of de belasting- en premietarieven te verhogen.

In de voorliggende berekeningen zijn de netto meevallers bij uitgaven en inkomsten waarover nog geen besluit is genomen ten gunste van het EMU-saldo gebracht. Toepassing van de 50/50-meevallerformule zou circa f 11 mld extra lastenverlichting betekenen. Behoudens macro-economische doorwerking zou het EMU-saldo in 2002 dan ruim 1% BBP lager uitkomen. Ook voor de uitgaven in zowel 2001 als 2002 kan het kabinet nog nadere besluiten nemen die het beeld kunnen beïnvloeden.

Tabel 1.6 Budgettaire effecten in 2002 van vier onzekerheidsvarianten

	A: gecumuleerd $1\frac{1}{2}$% minder productiegroei in VS in 2001-2002		C: 10% lagere dollarkoers in 2002	
	B: dollarkoers f 2,40 in 2001 en 2002		D: 1% hogere contractloonstijging in 2002	
	A	B	C	D
Overschrijding uitgavenkader (in mld gld)	0	-1	$\frac{1}{2}$	1
Overschrijding ijklat inkomsten (in mld gld)	-1 $\frac{1}{2}$	1 $\frac{1}{2}$	-1	1
EMU-saldo (% BBP)	-0,1	0,2	-0,1	0

De onzekerheden in het macro-economische beeld zijn ook van betekenis voor de budgettaire uitkomsten. In tabel 1.6 zijn de gevolgen weergegeven voor uitgaven- en inkomstenkaders van alternatieve uitkomsten voor het economisch herstel in de VS, de koers van de dollar en de contractloonstijging volgend jaar. Voor de inkomstenkant domineert in de internationale varianten (A t/m C) het effect op de BBP-groei. De verschillen hierbij tussen de varianten B en C

zijn voornamelijk toe te schrijven aan de timing van de varianten. Doordat bijvoorbeeld de vennootschapsbelasting met vertraging reageert op veranderingen in de arbeidsinkomensquote, worden de meeropbrengsten in variant B wel zichtbaar, terwijl de lagere opbrengsten in variant C grotendeels pas in 2003 neerslaan. Bij de loonvariant domineert het effect van de ruilvoet. De lonen, en daarmee de grondslagen voor loonbelasting en premieheffing, stijgen 0,5% harder dan de BBP-prijs. Aan de uitgavenkant leidt dit ruilvoeteffect in de loonvariant juist tot een tegenvaller. Bij de internationale varianten worden de uitgaven met name beïnvloed door het verloop van de werkloosheid en de effecten van de BBP-prijsstijging op het beslag van die uitgaven die niet direct beïnvloed worden door lonen en prijzen, zoals de rente-uitgaven.

Aan de daling van de inactieven/actieven-verhouding komt volgend jaar naar verwachting vrijwel een eind. Deze daling begon in 1994 met de verlaging van het ziekteverzuim en het beroep op de WAO als rechtstreeks gevolg van de vlak daarvoor genomen maatregelen. Vrij snel kwam daar het effect van een gunstige economische groei bij in de vorm van enerzijds een sterk stijgende werkgelegenheid en anderzijds een voortdurende daling van het aantal werkloosheids- en bijstandsuitkeringen. Vorig jaar namen deze laatste twee nog af met elk 30 000 uitkeringen. Maar toen was het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen al weer gaan stijgen en wel met ongeveer 20 000 per jaar, evenveel als de trendmatige stijging van het aantal AOW-uitkeringen. Voor dit jaar staat daar alleen nog een kleine daling bij de bijstand tegenover. Die valt in de raming voor volgend jaar ook weg zodat het totaal aantal uitkeringen dan met 50 000 zal stijgen, evenveel als gebruikelijk was in de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig.

Het ziet ernaar uit dat zonder nader beleid het aantal WAO-ers, na de AOW-ers veruit de grootste groep in de sociale zekerheid, voorlopig nog zal blijven stijgen met ongeveer 20 000 per jaar (2½%). Dat komt ten dele doordat het werknemersbestand gemiddeld wat ouder wordt, terwijl ouderen een grotere kans hebben op arbeidsongeschiktheid. Belangrijker is de sterke stijging van de werkgelegenheid gedurende de afgelopen decennia. Bij ongewijzigde in- en uitstroomkansen duurt het dan geruime tijd voordat het aantal arbeidsongeschikten navenant is toegenomen. Bovendien zijn sinds 1995 de instroomkansen gestegen, bij gelijkblijvende uitstroomkansen. Als het actuele patroon van instroom en uitstroom blijft voortduren, zal het aantal arbeidsongeschikten blijven stijgen, ook als percentage van de beroepsbevolking, tot een nieuw en hoger 'evenwichtsniveau' is bereikt.

1.4 Slot

Een beperkte internationale conjunctuurvertraging komt voor de Nederlandse economie niet ongelegen. De spanning op de arbeidsmarkt loopt in de projectieperiode waarschijnlijk niet verder op, en bij een beheerste loonontwikkeling kan wellicht een rustige koers gevonden worden naar een meer evenwichtige arbeidsmarkt. Het risico van een scherpere groeivertraging is echter reëel, en bewaking van de concurrentiepositie en de winstgevendheid is des te urgenter.

Naar huidig inzicht komt de economie in deze kabinetsperiode praktisch uit op het gunstige scenario uit 1998, zodat zich voor de collectieve sector forse inkomstenmeevallers aftekenen. Dankzij de omvangrijke schuldreductie zijn er ook bij de uitgaven per saldo meevallers, die binnen het uitgavenkader ruimte bieden voor de intensiveringen waartoe vorig jaar is besloten.

Na de recente snelle afkoeling van de economie in de Verenigde Staten moet gerekend worden op een internationale groeivertraging. Voor de Nederlandse economie komt die vertraging niet ongelegen, zolang zij niet ernstiger wordt dan in de centrale projectie besloten ligt. Terwijl de consumptie onder invloed van de belastingherziening het hoge groeitempo van de afgelopen jaren waarschijnlijk vasthoudt, leidt de scherpe vertraging van de uitvoergroei tot enige afkoeling van de verhitte conjunctuur. Op de arbeidsmarkt beweegt de werkloosheid zich al enkele jaren onder het structurele evenwichtsniveau. Een verder oplopen van de krapte valt nu niet te verwachten, zodat het moment waarop het schip van de werkgelegenheidsgroei gekeerd wordt door de wal van het arbeidsaanbod verder naar de toekomst is verschoven. Daardoor krijgen de gunstige effecten van de belastingherziening op het arbeidsaanbod en de evenwichtswerkloosheid meer tijd om hun bijdrage te leveren aan een verruiming van de arbeidsmarkt. Bovendien kan ook langs andere wegen verder gewerkt worden aan de vergroting van het arbeidsaanbod en de reductie van de (betaalde) inactiviteit.

Een harde botsing van het schip tegen de wal, gekenmerkt door een scherpe looninflatie, ware ook te vermijden, omdat die waarschijnlijk snel zou uitmonden in onnodig verlies van concurrentiepositie en onnodig hoge werkloosheid. Het verlies aan concurrentiepositie dat zich al heeft voorgedaan, kan beschouwd worden als de prijs voor het eerdere werkgelegenheidssucces. De geprojecteerde koersstijging van de euro zal dit verlies aanscherpen, en ook voorbij de projectieperiode zal het Nederlandse aandeel op de buitenlandse markten er nog hinder van ondervinden. Wellicht kan op deze manier een rustige koers gevonden worden naar een meer evenwichtige arbeidsmarkt, maar dan moeten de arbeidskosten per eenheid product wel weer in de pas gaan lopen met die in de rest van het eurogebied.

De voor 2002 geraamde contractloonstijging van gemiddeld $3\frac{1}{4}\%$ mag beheerst genoemd worden, zij het niet gematigd in het licht van de verwachte inflatie van 2%, de verdere verslechtering van de prijsconcurrentiepositie en de stijging van de arbeidsinkomensquote.

Naarmate de loonstijgingen sterker geconcentreerd zijn bij die categorieën werknemers waar de krapte het grootst is, geven zij nuttige prikkels voor een betere allocatie en benutting van de meest schaarse arbeidskrachten. Generieke loonstijgingen daarentegen dragen niet bij aan een beter functioneren van de arbeidsmarkt, maar alleen aan een beperking van de werkgelegenheid.

Volgens de huidige projectie komt de economische groei in deze kabinetsperiode praktisch uit op het gunstige scenario uit 1998. Daarbij laten de collectieve financiën natuurlijk de nodige meevallers zien ten opzichte van het regeerakkoord, dat immers op het behoedzame scenario was gebudgetteerd. Aan de inkomstenkant zijn deze meevallers zelfs beduidend groter dan bij het gunstige scenario was becijferd, dankzij extra inkomsten die samenhangen met de exceptionele vermogens- en consumptiegroei en de sterke stijgingen van huizenprijzen en olieprijs. Mede met het oog op de gespannen conjuncturele situatie heeft het kabinet vooralsnog maar een beperkt deel van de meevallers aangewend voor lastenverlichting, minder dan volgens de zogenoemde meevallerformule mogelijk was.

Aan de uitgavenkant voorzag het gunstige scenario per saldo niet of nauwelijks in meevallers, want tegenover lagere uitkeringsvolumes en lagere rentelasten staan reëel hogere loon- en uitkeringsniveaus. Maar vooral dankzij de extra inkomstenmeevallers kon het kabinet een zodanige schuldreductie bewerkstelligen dat via lagere rentelasten ook aan de uitgavenkant per saldo een omvangrijke meevaller resulteert. Dit bood ruimte binnen het gestelde uitgavenkader voor de uitgavenverhogingen waartoe het kabinet vorig jaar heeft besloten. De begrotingsvoorbereiding 2002 begint volgens de huidige inzichten met een kleine overschrijding van het uitgavenkader. Macro-economisch is er geen behoefte aan expansieve impulsen door uitgavenverhoging of lastenverlichting, en het geraamde structurele begrotingsoverschot is nog klein in het licht van de komende vergrijzing. Minstens zo belangrijk is de constatering dat belastinggeld niet gratis is, ook niet als er inkomstenmeevallers zijn en de begroting een overschot vertoont. Tegenover het welvaartsverlies door heffing van collectieve middelen behoort steeds voldoende welvaartswinst te staan van verantwoorde, effectieve en efficiënte collectieve uitgaven.

2 De internationale conjunctuur

2.1 Ontwikkeling naar regio's

De Amerikaanse economie is onverwacht snel afgekoeld. In de tweede helft van dit jaar wordt een herstel verwacht. Terugkeer naar de hoge groei van de afgelopen jaren zit er voorlopig niet in, vooral omdat de vermogenseffecten op de consumptie wegvallen. De verminderde dynamiek van de Amerikaanse vraag treft vooral Latijns-Amerika en Azië, en zet ook de kwakkelende economie van Japan weer onder druk. De West-Europese conjunctuur vertraagde in de loop van vorig jaar enigszins door monetaire verkrapping, koopkrachtverlies bij een oplopende inflatie, en een afzwakkende uitvoergroei. Dit en komend jaar kan de economische groei in Europa circa 2½% bedragen, met steun van budgettaire impulsen en koopkrachtverbetering door afnemende inflatie.

2.1.1 Verenigde Staten

In de eerste helft van vorig jaar vertoonde de Amerikaanse economie nog het bekende beeld van de afgelopen jaren, met een consumptie die sterker steeg dan de inkomens, investeringen die krachtig groeiden (vooral in ICT-activiteiten) en een binnenlandse afzet die in groeitempo het binnenlandse inkomen bleef overtreffen, zodat de netto uitvoer verder daalde. Inmiddels is dit beeld drastisch gewijzigd. De vraagtoename van consumenten en investeerders is sterk afgezwakt in reactie op de renteverhogingen van 1999 en begin 2000, de afkalvende aandelenkoersen, de stijgende energiekosten en de verslechterde winstverwachtingen. De industriële productiegroei ging in de loop van vorig jaar over in een daling. Desondanks liepen de voorraden op, terwijl de orderontwikkeling steeds minder gunstig werd.

De aandelenkoersen gingen in het tweede halfjaar zwaar onderuit, vooral bij de technologiefondsen. Banken verscherpten hun kredietvoorwaarden en de rentespreads op risicovolle bedrijfsobligaties werden fors hoger, zodat een "credit crunch" dreigde. De winsten van de tot dan snelgroeiende technologiesector kwamen sterk onder druk te staan door de afnemende omzet(-stijging) en de minder voordelige toegang tot financiering, als er al van winst sprake was. Consumenten werden minder optimistisch. De verhouding tussen vermogen en inkomen daalde door de val van de aandelenkoersen na vijf jaren van forse stijging. Aanvankelijk bleven de gezinnen nog uitbundig consumeren, gesterkt door hun sinds 1994 fors aangegroeide vermogen, waarbij de spaarquote van gezinnen negatief werd. Dat maakte al aannemelijk dat de consumptiegroei niet lang meer boven de inkomensgroei zou uitgaan. De index van het consumentenvertrouwen daalde in februari jongstleden voor de vijfde achtereenvolgende maand en bereikte daarmee de laagste waarde in vier jaar tijd. De verkoop van nieuwe woningen daalde voor de tweede maand achtereenscherp.

In reactie op de onverwacht snelle afkoeling van de conjunctuur verlaagde de Fed haar tarieven zowel begin als eind januari met 0,5%-punt om een verdere teruggang te voorkomen. Een

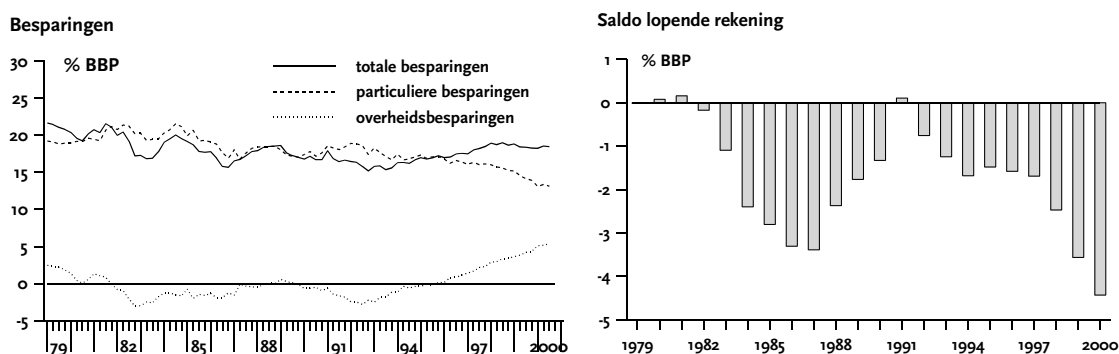
verdere renteverlaging is aannemelijk. Naar verwachting zal de sterkste voorraadaanpassing in de eerste helft van dit jaar plaatsvinden. Een technische vergelijking met voorgaande conjunctuurcycli geeft eveneens aan dat het dieptepunt van de huidige cyclus rond het midden van dit jaar zal kunnen liggen. Het valt niet uit te sluiten dat de Amerikaanse economie dan nog enige tijd zwak blijft, dan wel verder afglijdt naar een recessie. Dat hangt vooral af van de verdere ontwikkeling van de koopbereidheid van de consumenten.

Onevenwichtigheden Verenigde Staten

De meest kwetsbare plekken in het economisch beeld vormen de lage spaarquote van gezinnen en het scherp opgelopen externe tekort, dat een tegenhanger vormt van de overbesteding van de particuliere sector. Tegenover de lage gezinsbesparingen stonden forse vermogenswinsten op aandelen en op onroerend goed. Vorig jaar echter kregen de consumenten te maken met negatieve vermogenseffecten als gevolg van de dalende aandelenkoersen en de afkoelende woningmarkt. Zij zullen, na jaren van uitbundige bestedingen en afnemende besparingen, hun financiële positie moeten herschikken. De consumptiegroei zal daardoor in de eerstkomende jaren worden gedrukt. De tweede kwetsbare plek vormt het tekort op de Amerikaanse lopende rekening, dat is opgelopen naar zo'n 4½% van het BBP. Dit tekort werd zonder problemen gefinancierd door buitenlandse kapitaalverschaffers, voor een belangrijk deel in de vorm van directe investeringen. Het buitenland financierde daarmee vorig jaar een kwart van de Amerikaanse bedrijfsinvesteringen. Indien de buitenlandse beleggers daartoe niet meer of slechts tegen veel hogere vergoeding bereid zijn, komen de bedrijven in de knel.

In de beginjaren tachtig werd de lopende rekening van de betalingsbalans ook steeds negatiever. Toen volgde een scherpe daling van de dollarkoers. Een groot verschil met de situatie van toen is echter dat het tekort in die tijd werd veroorzaakt door de collectieve sector en nu door de particuliere sector. Buitenlandse beleggers financierden toen het overheidstekort door de aankoop van staatsobligaties. Nu wordt het tekort van bedrijven gefinancierd met buitenlands kapitaal. Omdat deze financiering voor een belangrijk deel deelnames in bedrijven betreft is een even scherpe dollardaling als toentertijd minder waarschijnlijk. Maar dat de dollar ook ditmaal aan waarde zal inboeten valt wel te verwachten.

Besparingen en saldo lopende rekening Verenigde Staten

De onderliggende inflatie is vorig jaar slechts weinig opgelopen. Dit was te danken aan de krachtige productiviteitsgroei, maar ook aan de gematigde invoerprijsstijging. Deze was het gevolg van de hoge dollarkoers, het ruime aanbod op buitenlandse markten en de toegenomen internationale concurrentie. De krapte op de arbeidsmarkt vertaalde zich niet in een buitensporige loonstijging. De feitelijke inflatie liep sterk op door de hogere energiekosten. De inflatie afgemeten aan de consumentenprijsindex zal naar verwachting dalen van 3,4% vorig jaar naar 2¾% dit jaar, mede dankzij lagere olieprijsen. Het valt overigens niet geheel uit te sluiten dat de loonvorming met name in de industrie alsnog reageert op de abrupte versnelling in de productiviteitsgroei van de laatste jaren, zodat de loonkostendruk toeneemt. Ook kan een terugval in de productiviteitsgroei de kosten meer dan verwacht doen oplopen.

Tot de gunstige omstandigheden voor een spoedig groeiherstel behoren het verruimde monetaire beleid, de koopkrachtverbetering als gevolg van de afnemende inflatie, en het overschot op de federale begroting. De nieuw-aangetreden regering overweegt de meerjarige begrotingsplannen met terugwerkende kracht in te voeren, wat voor dit jaar zou neerkomen op een lastenverlichting van \$20 mld. Dat is weliswaar een bescheiden bedrag (0,2 %-punt van het BBP), maar het consumentenvertrouwen zou er wel door worden gesterkt. Tenslotte kan ook de groeibijdrage van het buitenland verbeteren bij een afzwakkende dollarkoers.

Gezien de onevenwichtigheden op het gebied van de besparingen en de externe positie van de VS (zie kader) lijkt momenteel het voornaamste risico voor de Amerikaanse economie dat de investeerders en de consumenten hun vertrouwen verliezen. Een nieuwe aandelenrash op Wall Street, door een plotseling wegstromen van kapitaal van de Amerikaanse markt, zou de dollarkoers onderuit kunnen halen. De productie in Europa zou daar negatieve gevolgen van ondervinden, doordat de uitvoer minder toeneemt, zowel door lagere marktgroei als door een zwakkere concurrentiepositie. Ook zouden de opbrengsten uit Amerikaanse investeringen in euro's minder waard worden. De inflatie in Europa zou worden gedrukt als gevolg van lagere invoerkosten.

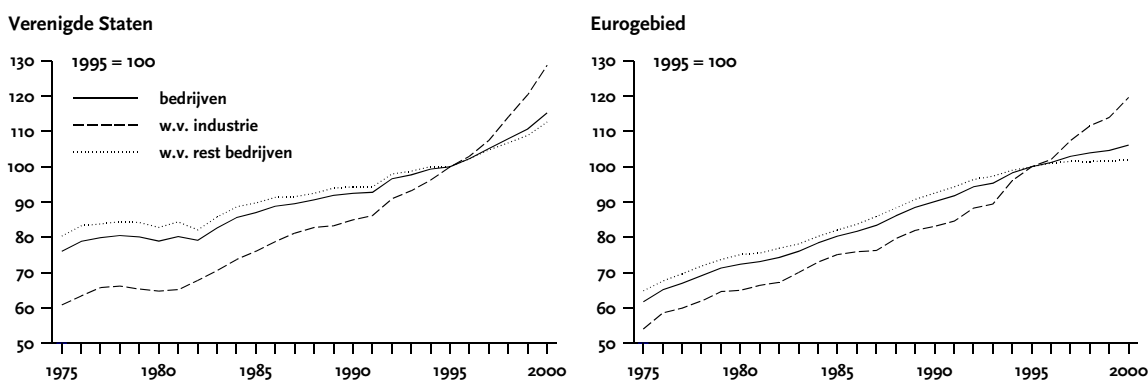
De onzekerheid over de dollar kan evenwel ook de andere kant uit werken. Indien de financiële markten hun vertrouwen in de onderliggende groeikracht van de VS behouden zou de dollar zo duur kunnen blijven als hij momenteel is (f 2,40). In dat geval zou de inflatie in het eurogebied hoger uitkomen dan in de centrale projectie.

Tenslotte valt moeilijk in te schatten in hoeverre de terugslag in de ICT-sector van voorbijgaande aard is en hoe de productiviteitsgroei zich verder gaat ontwikkelen. De uitstekende prestatie van de Amerikaanse economie, met jaren achtereen een BBP-groei van gemiddeld 4% per jaar, was te danken aan een krachtige investeringsgroei en een versnelde productiviteitstoename. De

banengroei was aanzienlijk. De werkloosheid zakte naar een diepterecord van nog geen 4% van de beroepsbevolking, zonder dat dit duidelijke invloed had op de onderliggende inflatie.

Belangrijke bijdragen tot de gunstige resultaten leverden de technologische vernieuwing, de mede hierdoor efficiëntere bedrijvensector, en voorts de consolidatie van de overheidsrekening, die zorgde voor een neerwaartse druk op de lange rente. Dat was gunstig voor de investeringen, omdat de financieringslasten hierdoor lager werden en de aandelenmarkt erdoor werd gesteund. Het investeringsvolume van bedrijven groeide in de tweede helft van de jaren negentig met meer dan 13% per jaar, waarbij deze groei de laatste jaren hoofdzakelijk de ICT-sector betrof. Deze sector speelde daarmee een dragende rol bij de productiegroei: hoewel zij maar 8% van het BBP uitmaakte, kwam bijna eenderde van de totale BBP-groei van de afgelopen jaren voor haar rekening¹.

Figuur 2.1 Productie^a per werkende in bedrijven in de Verenigde Staten en het eurogebied

^a Voor de Verenigde Staten bruto productie.

De groei van de productie per werkende in de bedrijvensector bedroeg sinds 1995 zo'n 2¾% per jaar, wat een verdubbeling betekende ten opzichte van het tempo in de voorafgaande decennia. Terwijl de beginjaren van een conjunctuurherstel meestal de hoogste productiviteitsgroei opleveren, vond de versnelling ditmaal pas in de latere jaren plaats. De Amerikaanse Council of Economic Advisors schat dat de versnelling maar voor een gering deel conjunctureel bepaald was². Het is aannemelijk dat door voortgaande technologische vernieuwing de feitelijke productiviteitsgroei ook in de komende jaren hoger zal liggen dan in 1973-1995, maar iets zal achterblijven bij die in de afgelopen paar jaar.

¹ Digital Economy 2000, Department of Commerce, Washington, June 2000.

² Zie Economic Report of the President, Washington, January 2001.

Tabel 2.1 Kerngegevens Verenigde Staten en Japan, 2000-2002

	Verenigde Staten			Japan		
	2000	2001	2002	2000	2001	2002
	volumemutaties per jaar in %					
Particuliere consumptie	5,3	2¼	2¾	0,5	1	1
Overheidsconsumptie	2,0	2	2½	3,6	½	¾
Bruto investeringen	8,7	1	4	1,2	1¼	1½
Binnenlandse vraag	5,8	1¾	3	1,3	1	1
Uitvoer	9,2	4	7	12,0	5	8½
Invoer	13,7	3	7	9,7	4½	5½
BBP	5,0	1¾	2¾	1,7	1	1½
	prijsmutaties per jaar in %					
BBP	2,1	1¾	1½	- 1,7	- ¼	0
Consumentenprijsindex	3,4	2¾	2¼	- 0,7	0	¼
Loonvoet	4,4	4½	4½	1,1	½	1
	niveaus in %					
Werkloosheid ^a	4,0	4¾	5¼	4,7	5	5
Overheidssaldo ^b	2,4	2½	2¾	- 8,6	- 7¾	- 7¾

^a In % van de totale beroepsbevolking

^b Vorderingsaldo totale overheid in % van het BBP

Al met al dient er rekening mee te worden gehouden dat de groei van de gezinsconsumptie, die goed is voor tweederde van het Amerikaanse BBP, de eerstkomende jaren lager zal zijn als gevolg van de wegvallende vermogenseffecten. Ook zal de investeringsgroei waarschijnlijk gematigder worden. De afgezwakte binnenlandse vraag betekent een lagere invoergroei. Omdat de uitvoergroei naar het zich laat aanzien minder sterk afzwakt zal de bijdrage van het buitenland tot de BBP-groei dit jaar niet, en komend jaar minder negatief zijn dan in voorgaande jaren. Per saldo zal de BBP-groei naar verwachting dit jaar gemiddeld slechts 1¾% bedragen, en komend jaar oplopen naar 2½ à 2¾%. Dat houdt in dat de werkloosheid met driekwart procentpunt per jaar zal stijgen en dat de Amerikaanse economie aanzienlijk minder gespannen wordt.

2.1.2 Japan

Het herstel van de Japanse economie steunde in de afgelopen paar jaar op de uitvoer en op de bedrijfsinvesteringen, die hoofdzakelijk in de exporterende sectoren plaatsvonden. De terugslag in de uitvoer, door de groeivertraging in de Verenigde Staten en Oost-Azië, heeft de toch al zwakke opleving weer vrijwel stilgelegd. Een stimuleringsprogramma van de Japanse overheid biedt dit jaar enige steun, en de noodzaak van technologische vernieuwing blijft een belangrijke drijfveer om te investeren, maar de zwakke bankensector houdt de economie kwetsbaar.

Vorig jaar begon de werkgelegenheid in Japan licht te stijgen, evenals het looninkomen. De bestedingsmogelijkheden werden vergroot doordat aanzienlijke op postspaarrekeningen vastgelegde sommen "vrijkwamen", en dat zal ook dit jaar het geval zijn. Gunstig voor de koopkracht was de aanhoudende daling van de consumptieprijzen. Deze was deels het gevolg van de zwakke vraag, maar ook van deregulering onder meer op het gebied van electriciteit en telecommunicatie. Desondanks is een duidelijk consumptieherstel tot nog toe uitgebleven. Het consumentenvertrouwen blijft gedrukt, door onzekerheid over de baan en over de oudedagsvoorziening. Tegen het einde van vorig jaar zwakten de vraagimpulsen vanuit de Aziatische economieën sterk af. Daardoor is de groei van de bedrijvigheid in de Japanse exporterende sectoren wederom verminderd en heeft het ondernemersvertrouwen een knauw gekregen.

Nu de bijdrage van de netto uitvoer aan de economische groei vermindert, zal het herstel hoofdzakelijk van de binnenlandse particuliere vraag moeten komen. Vooral de bedrijfsinvesteringen zouden de economie moeten blijven trekken, met als speerpunt de informatietechnologie. Door sanering is de winstgevendheid van de bedrijven sterk verbeterd. Blijkens de Tankan-enquête van afgelopen december verwacht het bedrijfsleven nog steeds een verdere winsttoename, en is het van plan meer te investeren. Dat wordt ook gesuggereerd door de orderontwikkeling. Desondanks is het marktsentiment somber, getuige dalende aandelenkoersen en een zwakker wordende yen.

Japan zal de eerstkomende jaren nog de handen vol hebben aan de herstructurering van financiële en niet-financiële bedrijven. Daarbij gaat het in het bijzonder om de onroerend-goed- en de bouwsector, en om het wegwerken van slechte leningen. Veel bedrijven kampen nog met hoge schulden of gaan failliet, de overcapaciteit is nog aanzienlijk, de grondprijzen zijn sterk gedaald evenals de aandelenkoersen in de afgelopen twaalf maanden, zodat de kredietwaardigheid van leners is aangetast. Het monetaire beleid kan niet veel verder worden verruimd, met korte rentes die nu al dichtbij nul liggen. Hooguit kan de centrale bank van Japan de liquiditeit van het bankwezen verhogen door de aankoop van staatsobligaties. In november vorig jaar werd een stimuleringsprogramma met publieke werken voor de "wedergeboorte van Japan" aangekondigd, en begin maart volgde al weer een nieuw plan toen de groei bleek te stagneren. Maar voor verdere stimuleringspakketten is nauwelijks ruimte. Het structurele begrotingstekort bedraagt al circa 6% van het BBP, en de bruto schuldquote heeft een recordhoogte bereikt van 113% van het BBP. De netto quote is weliswaar niet hoger dan 40%, maar het verschil tussen bruto en netto zit vooral bij het vermogen van de sociale fondsen, dat zwaar is overgewaardeerd.

2.1.3 Niet-industrielanden

De ontwikkelingslanden boekten vorig jaar een recordgroei van 5¾%. De terugslag in de Amerikaanse invoervraag, die vooral scherp was voor technologisch geavanceerde producten, trof met name de Zuidoost-Aziatische leverancierslanden. Hun krachtige uitvoergroei

veranderde tegen het eind van vorig jaar in een daling. Van de landen van Latijns-Amerika, met eveneens een nauwe economische binding met de Verenigde Staten, is Mexico het meest getroffen. De transitielanden van Midden- en Oost-Europa zijn veel meer op de Europese Unie gericht, en ontspringen daarmee grotendeels de dans. Ervan uitgaande dat de vertraging van de conjunctuur in de industrielanden geen ernstige vormen aanneemt en dat de groei daar weer spoedig aantrekt, kunnen de gevolgen voor de meeste niet-industrielanden beperkt blijven. In veel landen zal de binnenlandse vraag naar verwachting worden gesteund door een expansief monetair- en (in minder landen) begrotingsbeleid. In de projectie stijgt het BBP-volume van de niet-industrielanden dit jaar met 4½% en komend jaar met 5%.

Tabel 2.2 BBP-volume niet-industrielanden, 1998-2002

	Aandelen in wereld-BBP ^a	1998	1999	2000	2001	2002
	%	mutaties per jaar in %				
Transitielanden	5,8	- 0,8	2,4	5,5	3¼	4
Midden- en Oost-Europa	2,9	1,8	1,4	3,7	3¼	4
GOS-staten	2,9	- 3,4	3,4	7,3	3¼	4
Latijns-Amerika ^b	8,4	2,1	0,1	4,0	2½	3¼
Azië, exclusief Japan	24,5	3,1	6,1	7,0	5¼	6
Afrika en Midden-Oosten	7,4	3,1	1,4	4,2	3½	3¼
Totaal niet-industrielanden	46,1	2,4	3,8	5,8	4½	5

^a Op basis van koopkrachtpariteiten.

^b Inclusief Mexico.

Ook binnen de genoemde regio's loopt de ontwikkeling per land uiteen. De inkomsten van de energie-exporterende landen, waaronder Rusland, dalen door een teruglopende afzet en de lagere olieprijs. Grote importeurs van energie, zoals de opkomende Aziatische industrielanden, trekken er juist voordeel van.

2.1.4 Europa

De West-Europese economie vertoonde vorig jaar een krachtige groei, die in de tweede helft van het jaar evenwel vertraagde. Eerst werd vooral de binnenlandse vraag minder dynamisch doordat de koopkracht van gezinnen werd aangetast door de snel oplopende inflatie. Deze werd vooral gevoed door stijgende energieprijzen en een dalende euro. De investeringen in outillage bleven krachtig doorgroeien, bij hoger dan normale bezettingsgraden. De bouwinvesteringen daarentegen gingen achteruit, met name in Duitsland. De uitvoer van de eurolanden bleef het grootste deel van het jaar fors toenemen, dankzij de krachtige marktgroei en de sterk verbeterde concurrentiekracht als gevolg van de lage euro. Het Verenigd Koninkrijk kon vanwege het dure pond de uitvoergroei van de eurolanden niet geheel bijhouden.

Tabel 2.3 Kerngegevens eurogebied, 1998-2002

	1998	1999	2000	2001	2002
volumemutaties per jaar in %					
Particuliere consumptie	3,0	2,8	2,6	2¾	3
Overheidsconsumptie	1,1	1,3	1,6	1¼	1¼
Bruto investeringen	4,7	5,0	4,8	3¾	4½
Binnenlandse vraag	3,4	3,0	2,8	2½	2¾
Uitvoer	6,7	4,3	12,2	6¾	6¼
Invoer	9,4	6,2	10,7	6½	7
BBP	2,7	2,5	3,4	2½	2½
prijsmutaties per jaar in %					
BBP	1,7	1,2	1,2	2¼	1¾
Consumentenprijs (HICP)	1,1	1,1	2,4	2	1¼
Loonvoet	1,4	1,9	2,2	2¾	2¾
Werkloosheid ^a	10,9	10,0	9,1	8½	7¾
Overheidssaldo ^b	-2,2	-1,3	0,3	-¾	-½

^a In % van de totale beroepsbevolking

^b Vorderingsaldo totale overheid in % van het BBP.

De werkgelegenheid in de Unie steeg vorig jaar met 1,8%, waardoor de werkloosheid een punt kon dalen. De loonontwikkeling bleef ondertussen gematigd; de loonkosten per eenheid product in de industrie daalden gemiddeld met bijna 2%.

Ontwikkelingen buiten de regio, die vorig jaar nog de groei stimuleerden en de inflatie opdreven, gaan dit jaar de andere kant op werken: groeivertraging in de rest van de wereld legt een druk op de Europese exportgroei, terwijl dalende olieprijsen en een herstellende euro via lagere invoerprijzen de inflatie omlaag helpen.

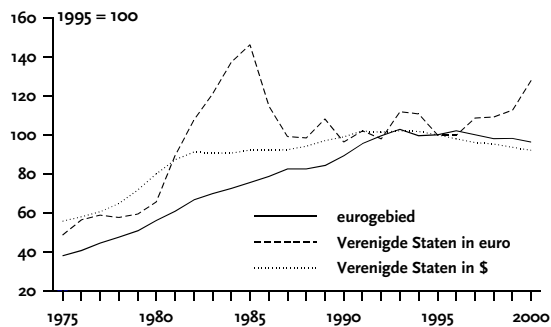
De groei in Europa gaat meer op de binnenlandse vraag steunen. Dit jaar worden de gevolgen voelbaar van de monetaire verkrapping van vorig jaar. Daar staan echter budgettaire impulsen tegenover, in het Verenigd Koninkrijk door een fikse verhoging van de overheidsuitgaven, en in Duitsland, Frankrijk, Italië en Nederland via een aanzienlijke verlaging van de inkomstenbelasting. Voorts krijgen de gezinnen meer koopkracht doordat de inflatie sterk gaat teruglopen. Onder deze omstandigheden kan de gezinsconsumptie het hoge groeitempo van vorig jaar tenminste evenaren. De groei van de bedrijfsinvesteringen wordt trager, maar deze blijven een positieve bijdrage leveren aan de productiegroei. In de projectie trekt de investeringsgroei komend jaar weer aan naar zo'n 4 à 5%. Een krachtiger ontwikkeling, vanuit de ICT-sector, is overigens niet uitgesloten. De buitenlandbijdrage aan de groei verandert van plus 0,6%-punt van het BBP in 2000 naar minus ¼%-punt in 2002. Al met al vertraagt de

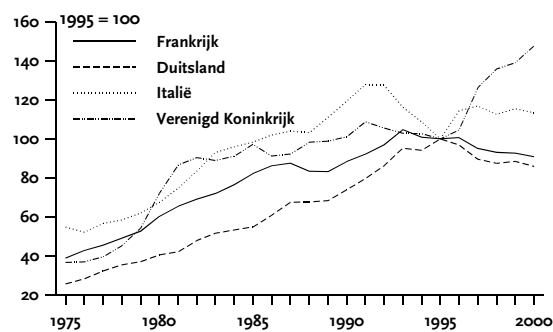
Europese BBP-groei van 3,4% in 2000 naar 2½% in het huidige en het komende jaar, een tempo dat nog iets boven de potentiële groei van de afgelopen jaren ligt.

Arbeidskosten verwerkende industrie in de Verenigde Staten en het eurogebied

Verenigde Staten en eurogebied

Grote Europese landen

Tussen 1975 en de beginjaren negentig stegen de arbeidskosten per eenheid product in de Verenigde Staten minder sterk dan in het eurogebied, gemeten in de nationale valuta's. De daling die daarna in beide regio's intrad was iets sterker in de Verenigde Staten, dankzij de versnelde productiviteitsgroei (zie figuur 2.1). Toch werd de relatieve positie van het eurogebied beter, doordat de dollar ondertussen fors in waarde steeg. De grote drie van het eurogebied lopen over een langere periode gezien redelijk met elkaar in de pas, met een tijdelijke afwijking van Italië rond 1995 door een zwakke lire. De relatieve positie van het Verenigd Koninkrijk vertoont grotere schommelingen, vooral doordat het Britse pond meer de bewegingen van de dollar heeft gevolgd. Door de appreciatie van het pond ten opzichte van de euro zijn de arbeidskosten in het Verenigd Koninkrijk in de tweede helft van de jaren negentig ver op die van de eurolanden uitgelopen.

Daarbij vertoont het verwachte conjunctuurverloop van de afzonderlijke landen een hoge mate van gelijkvormigheid. Alom wordt op grond van vooruitlopende indicatoren (zoals de Duitse Ifo-indicator, die al een halfjaar daalt) voor de eerste helft van dit jaar een groeivertraging verwacht. Deze vertraging zal naar verwachting tamelijk beperkt zijn, en spoedig worden gevolgd door een hoger groeitempo, dankzij aantrekkende binnenlandse bestedingen. Een naar verhouding sterke opleving van de binnenlandse vraag wordt verwacht voor Griekenland, vanwege de scherpe rentedaling voorafgaande aan de toetreding tot de EMU. Het Verenigd Koninkrijk, tenslotte, als het grootste niet aan de monetaire unie deelnemende EU-land, heeft een economische ontwikkeling die in veel opzichten zonder veel moeite in het eurobeeld zou passen. De inflatie ligt op het gemiddelde van het eurogebied, de werkloosheid ligt daaronder, de renteversillen zijn vrijwel verdwenen. De productiegroei loopt redelijk in de pas en de output gap is zowel in het VK als in het Eurogebied licht positief. De werkloosheid van het VK ligt ver onder het Europese gemiddelde. Een belangrijk struikelpunt blijft wel de hoge koers van het Britse pond.

De werkgelegenheid in Europa kan bij de voorziene productiegroei verder toenemen met ruim 1% per jaar, terwijl de werkloosheid in Europa gestaag kan blijven dalen, naar ruim 7% eind komend jaar. Aanhoudende loonmatiging en structurele veranderingen op de arbeidsmarkt dragen tot deze ontwikkeling bij. In Europa bestaat nog een redelijk grote bereidheid tot loonmatiging. In de meeste landen hebben de lonen vorig jaar nauwelijks gereageerd op de onverwacht oplopende inflatie als gevolg van de dure olie en de eurodepreciatie, en het ziet ernaar uit dat zij dat niet alsnog gaan doen. De inflatieverwachtingen zijn niet of nauwelijks toegenomen.

Tabel 2.4   Kerngegevens Duitsland en Frankrijk, 2000-2002

	Duitsland			Frankrijk		
	2000	2001	2002	2000	2001	2002
	volumemutaties per jaar in %					
Particuliere consumptie	1,7	2½	3	2,3	2¼	2¼
Overheidconsumptie	1,4	1	1	1,5	1¼	1¼
Bruto investeringen	3,0	1	4	6,7	5	4
Binnenlandse vraag	2,1	1¾	2¾	3,2	2½	2½
Uitvoer	14,0	8½	6	13,6	6¼	6
Invoer	10,8	6¾	7	14,7	6¼	7
BBP	3,1	2¼	2½	3,2	2½	2¼
	prijsmutaties per jaar in %					
BBP	-0,4	1	1¼	0,5	1½	1½
Consumentenprijs (HICP)	2,1	1¾	1	1,8	1	¾
Loonvoet	1,7	2	2½	1,6	2½	2½
	niveaus in %					
Werkloosheid ^a	8,1	7¾	7¼	9,5	8¼	7¼
Overheidssaldo ^b	1,5	-1¾	-1¼	-1,4	-1	-1¼

^a In % van de totale beroepsbevolking

^b Vorderingsaldo totale overheid in % van het BBP.

Voor West-Europa als geheel zal de loonstijging naar verwachting ook dit en komend jaar gematigd blijven. De grootste stijging zal zich naar verwachting voordoen in het Verenigd Koninkrijk en enkele kleinere landen die een naar verhouding krappe arbeidsmarkt kennen. In Spanje is sprake van een duidelijke loonreactie als gevolg van indexatie. In Duitsland lopen veel meerjarige contracten nog tot eind van dit jaar, in Frankrijk zijn bij de invoering van de ADV meerjaren-afspraken gemaakt, en voor Italië zijn er geen signalen dat het in 1998 overeengekomen matigingsakkoord spoedig zal worden doorbroken. De loonkosten per eenheid product in de West-Europese industrie stijgen naar schatting dit jaar slechts met 1% en blijven komend jaar stabiel. De productiviteitsgroei versnelt van 2¼% dit jaar naar 3½% komend jaar.

Tabel 2.5 Kerngegevens Italië en Verenigd Koninkrijk, 2000-2002

	Italië			Verenigd Koninkrijk		
	2000	2001	2002	2000	2001	2002
	volumemutaties per jaar in %					
Particuliere consumptie	2,9	2¼	2½	3,6	2¾	2¾
Overheidconsumptie	1,7	1	1¼	2,6	4	3
Bruto investeringen	6,1	4¼	5¼	2,3	3	3
Binnenlandse vraag	2,3	2½	2¾	3,7	3	2¾
Uitvoer	10,2	5¾	6¼	7,4	5	5½
Invoer	8,3	6¼	8	8,9	6¼	6
BBP	2,9	2¼	2¼	3,0	2½	2½
	prijsmutaties per jaar in %					
BBP	2,2	2¾	2½	1,8	2¼	2½
Consumentenprijs (HICP)	2,6	2½	1¾	0,8	1¼	1
Loonvoet	2,4	2¾	2½	4,6	4¼	4¼
	niveaus in %					
Werkloosheid ^a	10,5	10	9¼	5,5	5¼	5
Overheidssaldo ^b	-0,3	-1½	-1	4,4	1	½

^a In % van de totale beroepsbevolking.

^b Vorderingsaldo totale overheid in % van het BBP.

Geringe loonkostenstijging, lager geworden rentes en dalende invoerprijzen maken de noodzaak tot prijsverhoging minder groot. Anderzijds wordt ook de mogelijkheid daartoe kleiner door de tragere afzetstijging en de felle concurrentie, die nog wordt verscherpt door de voortgaande deregulering en liberalisatie. Onder de geschetste omstandigheden zou de stijging van de geharmoniseerde consumentenprijsindex kunnen teruglopen van 2,4% in 2000 via 2% in dit jaar naar 1¼% in 2002.

Voor de Europese Unie lijken de jaren van drastische begrotingsconsolidatie goeddeels achter de rug. In vijf jaar tijd is een tekort van 5% van het BBP bijna geheel weggewerkt. Dankzij minder uitgavenstijging, maar ook dankzij conjuncturele meevallers en lager-dan-voorziene rentelasten zijn de tekorten in recente jaren onverwacht snel gedaald en in sommige landen, met name het Verenigd Koninkrijk, zijn forse overschotten ontstaan. Alle lidstaten hebben nu een primair begrotingsoverschot, d.w.z. een positief saldo exclusief rentelasten.

De meerjarige begrotingsplannen van de Europese landen voldoen in grote lijnen aan het Groei- en Stabiliteitspact, dat voor de middellange termijn bijna evenwicht of een overschot op de overheidsbegroting ten doel stelt. De richtlijnen bevelen een snellere consolidatie aan, maar het beleid richt zich in veel landen eerder op lastenverlichting en een betere samenstelling van de overheidsuitgaven dan op vermindering van het structurele tekort. In het Verenigd Koninkrijk

Tabel 2.6 Overheidssaldo EU-landen, 1999-2002

	EMU-overheidssaldo ^a			
	1999	2000	2001	2002
	% BBP			
EMU-referentiewaarde	- 3	- 3	- 3	- 3
Duitsland	- 1,4	1,5	(- 1,0)	- 1¼
Frankrijk	- 1,8	- 1,4	- 1	(- 1½)
Italië	- 1,9	- 0,3	(- 1,5)	- 1
België	- 0,7	0	¼	(0)
Finland	1,8	6,7	5	5
Griekenland	- 1,8	- 0,9	- ¼	¼
Ierland	1,9	4,5	4	3¼
Luxemburg	4,4	4,7	3½	3¼
Nederland	1,0	2,2	(1,5)	1
Oostenrijk	- 2,1	- 1,1	(- 1,5)	- ¾
Portugal	- 2,0	- 1,4	(- 1,7)	- 1
Spanje	- 1,2	- 0,3	- ¼	0
Eurogebied	- 1,3	0,4	(- 0,7)	- ¾
Verenigd Koninkrijk	1,3	4,4	(2,0)	¾
Denemarken	3,1	2,5	2¾	(2½)
Zweden	1,8	4,0	3½	3¼
Totaal EU-landen	- 0,7	1,2	(- 0)	- ¼

^a Vorderingsaldo totale overheid in % van het BBP; tussen haakjes de saldi exclusief UMTS-opbrengsten.

wordt in de jongste meerjarenbegroting een sterk accent gelegd op uitgavenvergroting ten behoeve van infrastructuur en zorg. Bij de eurolanden richt de aandacht zich vooral op een betere inkomsten- en uitgavenstructuur van de collectieve sector en een herbezinning op taken. In alle EU-landen werpt tevens de naderende vergrijzing een schaduw vooruit, waardoor eveneens eisen gesteld worden aan begrotingssaldo en schuldpositie.

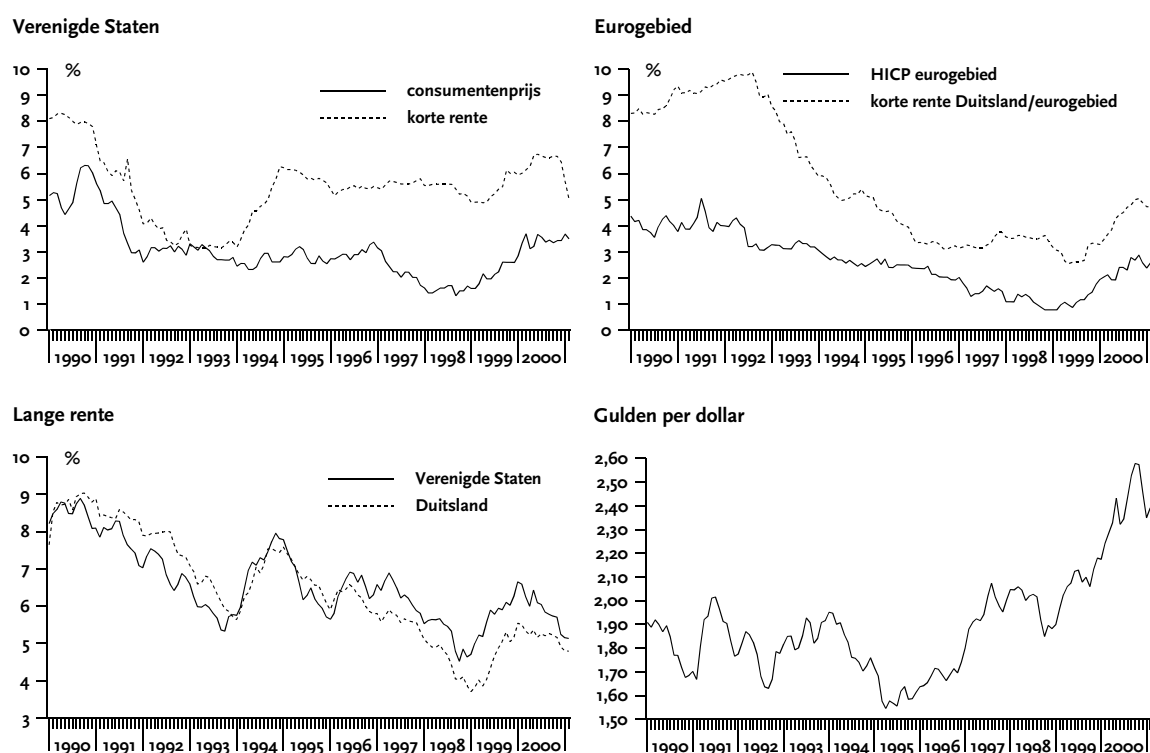
Vorig jaar boekte de Unie als geheel tijdelijk een overschot van circa 1,2% van het BBP, dankzij de eenmalige opbrengsten van UMTS-veilingen. Deze opbrengsten, die per land sterk uiteenliepen, kwamen overeen met zo'n 1,2% van het BBP van de EU. In het huidige jaar komt daar nog 0,1% van het BBP bij.

Dit en volgend jaar keert voor het eurogebied het overheidstekort weer terug. Enerzijds komt dit doordat de eenmalige inkomsten wegvallen, en anderzijds door de lastenverlichting die dit jaar in bijna alle eurolanden wordt doorgevoerd, vaak als uitvloeisel van stelselherziening. Zo krijgen in Duitsland de gezinnen DM 30 mld meer te besteden en bedrijven DM 17 mld, wat tezamen een impuls levert ter grootte van 1% van het Duitse BBP.

2.1.5 Monetaire ontwikkelingen

De inflatie in Europa is vorig jaar scherp gestegen als gevolg van de duurder wordende energie en de waardedaling van de euro. In het eurogebied liep het stijgingstempo van de geharmoniseerde consumentenprijs in anderhalf jaar tijd op van 0,8% naar een top van 2,9% in november 2000. Dat was aanzienlijk boven de 2% die de ECB voor de middellange termijn als maximum hanteert. Maar bij de geprojecteerde daling van de olieprijsen en het herstel van de euro zijn de vooruitzichten voor prijsstabiliteit gunstig. Vooral doordat het groeiverschil met de Verenigde Staten kleiner wordt mag worden gerekend met een zwakker wordende dollar. Daarnaast worden op grond van een zich ontspannende marktsituatie lagere olieprijsen geprojecteerd (zie paragraaf 2.2.3).

Figuur 2.2 Monetaire variabelen Verenigde Staten en eurogebied

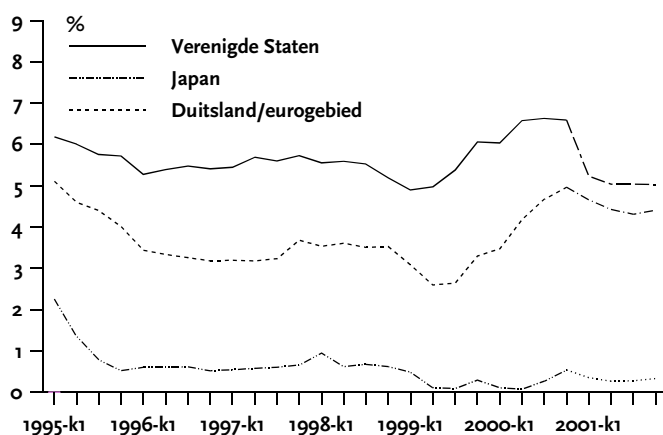
Sinds 1999 heeft de ECB haar rentetarieven in totaal met 2,25%-punt verhoogd, teneinde de inflatiedreiging in te perken. Dit jaar bestaat bij de geprojecteerde ontwikkelingen voor verdere renteverhoging geen duidelijke aanleiding. In de voorliggende periode zal de ECB de ruimte die ontstaat door de teruglopende inflatie en de afwezigheid van substantiële loondruk waarschijnlijk benutten voor renteverlaging. In de projectie daalt de geldmarktrente van 4½% in 2001 naar gemiddeld 4¼% in 2002. Het rendement op langlopende staatsobligaties is rond de jaarwisseling wat gedaald naar 4¾% in Duitsland. Een verdere beweging in de projectieperiode wordt niet voorzien.

Wat zeggen rente-futures over de korte rente?

Rente-futures geven een indicatie van de verwachtingen in de financiële markt ten aanzien van korte rentes in de nabije toekomst. De markt heeft in de loop der jaren enige ervaring opgedaan in het anticiperen op beleidswijzigingen van de centrale banken op korte termijn, vooral van de Fed. De aan- of verkoop van een rente-futurescontract impliceert de verplichting om een bepaalde som geld tegen een nu vastgestelde rente voor een bepaalde periode te lenen of uit te lenen. Zo impliceert bijvoorbeeld de Eurodollar-futures prijsnotering van 94,77 voor december 2001 op 14 februari 2001 een rentepercentage van 5,23% op jaarbasis (100 minus 94,77) voor een 3-maands Eurodollar-deposito van 1 miljoen Amerikaanse dollars beginnend in december 2001.

Eurodollar-futurescontracten worden verhandeld op de Chicago Mercantile Exchange. Daarnaast bestaan er ook Euribor- en Euroyen-futurescontracten, die beide worden verhandeld op de London International Financial Futures Exchange. Onderstaande grafiek toont de gerealiseerde en de door de markt verwachte geldmarktrenten op basis van rente-futuresprijzen op 14 februari 2001 voor het eurogebied, Japan en de Verenigde Staten voor 2001. Voor de resterende tijd van het jaar houden de markten rekening met een verdere rentedaling van 50 basispunten in de Verenigde Staten, bovenop de rentedaling van 1%-punt in januari. In het eurogebied wordt door de financiële markt een rentedaling van 25 basispunten verwacht.

Geldmarktrenten in de Verenigde Staten, Duitsland/eurogebied en Japan (vanaf 2001 geraamd)

In de Verenigde Staten zal de lange rente naar het zich laat aanzien dit en komend jaar rond een niveau van circa 5% blijven bewegen. Daarmee is er in deze jaren nauwelijks meer verschil met de lange rente in het eurogebied. Cruciaal daarbij is de veronderstelling dat de buitenlandse beleggers ook bij een verder oplopend tekort op de Amerikaanse lopende rekening voldoende vertrouwen behouden in de Amerikaanse economie.

Tabel 2.7   Monetaire kerngegevens, 2000-2002

	2000	2001	2002
	mutaties per jaar in %		
Consumentenprijsindex			
Industrielanden	2,5	2	1¾
Verenigde Staten	3,4	2¾	2¼
Japan	-0,7	0	¼
eurogebied	2,4	2	1¼
	niveaus		
Lopende rekening (% BBP)			
Verenigde Staten	-4,6	-4½	-4½
Japan	2,7	2½	2¾
eurogebied	-0,2	0	0
Wisselkoers			
gulden per dollar	2,39	2,30	2,25
dollar per euro	0,92	0,96	0,98
yen per dollar	107	115	120
Lange rente (%)			
Verenigde Staten	6,0	5	5
Japan	1,7	1½	1½
Duitsland	5,3	4¾	4¾
Korte rente (%)			
Verenigde Staten	6,5	5¼	5
Japan	0,3	¼	½
eurogebied	4,4	4½	4¼

2.2   Wereldhandel

De groei van de wereldvraag valt dit jaar sterk terug, vooral buiten Europa. Dat betekent een afnemende marktgroei voor de Europese landen. Voor Nederland vertraagt de relevante marktgroei van 11% vorig jaar naar 6 à 7% in de projectieperiode. Voor Europa verandert de bijdrage van het buitenland aan de BBP-groei van positief vorig jaar naar negatief in het komende jaar. De prijsontwikkeling op de internationale markten wordt kalmer. De olieprijsen zullen naar verwachting verder dalen. Ook de geprojecteerde dollardaling draagt in Europa en daarmee ook in Nederland bij aan een matiging van de prijsimpulsen vanuit het buitenland, met als keerzijde op korte termijn een verslechtering van de concurrentiepositie.

2.2.1   Wereldhandelsvolume

De groei van het wereldhandelsvolume versnelde sterk in de loop van 1999 en de eerste drie kwartalen van 2000. In het laatste kwartaal van vorig jaar nam de groei evenwel fors af: in Noord-Amerika en Azië was zelfs sprake van een groeistagnatie, respectievelijk een lichte daling van de invoer. Over het jaar als geheel behaalde de groei van het wereldhandelsvolume toch nog een record van meer dan 13%. Voorlopende indicatoren wijzen op een bijna stagnerende groei

van het wereldhandelsvolume in het eerste kwartaal van dit jaar. Hoewel er nog geen duidelijke tekenen van herstel zijn wordt voor de tweede helft van het jaar een hervatting van de groei geprojecteerd, op grond van de aantrekkende Amerikaanse volumeconjunctuur. Daarmee kan niet worden voorkomen dat de wereldhandelsgroei sterk terugvalt, naar gemiddeld 6% in het huidige jaar en 7½% in 2002. De vertraging van de invoergroei in dit jaar is het sterkst in Noord-Amerika (van 14% naar circa 3%) en Azië (van 20% naar circa 7%). De invoergroei van de EU vertraagt veel minder (van 10½% naar 6½%), terwijl de invoergroei van de olie-exporterende ontwikkelingslanden nog enige tijd vrij krachtig kan blijven. De wat hogere wereldhandelsgroei in 2002 is vooral een gevolg van de geprojecteerde versnelling van de Amerikaanse en Aziatische invoervraag. De invoergroei in de rest van de wereld zal naar schatting niet of nauwelijks versnellen.

Tabel 2.8 Kerngegevens wereldhandel, 2000-2002

	2000	2001	2002
	mutaties per jaar in %		
Wereldhandelsvolume	13,3	6	7½
Wereldhandelprijs (dollars)	- 0,3	¾	- 1¾
Industrieproducten	- 5,3	1¾	- 1½
Ruwe olie (fob)	60,0	- 12¼	- 8
Grondstoffen, excl. energie	2,5	0	0
Ruwe-olieprijs (niveau, Brent, \$ per vat)	28,5	25	23

Wisselkoersveranderingen zorgden in de afgelopen paar jaar voor een fikse verbetering van de prijsconcurrentiekracht van het eurogebied ten opzichte van de Verenigde Staten, Japan, het Verenigd Koninkrijk en de nieuwe industrielanden. Bij de geprojecteerde wisselkoersbewegingen zal dit voordeel in 2001 en 2002 weer teniet worden gedaan. Dit heeft tot gevolg dat de groei van de goederenuitvoer van het eurogebied relatief snel vertraagt, van 12½% in 2000 naar 6½% in 2001 en 2002. De positieve bijdrage van het buitenland (goederen en diensten) aan de BBP-groei in het eurogebied slaat dan om van circa 0,6% in 2000 in een negatieve bijdrage van ¼% in 2002. In de Verenigde Staten gebeurt het omgekeerde: de groei bijdrage was vorig jaar sterk negatief (1,2% van het BBP) en wordt dit jaar nihil. Volgend jaar zal de buitenlandbijdrage in de Verenigde Staten naar verwachting weer licht negatief worden.

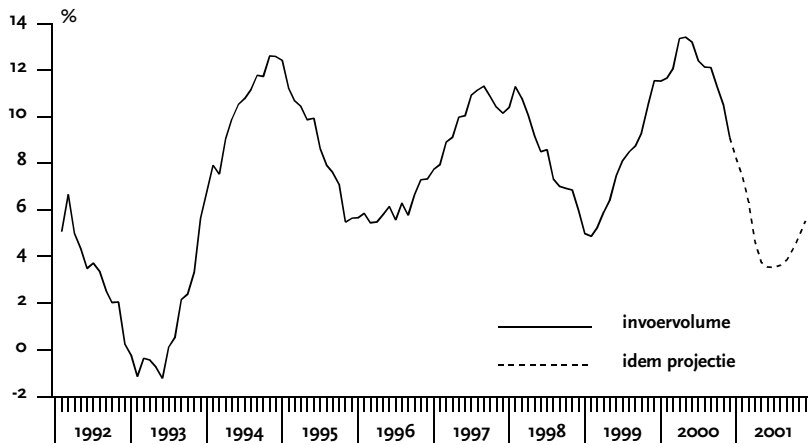
2.2.2 Prijzen van industrieproducten

In de loop van vorig jaar namen de wereldhandelsprijzen van industrieproducten in nationale valuta iets toe, maar door het lage uitgangsniveau lagen zij gemiddeld over 2000 toch niet hoger dan in het voorafgaande jaar. Sterk stijgende grondstoffencosten konden grotendeels worden opgevangen door dalende loonkosten per eenheid product in de exporterende industrieën. Dit

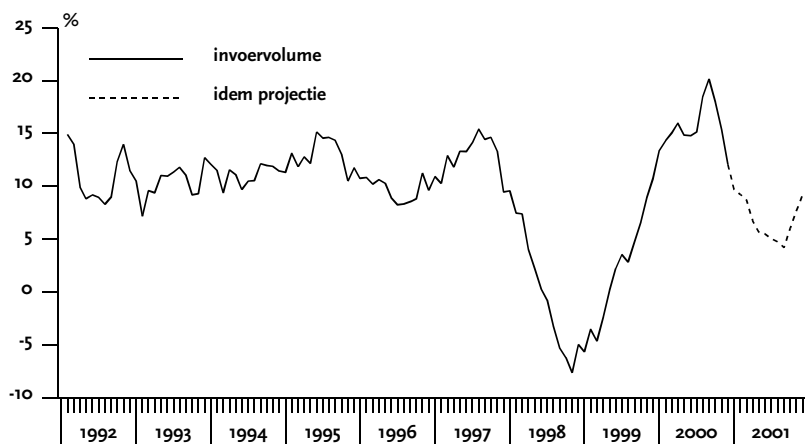

Figuur 2.3 Internationale handel

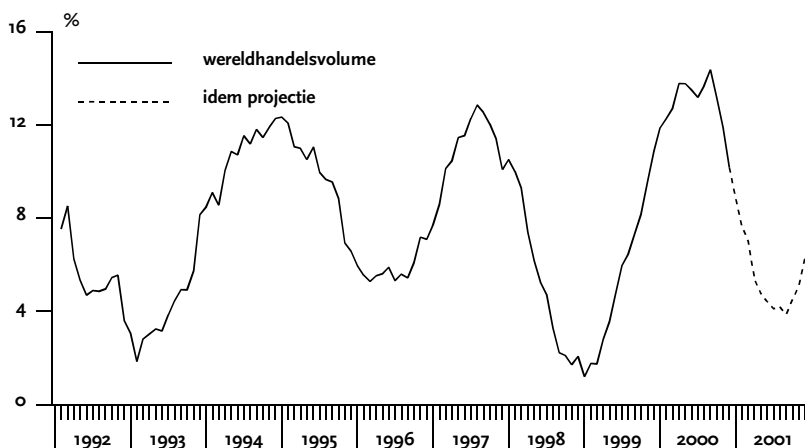
Industrielanden

Niet-industrielanden

Wereld

jaar is de situatie min of meer tegengesteld: de afzwakking van de volumeconjunctuur en de dalende grondstoffenkosten hebben een drukkend effect op de industrieproductenprijzen, waartegenover de loonkosten per eenheid product oplopen. Mede door positieve overloop zullen de fabrieksprijzen in gewogen nationale valuta dit jaar daarom gemiddeld toch iets stijgen. Voor volgend jaar worden weer lichte prijsdalingen voorzien, waarmee de trend van de jaren negentig wordt voortgezet.

Gemeten in euro's namen de prijzen van industrieproducten in de wereldhandel vorig jaar toe met bijna 10%, terwijl voor dit en komend jaar prijsdalingen worden geprojecteerd van respectievelijk 2 en 3½%. Dat heeft uiteraard alles te maken met de effectieve wisselkoers van de euro, die de afgelopen jaren scherp daalde, maar waarvoor over de projectieperiode een herstel wordt voorzien. De uitvoerprijzen van industrieproducten van het eurogebied namen in 2000 slechts toe met 2½%, waardoor de prijsconcurrentiepositie aanzienlijk verbeterde ten opzichte van de Verenigde Staten, Japan en de nieuwe industrielanden. Bij het geprojecteerde herstel van de euro zal in 2001 en 2002 ongeveer de helft van de positieverbetering van de afgelopen paar jaar weer moeten worden ingeleverd.

2.2.3 Oliemarkt

Vorig jaar kwam de gemiddelde Brent-prijs uit op \$28,5 per vat, een stijging van 60% ten opzichte van 1999. In oktober bereikte de notering zijn hoogste stand met ruim \$35 per vat. In de loop van december daalde de prijs tot minder dan \$23 per vat. Deze daling werd veroorzaakt door de afzwakkende economische groei in de Verenigde Staten (tot uiting komend in de onverwachte toename van de ruwe-olievoorraden) en de hervatting van de olie-export door Irak. Bij het afsluiten van deze ramingen in februari schommelde de olieprijs rond \$26 per vat.

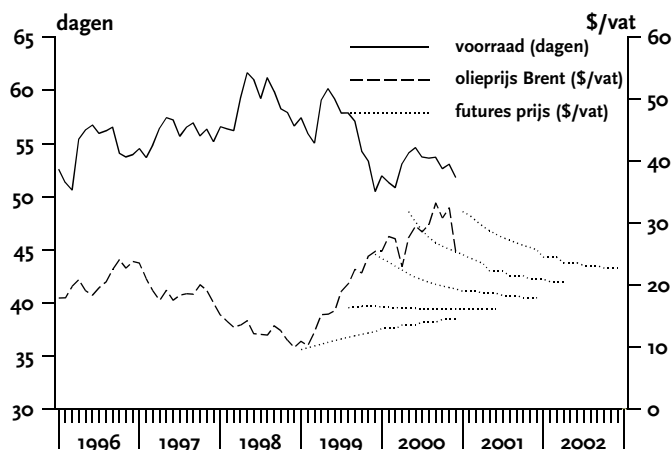
Dit jaar zal de mondiale BBP-groei zwakker zijn dan vorig jaar. De vraag naar olie neemt daardoor minder sterk toe. De half januari door de OPEC aangekondigde productiebeperking met ongeveer 1,5 mln vaten per dag leidt tot een vermindering van de totale OPEC-productie met 5%. Per saldo resulteert voor dit jaar slechts een gering aanbodoverschot. Op grond hiervan wordt aangenomen dat de gemiddelde spotnotering van Brent rond \$25 per vat zal uitkomen. Door seizoensinvloeden zal de prijs in het eerste kwartaal van dit jaar nog wat hoger kunnen zijn.

Komend jaar zal de mondiale economische groei naar verwachting weer licht aantrekken. De toename van het (niet-OPEC) aanbod zal, mede door het aanbodoverschot in 2001, voldoende zijn om de vraagstijging op te vangen. De mondiale olievoorraad zal daardoor stabiliseren. Voor 2002 wordt verwacht dat de prijs gemiddeld zal uitkomen op het niveau dat aan het eind van 2001 wordt bereikt, te weten \$23 per vat, een verwachting die wordt gestaafd door de prijzen van de oliefutures per medio februari.

Olievoorraden en prijzen op spot- en termijnmarkt

Zoals op elke grondstoffenmarkt, hangen ook op de oliemarkt prijzen en voorraden nauw met elkaar samen. Olievoorraden worden onderscheiden in gebonden voorraden en vrije voorraden. Gebonden voorraden bestaan onder meer uit strategische noodvoorraden en voorraden die samenhangen met het productieproces, terwijl vrije voorraden als op zichzelf staande investeringen worden gezien. De stelling dat voorraden en prijzen nauw met elkaar samenhangen, geldt met name voor de vrije voorraden.

Industriële voorraden en prijzen op spot- en termijnmarkt

De totale (gebonden en vrije) industriële voorraden binnen de OESO zijn van begin 1996 tot eind 1998 toegenomen van ruim 50 tot ruim 60 dagen vraagdekking. Daarna zijn de voorraden weer gedaald tot een historisch gezien laag niveau van ongeveer 50 dagen. Er bestaat samenhang tussen de ontwikkeling van de totale industriële voorraden en die van de spotmarktprijs: de correlatiecoëfficiënt is $-0,7$. De stijging van de voorraden in 1996 tot en met 1998 (door de Aziëcrisis en de toenemende olieproductie) ging gepaard met een daling van de olieprijs, terwijl de daling van de voorraden sindsdien samenging met een prijsstijging. Bij de samenhang tussen voorraden en prijs is sprake van onderlinge beïnvloeding: een hoge prijs bijvoorbeeld maakt het duur om voorraden aan te houden, terwijl een vermindering van de voorraden weer een opwaartse druk op de prijs zal hebben. Het niveau van de voorraden is vooral van invloed op de mate waarin veranderingen in vraag en aanbod doorwerken in de prijs: de relatief lage voorraden in de afgelopen paar jaren zijn gepaard gegaan met een grotere beweeglijkheid van de spotmarktprijs dan in voorgaande jaren.

Het verloop van de prijzen van oliefutures geeft aan hoe de marktpartijen de achtereenvolgende marktsituaties waardeerden. In de eerste helft van 1999, met lage prijzen en hoge voorraden, was er een premie op latere levering. Sindsdien, met hoge prijzen en lage voorraden, is er een premie op directe levering: de prijs van een future is nu lager dan de spotmarktprijs. Marktpartijen verwachten momenteel kennelijk dat de voorraden zullen toenemen en de spotmarktprijs zal afnemen.

De prijzen van de oliefutures geven een redelijk goede indicatie van de spotmarktprijzen op de korte termijn. Voor het ramen van deze prijzen op de middellange en lange termijn zijn de futuresprijzen minder geschikt.

Tabel 2.9 Kerngegevens wereldenergiemarkt, 2000-2002

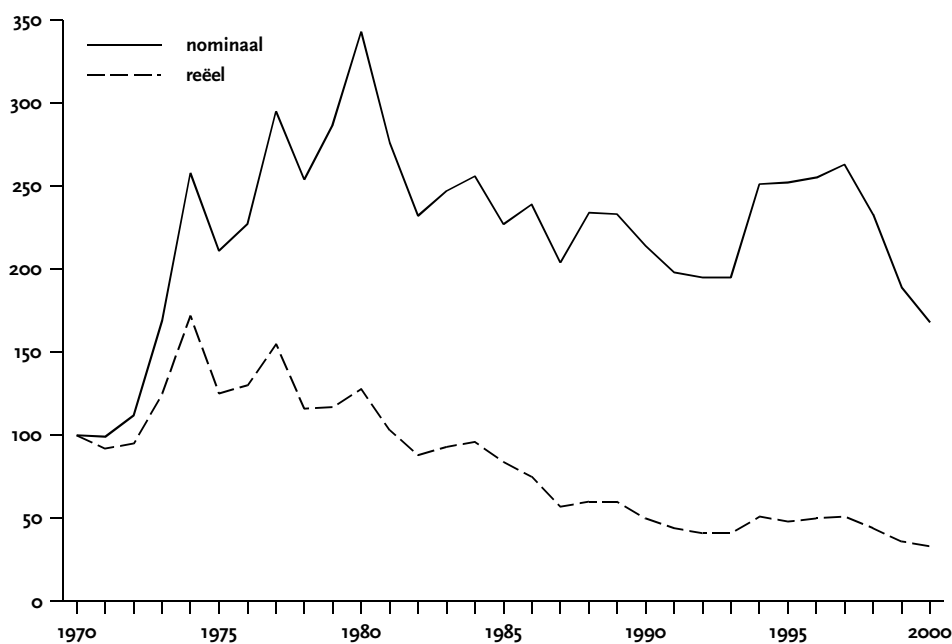
	2000	2001	2002
	mutaties per jaar in %		
BBP-volume wereld	4,8	3¼	3¼
Volume primair energieverbruik wereld	3,3	2	2
Industrielanden	2,9	1	1¼
Overige landen	3,8	3¼	3
	mln vaten per dag		
Vraag naar olie	77,6	78¼	79¼
Industrielanden	44,5	44¼	45¼
Overige landen	33,1	34	34½
Aanbod van olie	77,6	79¼	79¼
Niet-OPEC	46,3	47½	48
OPEC	31,3	31¼	31¼
Voorraadmutatie	0,0	½	0
Marktaandeel OPEC (%)	40,3	40½	40
Ruwe-olieprijs (niveau, Brent, \$ per vat)	28,5	25	23

2.2.4 Grondstoffenprijzen, excl. energie

De meeste dollarprijzen van voedings- en genotmiddelen zijn in het laatste kwartaal van 2000 verder gedaald. Granen vormden een uitzondering, terwijl ook de prijzen van sojabonen duidelijk in de lift zaten, mede als gevolg van vervanging van dierlijk meel door soja in veevoeders. De verwachting dat de prijzen van koffie en cacao eindelijk wat zouden gaan stijgen werd niet bewaarheid. Integendeel, ook in het laatste kwartaal daalden de prijzen met respectievelijk 12 en 8%. Over geheel 2000 daalden de dollarprijzen van voedingsmiddelen met 10½% en bereikten daarmee een nominaal niveau dat sedert 1973 niet meer is voorgekomen. Gecorrigeerd voor inflatie zijn de voedingsmiddelenprijzen zelfs gedaald tot minder dan de helft van de prijzen in de beginjaren zeventig (zie onderstaande figuur). Vooralsnog ziet het er niet naar uit dat de vraag- en aanbodverhoudingen fundamenteel veranderen. Als gevolg van een achterblijvend aanbod als reactie op de extreem lage prijzen mogen wel bescheiden prijsstijgingen worden verwacht. Deze zullen geconcentreerd zijn bij granen, tropische genotmiddelen en sojabonen.

Bij de industriële agrarische grondstoffen deed zich in het laatste kwartaal een onverwachte daling voor van zowel de Zweedse als de Amerikaanse houtprijzen. Oorzaak was de stagnerende bouwconjunctuur in Europa en de Verenigde Staten. De prijzen van de overige grondstoffen van deze categorie, zoals houtpulp, katoen en wol zijn in het afgelopen jaar sterk gestegen, waardoor de prijsindex van agrarische grondstoffen met circa 5% steeg. In de projectieperiode zullen de prijzen van deze producten echter weer afkalven in reactie op de minder krachtige vraag.

Figuur 2.4 HWWA-prijsindex van voedingsmiddelen, in dollars, 1970 = 100

De gemiddelde prijs van nonferro- en ferro-metalen steeg in 2000 ten opzichte van 1999 met respectievelijk 16% en 6,5%. In 2001 zal de vraag voor beide metaalgroepen licht afnemen. De voorraadniveaus zijn voor de meeste nonferro-metalen laag. Bij verschillende nonferro-metalen zal de capaciteit aanmerkelijk toenemen wat als resultante een evenwicht tussen vraag en aanbod zal opleveren. Bij de ferro-metalen zal een toenemende concentratie van de productie bij enkele producenten naar verwachting leiden tot enige prijsstijging.

Tabel 2.10 Grondstoffenprijzen excl. energie (HWWA-index, in dollars), 2000-2002

	2000	2001	2002
	mutaties per jaar in %		
Grondstoffen, excl. energie	2,5	0	0
voedingsmiddelen	- 10,5	0	2
industriële agrarische grondstoffen	4,9	- 2	- 5
metalen	12,4	2	1½

2.2.5 Externe data voor Nederland

De relevante wereldhandelsgroei kwam in 2000 uit op 11%, zwakt naar verwachting af naar 6¼% in 2001 en kan in 2002 zo'n 7% bedragen. De Nederlandse invoerprijs van goederen liep in 2000 op met 10%, in het bijzonder door de stijging van de invoerprijs van energie met meer dan 70%. De geprojecteerde appreciatie van de euro en de daling van de ruwe-olieprijzen

veroorzaken een omslag van de internationale prijzen in guldens dan wel euro's gemeten. Voor dit en volgend jaar wordt een daling van het gemiddelde invoerprijspeil voorzien van respectievelijk $\frac{3}{4}\%$ en $2\frac{3}{4}\%$. De prijzen van concurrenten, die exclusief energie vorig jaar nog stegen met meer dan 7%, dalen dit jaar eveneens met $\frac{3}{4}\%$ en volgend jaar met $2\frac{1}{4}\%$.

Tabel 2.11 Externe data voor Nederland, 2000-2002

	2000	2001	2002
	mutaties per jaar in %		
Relevante wereldhandel ^a			
volume	11,0	$6\frac{1}{4}$	7
prijs, excl. energie (gld) ^b	7,3	$-3\frac{3}{4}$	$-2\frac{1}{4}$
Invoerprijs Nederland cif (gld)			
totaal, excl. energie	10,0	$-3\frac{3}{4}$	$-2\frac{3}{4}$
energie	5,5	$\frac{1}{2}$	-2
energie	70,8	$-11\frac{3}{4}$	$-10\frac{1}{2}$
Arbeidskosten pep industrie (gld)			
concurrenten totaal	4,3	$-1\frac{1}{2}$	$-1\frac{1}{4}$
concurrenten eurogebied	-1,9	$1\frac{1}{4}$	0
Effectieve koers gulden industrieproducten t.o.v.			
concurrenten	-5,3	$2\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{4}$
leveranciers	-5,0	$2\frac{1}{2}$	1
Dollarkoers (gld, niveau)	2,39	2,30	2,25

^a Dubbel-herwogen wereldinvoer goederen.

^b Concurrentenprijs

3 De Nederlandse conjunctuur

3.1 Volumeconjunctuur

Het jaar 2000 is het vierde jaar op rij waarin de economische groei rond de 4% bedraagt. Als gevolg van een geringere internationale dynamiek zal de BBP-groei dit jaar terugvallen, maar de economie blijft met een verwachte groei van 3¼% goed presteren. Tegenover een fors lagere uitvoergroei in 2001 staat een iets sterkere toename van de particuliere consumptie. Door een geringere toename van de werkgelegenheid komt aan de jarenlange substantiële daling van de werkloosheid dit jaar een einde. Het tempo van de economische groei zakt in de raming volgend jaar weliswaar nog iets verder tot 2¾%, maar daarmee blijft de Nederlandse economie naar verwachting beter presteren dan het gemiddelde in de industrielanden.

De Nederlandse economie blijft goed presteren. De voor dit jaar voorziene terugval in de internationale dynamiek gaat echter niet aan onze deur voorbij. Het uitbundige groeitempo van circa 4% per jaar in de periode 1997-2000 kan niet worden volgehouden. In de projectie voor dit jaar neemt de uitvoer van goederen (exclusief energie) toe met 5½%, hetgeen vrijwel een halvering is ten opzichte van vorig jaar. Uit tabel 3.1 met halfjaarcijfers kan worden afgeleid dat de uitvoer vooral in de tweede helft van vorig jaar en de eerste helft van dit jaar minder sterk groeit. In de projectie trekt de export in de loop van 2001 weer wat aan.

Tabel 3.1 Enige kerncijfers op halfjaarbasis, 2000-2002

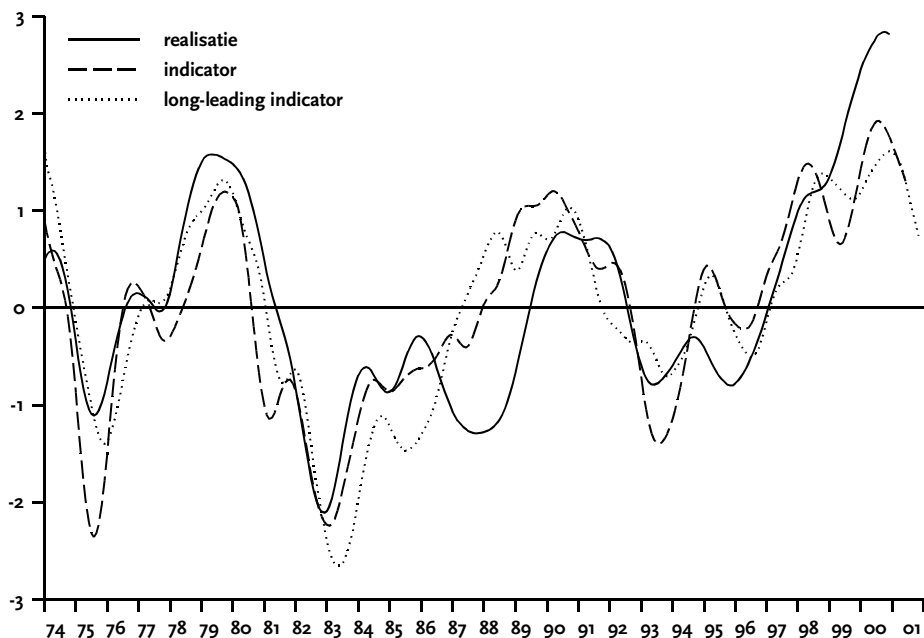
	2000			2001		2002			
	I	II	II	I	II	I	II		
	mutaties in % ^a								
Volume particuliere consumptie	3¾	4½	4¼	5½	1½	5¼	5½	3¾	3½
Volume investeringen in woningen	1	2	1¾	16	-13¾	10¼	3	1½	¾
Volume overige bedrijfsinvesteringen	5¼	3¾	2½	3	1½	5¼	3½	2¼	1¾
Volume uitvoer van goederen, excl. energie	10	5½	6¼	11¼	7	4½	6¼	6¼	6
Volume invoer van goederen	10	6¼	6¾	11¼	8¼	5¼	5½	7	6¾
Volume bruto binnenlands product	4	3¾	2¾	4¼	3	3¼	3¼	2¾	2½
Werkgelegenheid (personen)	2¼	1¾	1¼	2½	2¼	1¾	1½	1¼	1¼

^a Ten opzichte van de direct voorafgaande periode (voor seizoen gecorrigeerd en op jaarbasis).

De forse vertraging bij de uitvoer wordt in 2001 voor een deel gecompenseerd door een sterkere toename van de particuliere consumptie. Ondanks de extra aankopen in anticipatie op de aangekondigde BTW-verhoging, is de particuliere consumptie in de loop van vorig jaar slechts beperkt gestegen. De forse stijging van het reëel beschikbaar loon- en uitkeringsinkomen in 2001 (6%) komt met enige vertraging tot besteding, zodat het groeitempo van de particuliere

bestedingen in dit jaar op 'slechts' $4\frac{1}{2}\%$ uitkomt. Door de sterkere stijging van de particuliere consumptie in 2001 blijft de terugval in het groeitempo van het BBP beperkt tot $\frac{3}{4}$ procentpunt.

Figuur 3.1 CPB-conjunctuurindicator

Ook de CPB-conjunctuurindicator geeft een afnemende dynamiek van de Nederlandse conjunctuur aan. De ontwikkelingen van de meeste deelreeksen van deze barometer impliceren een groeitempo in de eerste maanden van dit jaar dat minder dan trendmatig is. Vooral internationale indicatoren en reeksen die betrekking hebben op de groei van de productie in de industrie en de bouwnijverheid wijzen momenteel in een neergaande richting. In de verderop in dit hoofdstuk gepresenteerde figuur 3.6 is te zien dat ook de deelindicator voor de uitvoer wijst op een aanzienlijke groeivertraging. Dat profiel is zichtbaar in de raming, zoals uit tabel 3.1 blijkt. De long-leading indicator suggereert dat de neergaande tendens ook het tweede en derde kwartaal aanhoudt. Dat zou betekenen dat de BBP-groei in 2001 niet boven de $2\frac{1}{2}\%$ zou uitkomen. In de raming is de groeivertraging beperkter, van 4% vorig jaar naar $3\frac{1}{4}\%$ dit jaar. Dit verschil hangt vooral samen met de versnelling van de particuliere consumptie van $3\frac{3}{4}\%$ vorig jaar naar $4\frac{1}{2}\%$, die voor dit jaar wordt voorzien. Deze versnelling komt overigens niet overeen met de korte-termijnindicator voor de particuliere consumptie. De koopbereidheid van gezinnen, die hiervoor een van de bepalende factoren is, lag eind vorig jaar op een uitzonderlijk hoog niveau (zie figuur 1.4). De daling in de maanden januari en februari 2001 lijkt vooralsnog te duiden op een terugkeer naar weliswaar minder extreme, maar nog altijd hoge niveaus. Zo komt de koopbereidheid voor gezinnen in het begin van dit jaar overeen met die in 1998 en 1999, toen de particuliere consumptie ook met $4\frac{1}{2}\%$ toenam. Een verdere afname van de

koopbereidheid zou tot gevolg kunnen hebben dat de consumptieve bestedingen dit jaar minder krachtig toenemen dan nu in de raming besloten ligt.

In de projectie neemt de groei van het BBP in 2002 nog wat verder af, tot 2¼%. Deze vertraging komt bij alle binnenlandse bestedingscategorieën geleidelijk tot stand, zoals uit de halfjaarcijfers in tabel 3.1 naar voren komt. De uitvoer blijft in de projectie gedurende het jaar 2002 overeenkomstig het groeitempo in de tweede helft van 2001 met ruim 6% stijgen. De invoer daarentegen versnelt, omdat buitenlandse producenten door de dalende relatieve prijzen concurrerender kunnen aanbieden op de Nederlandse markt.

De vertraging in de economische groei werkt zowel door in de ontwikkeling van de werkgelegenheid als in die van de arbeidsproductiviteit. Voor het eerst sinds 1995 stijgt de werkgelegenheid in 2001 namelijk naar verwachting met minder dan 2%, zowel in arbeidsjaren als in personen. Volgend jaar is de geraamde stijging van het aantal personen met een baan (1¼%) zelfs minder dan die van het arbeidsaanbod (1½%), waardoor de werkloosheid enigszins oploopt.

Aangezien bedrijven in de marktsector hun behoefte aan personeel met enige vertraging aanpassen aan de productie, leidt de lagere economische groei dit jaar ook tot minder groei van de arbeidsproductiviteit. Schommelde deze productiviteitsgroei in de afgelopen 4 jaar rond de 2%, voor 2001 wordt een groei van 1½% verwacht. In 2002 trekt deze productiviteitsgroei naar verwachting weer enigszins aan tot 1¾%.

Uit tabel 3.2 komt naar voren dat de terugval in de BBP-groei in 2001 voornamelijk kan worden toegeschreven aan de uitvoer, die vooral door de groeivertraging van de wereldeconomie minder sterk stijgt dan in 2000. Daarnaast draagt ook de gematigder ontwikkeling van de bedrijfsinvesteringen (exclusief woningen) en de overheidsbestedingen bij aan de geringere economische groei. Was vorig jaar de uitvoer nog de voornaamste motor achter de economische groei, in 2001 is de bijdrage van de particuliere consumptie net zo groot als die van de uitvoer. De bijdrage van de overheidsbestedingen komt, na een incidenteel hogere bijdrage in 2000, dit jaar weer op ½% uit. Gelet op de ontwikkeling in het reëel beschikbaar gezinsinkomen, dat dit jaar met 5¼% en volgend jaar met 3½% toeneemt, zou verwacht mogen worden dat de bijdrage van de consumptie in 2001 wat groter is dan volgend jaar. Dat dit in de projectie niet zichtbaar is, wordt veroorzaakt doordat de extra particuliere consumptie als gevolg van de forse koopkrachtstijging in dit jaar voor een deel pas in 2002 plaatsvindt en doordat consumenten aan het eind van 2000 hun aankopen van vooral duurzame consumptiegoederen hebben vervroegd in anticipatie op de BTW-verhoging per 1 januari 2001. Deze anticipatie, die is geraamd op f ¾ mld, drukt de stijging van de particuliere consumptie in 2001, terwijl de consumptiestijgingen in 2000 en 2002 daardoor wat hoger uitvallen.

De verdere groeivertraging in 2002 kan voor het grootste deel worden toegeschreven aan de geringere ontwikkeling van de bedrijfsinvesteringen (exclusief woningen) en de overheidsbestedingen. Ondanks het lichte herstel voor de uitvoerontwikkeling in 2002, daalt ook de bijdrage van de uitvoer aan de BBP-groei. Dit wordt veroorzaakt doordat in de raming de stijging plaatsvindt bij invoerintensieve onderdelen van de uitvoer, terwijl de overige onderdelen, zoals de uitvoer van aardgas en diensten, juist minder sterk groeien.

Tabel 3.2 Bijdragen aan de BBP-groei, 1997-2002

	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Particuliere consumptie	0,9	1,2	1,3	1,0	1¼	1¼
Investerings in woningen	0,2	0,1	0,0	0,0	0	0
Bedrijfsinvesteringen	0,5	0,4	0,7	0,3	¼	0
Overheidsbestedingen	0,5	0,9	0,5	0,8	½	¼
Uitvoer	<u>1,7</u>	<u>1,6</u>	<u>1,3</u>	<u>1,9</u>	<u>1¼</u>	<u>1</u>
Totaal	3,8	4,1	3,9	4,0	3¼	2¾

De toename van het reëel nationaal inkomen (NNI) bleef vorig jaar iets achter bij de BBP-groei. Het forse ruilvoetverlies werd voor een groot deel gecompenseerd door een verbetering van het saldo primaire inkomens van het buitenland. Aan deze verbetering liggen de gestegen dollarkoers en olieprijs, alsmede de uitbundige groei in de Verenigde Staten ten grondslag. In 2001 is van een omgekeerde situatie sprake. Dit jaar verbetert de ruilvoet en verslechtert het saldo primaire inkomens, waardoor per saldo de stijging van het reëel NNI (3¾%) hoger uitkomt dan de toename van het BBP (3¼%). Volgend jaar neemt in de projectie het reëel NNI ¼%-punt sterker toe dan het BBP vanwege een geringe ruilvoetwinst en een verbetering van het primaire inkomenssaldo. In het kader wordt nader ingegaan op de verdeling van de groei van het reëel NNI over gezinnen, bedrijven en de collectieve sector.

De afzwakkende conjunctuur leidt ertoe dat de output gap, die in jaren van hoogconjunctuur is ontstaan, in 2001 voor een belangrijk deel wordt afgebouwd. In 2002 resteert volgens de nieuwste inzichten nog een output gap van ongeveer 1¼%. De afname van de output gap hangt deels samen met een daling van de bezettingsgraad voor de marktsector. Daarnaast neemt dit jaar de discrepantie op de arbeidsmarkt af, omdat de feitelijke werkloosheid vrijwel stabiel is, terwijl de evenwichtswerkloosheid daalt. Deze daling is te danken aan de invoering van het nieuwe belastingstelsel, waardoor de gemiddelde belastingdruk daalt en het verschil tussen de netto uitkering en het netto loon toeneemt. Deze macro benadering neemt niet weg dat op delen van de arbeidsmarkt sprake blijft van een forse schaarste aan voldoende geschoold personeel. Opwaartse risico's voor de loonstijging blijven daarmee dus bestaan.

Waar blijft de groei van het reëel nationaal inkomen?

De groei van het reëel nationaal inkomen (NNI) valt toe te rekenen aan gezinnen, bedrijven en de collectieve sector. De inkomensstijging van een sector biedt ruimte voor het doen van uitgaven, maar kan ook worden gebruikt voor schuldreductie.

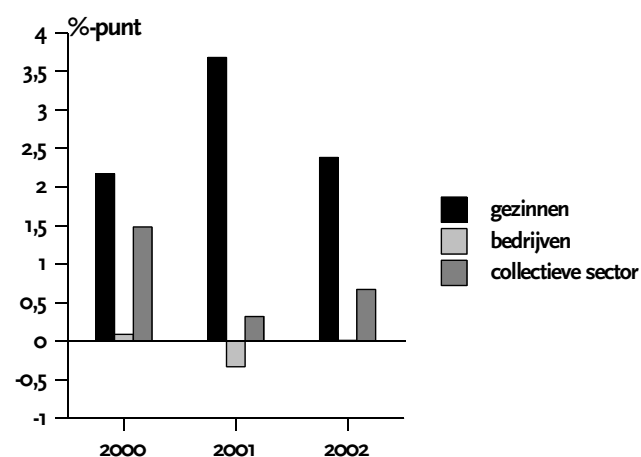
Bij de verdeling van de groei van het NNI wordt uitgegaan van de inkomensverdeling na afdracht van belastingen en premies en na ontvangst van uitkeringen en andere inkomensoverdrachten door gezinnen en bedrijven. Het gezinsinkomen bestaat naast het beschikbaar loon- en uitkeringsinkomen ook uit de individualiseerbare overheidsconsumptie. Dit betreft uitgaven van de collectieve sector die toe te rekenen zijn aan individuele gezinnen, zoals zorguitgaven, individuele huursubsidie en onderwijsuitgaven. Vermogenswinsten door gezinnen blijven buiten beschouwing. Het inkomen van bedrijven wordt vooral bepaald door het winstinkomen na VpB-afdracht en voor winstuitkering. Bij de collectieve sector bestaat het inkomen uit de belasting- en premieontvangsten verminderd met de overdrachten aan gezinnen en bedrijven. Dit inkomen wordt aangewend voor investeringen en collectieve (niet aan individuele gezinnen toe te rekenen) overheidsconsumptie, zoals defensie en openbaar bestuur, en voor verbetering van het EMU-saldo.

Gezinnen ontvangen dit jaar $3\frac{1}{2}$ %-punt van de toename van het NNI en volgend jaar $2\frac{1}{2}$ %. Het aandeel van het beschikbaar loon- en uitkeringsinkomen van gezinnen bedraagt in 2001 $3\frac{1}{4}$ %-punt van de NNI-groei. Volgend jaar is dat naar verwachting minder (2%-punt). De toename van de individualiseerbare overheidsconsumptie komt in beide jaren overeen met $\frac{1}{2}$ %-punt van de NNI-groei.

Hoewel de kapitaalinkomensquote dit jaar stabiel is, daalt het inkomen dat bedrijven ontvangen met $\frac{1}{4}$ %-punt. Dat hangt samen met de verslechtering van het saldo primaire inkomens en de lagere gasbaten, die deels aan bedrijven toekomen. Door de verslechtering van de kapitaalinkomensquote delen bedrijven naar verwachting volgend jaar niet mee in de NNI-groei.

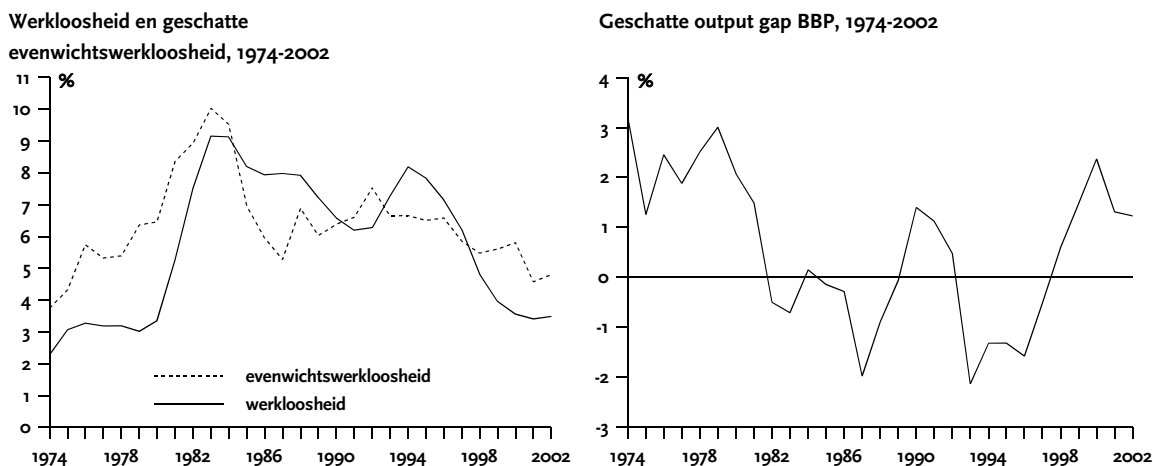
De collectieve sector legt dit jaar een beslag op een $\frac{1}{2}$ %-punt van de inkomensgroei. Dit deel wordt gebruikt voor extra overheidsbestedingen en verbetering van het EMU-saldo. Volgend jaar ontvangt de collectieve sector een iets groter deel ($\frac{3}{4}$ %-punt), dat in het actuele cijferbeeld vooral ten goede komt aan een verbetering van het EMU-saldo.

Aandeel in de volumegroei van het NNI (in %-punten), 2000-2002

NNI-groei 3,7% 3 $\frac{3}{4}$ % 3%.

Figuur 3.2 Spanningsindicatoren

3.2 Gezinnen

De inflatie is dit jaar, mede door enkele incidentele factoren, uitzonderlijk hoog, namelijk 4%. Volgend jaar neemt de inflatie naar verwachting weer af tot 2%. Het effect van de invoering van de euro op de inflatie is in 2001 en 2002 praktisch verwaarloosbaar en daarna enige tijd licht negatief. Voor dit jaar wordt verwacht dat de contractloonsstijging oploopt naar 4%. De stijging voor 2002 wordt geraamd op 3¼%. De koopkracht stijgt dit jaar sterk door de lastenverlichting; in 2002 neemt de koopkracht verder toe met ongeveer 1¼%. Dankzij deze gunstige koopkrachtontwikkeling blijft de particuliere consumptie in dit en volgend jaar met ruim 4% stijgen. De positieve bijdrage van het gezinsvermogen aan de consumptiegroei zal in 2001 en 2002 geringer zijn dan in de afgelopen jaren. In de projectieperiode blijft de vraag naar koopwoningen hoog. De investeringen in woningen nemen naar verwachting dit en volgend jaar met 2 respectievelijk 1¾% toe.

3.2.1 Inflatie

De inflatie wordt dit jaar opgestuwd door overheidsmaatregelen, een stijging van de arbeidskosten en een sterke verbetering van de brutomarge. De verhoging van het algemene BTW-tarief van 17½% naar 19% leidt tot een 0,5%-punt hogere inflatie. De verdere verhoging van de kleinverbruikersheffing op energie leidt tot een 0,1%-punt hogere bijdrage aan de inflatie, van 0,3% vorig jaar naar 0,4% dit jaar. De afschaffing van de omroepbijdrage per 1 januari 2000 zorgde in dat jaar voor een daling van de inflatie met 0,4%-punt. Dat effect is dit jaar uitgewerkt, waardoor het inflatiecijfer weer 0,4%-punt hoger ligt. Het directe effect van deze drie overheidsmaatregelen is dat de inflatie in 2001 ongeveer 1%-punt hoger ligt dan in 2000.

Ook de arbeidskosten leveren dit jaar een bijdrage aan de stijging van de inflatie. De groei van de arbeidsproductiviteit met 1½% blijft aanzienlijk achter bij de stijging van de loonvoet met 4¾%. Tenslotte zorgt het verloop van de bruto winstmarges voor een oploop in de inflatie van

2000 naar 2001. De marge werd in 2000 gedrukt doordat de stijging van de invoerprijzen met enige vertraging werd doorberekend in de binnenlandse afzetprijzen. Dit jaar resulteert, bij een beperkt opwaarts effect van de invoerprijzen, een margeverbetering.

Tabel 3.3 Stijging consumptieprijs naar onderdelen, 1997-2002

		1997	1998	1999	2000	2001	2002
	aandelen	bijdragen in %-punt					
Invoer	0,36	0,8	-0,2	0,3	2,6	¼	-½
Indirecte belastingen en niet-marktsector	0,20	1,1	0,6	0,8	1,0	1¼	½
Arbeidskosten	0,44	0,4	0,6	0,7	0,9	1½	1
Bruto margeverbetering ^a	<u>n.v.t.</u>	<u>-0,3</u>	<u>0,8</u>	<u>0,1</u>	<u>-1,6</u>	<u>¾</u>	<u>½</u>
Consumptieprijs	1,00	2,0	1,8	1,9	2,9	4	1¾
		mutaties per jaar in %					
Consumentenprijsindex (CPI)		2,2	2,0	2,2	2,6	4	2
Idem, afgeleid ^b		1,9	1,7	1,7	2,1	3	1¾
Onderliggende inflatie ^c		1,7	2,0	1,8	2,0	3	1¾

^a Inclusief afschrijvingen en rente.

^b Exclusief het effect van veranderingen in de tarieven van de indirecte en consumptiegebonden belastingen.

^c CPI exclusief groente, fruit, energie, overheidsdiensten en indirecte en consumptiegebonden belastingen.

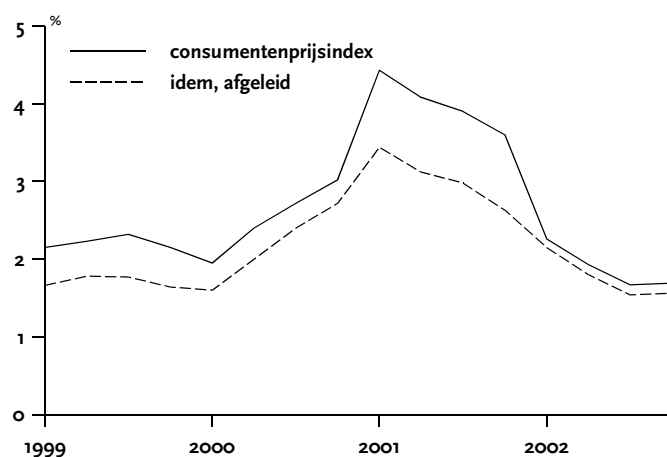
De daling van de inflatie in 2002 is grotendeels het spiegelbeeld van de stijging dit jaar. Het wegvallen van de BTW-verhoging (0,5%-punt) en de verhoging van de energieheffing (0,4%-punt) leiden samen tot een 0,9%-punt lagere inflatie. Het effect van de arbeidskosten op de inflatie is in 2002 minder groot dan in 2001 omdat de arbeidskosten per eenheid product minder toenemen. Mede door de lagere koers van de dollar en de lagere energieprijzen is het effect van de invoerprijzen op de inflatie volgend jaar naar verwachting negatief. Mocht de daling van de dollarkoers minder sterk zijn dan besloten ligt in de raming, dan zal de inflatie in 2002 fors hoger uitkomen (zie variant in hoofdstuk 1).

De hoge inflatie dit jaar wekt mogelijk de indruk van oververhitting van de economie. De consumentenprijsindex (CPI) is echter minder geschikt voor een beoordeling van de spanning in de economie. De onderliggende inflatie, die gecorrigeerd is voor prijsinvloeden van de overheid, oogstproducten en energieproducten, is hiervoor een betere maatstaf. Zoals uit tabel 3.3 blijkt is de onderliggende inflatie aanmerkelijk stabielere dan de CPI. De onderliggende inflatie neemt in 2001 weliswaar toe tot 3%, maar daalt in 2002 weer tot onder de 2%. Dit verwachte beeld wijst niet op een oplopende inflatoire spanning in de economie.

Het verloop van de inflatie

De inflatie lag in de eerste maanden van dit jaar boven de 4%. Deze realisaties passen goed in het tijdpad van de raming. Het geprojecteerde verloop van de inflatie per kwartaal is weergegeven in figuur 3.3. Hierin is tevens de afgeleide inflatie, dat wil zeggen exclusief het effect van veranderingen in de tarieven van de indirecte en consumptiegebonden belasting, weergegeven. Zonder het effect van overheidsmaatregelen is de inflatie dit jaar aanmerkelijk lager. Er zijn twee redenen waarom de (afgeleide) inflatie in het eerste kwartaal van 2001 naar verwachting hoger is dan in de rest van het jaar. Ten eerste is dit het gevolg van de vertraagde doorwerking van de stijging van de invoerprijzen vorig jaar met 10%. In de loop van dit jaar en volgend jaar laten de invoerprijzen in de raming een lichte daling zien. Ten tweede spelen zogenaamde echo-effecten een rol. Het prijsniveau in het eerste kwartaal van 2000 was incidenteel laag door een prijzenoorlog in supermarkten en relatief lage prijzen voor verse groenten.

Inflatie en afgeleide inflatie, 1999-2002^a

^a Mutaties ten opzichte van overeenkomstige kwartaal in voorgaande jaar.

3.2.2 Effect invoering euro op inflatie

Vanwege de invoering van de euro in het chartale betalingsverkeer met ingang van 1 januari 2002 worden prijzen in guldens vervangen door prijzen in euro's. De vraag rijst of de invoering van de euro effect heeft op de inflatie. Indien bij de omrekening van prijzen in guldens naar prijzen in euro's niet wordt gedeeld door de conversiekoers van 2,20371, maar door 2, zou de invoering van de euro kunnen leiden tot prijsstijgingen van ongeveer 10%. Het lijkt echter niet waarschijnlijk dat de invoering van de euro een fors effect zal hebben op de inflatie.

In de economische theorie wordt bij het verklaren van het prijsniveau gewoonlijk onderscheid gemaakt tussen de (marginale) kosten en de prijsopslag of marge (mark-up). Voor een analyse van de te verwachten effecten van de invoering van de euro wordt daarom achtereenvolgens ingegaan op de effecten van de invoering op de kosten en op de marge. De afronding van prijzen en de keuze van het tijdstip van prijsaanpassing zijn onderdeel van de marge. De effecten van deze onderdelen worden apart besproken.

Effect op kosten

De invoering van de euro brengt eenmalig extra kosten met zich mee vanwege dubbel prijzen, aanpassing van de administratie, aanpassing van automaten, transport en beveiliging wegens grotere voorraden kasgeld e.d. Deze eenmalige kosten worden door DNB ruwweg geschat op ongeveer *f* 7 mld.¹ Anderzijds worden blijvend kosten bespaard bij handel met landen die ook gebruik maken van de euro, bijvoorbeeld door het vervallen van wisselkosten en van valutarisico's (dit laatste gebeurde overigens al bij het vaststellen van de koersen voor deelname aan de euro). De kostenbesparingen worden door DNB voor de korte termijn geraamd op *f* 2 mld, voor de lange termijn op *f* 7 mld.

Op basis van de gegevens over kosten en baten kan een schatting gegeven worden van het partiële effect van invoering van de euro op de inflatie. Hierbij wordt verondersteld dat prijzen zijn afgestemd op kosten bij een gemiddelde omvang van de productie. Wellicht geeft dit een te ongunstig beeld, omdat ondernemingen hun prijzen ook kunnen baseren op marginale (additionele) kosten. Aangezien de kosten van invoering van de euro grotendeels vaste kosten zijn, zouden deze dan niet doorwerken in de prijzen.

Mede op basis van de enquête van DNB wordt geschat dat tot en met het jaar 2000 *f* 2 mld is uitgegeven aan invoeringskosten. Voor de verdeling van de resterende kosten biedt een onderzoek van EIM/KPMG² voor de detailhandel enig houvast. Hierin wordt geconcludeerd dat tweederde van de kosten gemaakt wordt ten behoeve van de voorbereiding tot en met 2001 en eenderde ten behoeve van de duale fase in 2002.

Rekening houdend met enige vertraging in de doorberekening van kosten in prijzen valt dan te becijferen dat de invoering van de euro via de kosten een licht opwaarts effect heeft op de inflatie in 2001 (¼%-punt) en een neerwaarts effect in 2003 (½%-punt). In een enquête van DNB geeft tweederde van de ondernemingen echter aan de invoeringskosten zelf niet door te zullen berekenen. Indien deze antwoorden ook werkelijk gedrag weergeven, dan is het partiële effect van invoering van de euro via de kosten op de inflatie in de jaren 2000 tot en met 2002 verwaarloosbaar en vanaf 2003 licht negatief.

Effect op de marge

De invoering van de euro leidt tot meer transparantie van de markt en meer internationale concurrentie. De marge voor verhandelbare producten zal daardoor kunnen afnemen tot een lager niveau. Empirisch onderzoek wijst uit dat de prijsverschillen binnen Europa in de periode

¹ C. van Renselaar en A.C.J. Stokman (2000), Voorbereiding euroconversie stagneert: uitkomsten van de tiende DNB-euro-enquête, Onderzoeksrapport WO&E nr. 640.

² EIM/KPMG (1997), Modelleren effecten invoering euro; fase 1: analyse van de kosten, onderzoek uitgevoerd in opdracht van Hoofdbedrijfschap Detailhandel, Den Haag.

1990-1999 zijn afgenomen³. Door deze convergentie zijn de prijsverschillen van verhandelbare producten binnen Europa nu ongeveer even groot als in de VS. Aangezien de prijzen in Nederland boven het Europese gemiddelde lagen, heeft de convergentie de inflatie tijdelijk enigszins verlaagd.

Het is denkbaar dat prijzen niet frequent worden aangepast omdat dit kosten met zich meebrengt. Naarmate prijzen minder frequent worden aangepast, zou de omvang van de aanpassing groter kunnen zijn. De invoering van de euro dwingt min of meer tot een aanpassing van alle prijzen. Voor de gemiddelde prijsverandering doet het er echter weinig toe of sommige prijzen fors worden aangepast en andere niet of dat alle prijzen tegelijkertijd enigszins worden aangepast. Het zou kunnen dat invoering van de euro het tijdstip van prijsaanpassing wat naar voren of naar achteren haalt. Aangezien jaarlijkse aanpassing van prijzen heel gebruikelijk is, is het effect hiervan op de inflatie op jaarbasis praktisch nul.

Om psychologische redenen worden prijzen dikwijls afgerond op een rond bedrag of een bedrag net daaronder. Prijzen eindigen hierdoor vaak op de cijfers 5, 9 en 0 en minder vaak op andere cijfers. De invoering van de euro kan beschouwd worden als een verandering van de regel voor afronding. De prijzen worden niet meer afgerond op psychologisch aantrekkelijke prijzen in guldens, maar in euro's. Uitgaande van de bestaande, afgeronde prijzen zou omrekening in euro's en hernieuwde afronding volgens sommigen ertoe leiden dat het prijsniveau omhoog gaat.⁴ Het is echter niet correct om voor de berekening van de nieuwe prijzen uit te gaan van de bestaande afgeronde prijzen. Indien de prijzen vóór afronding niet vaker op het ene dan op het andere cijfer eindigen, dan heeft een verandering van de afrondingsregel weinig effect op het gemiddelde prijsniveau. Het eventuele opwaartse effect van afronding in euro's valt immers min of meer weg tegen het eventueel bestaande opwaartse effect van afronding in guldens. Bestaande afrondingen op 0 en 5 cent kunnen ook samenhangen met de afschaffing van de cent. Door de invoering van de eurocent is afronding op 0 en 5 eurocent minder noodzakelijk. De ervaringen met de invoering van munteenheden volgens het decimale stelsel in het VK en Ierland in 1971 bevestigen dat het effect van wijziging van de afrondingsregel op de inflatie gering is.⁵

Conclusie

De conclusie is dat het effect van de invoering van de euro op de inflatie gering is. Op basis van de ontwikkeling van kosten en baten is het aannemelijk dat een effect zich niet in 2002, maar al in 2001 manifesteert. Ter gewinning worden in de loop van dit jaar veel producten (ook) al in euro's geprijsd. Gedurende deze periode van dubbele prijzen zullen consumenten en

³ J.H. Rogers, G.C. Hufbauer en E. Wada (2001), Price level convergence and inflation in Europe, Institute for International Economies, Washington.

⁴ F. Krijnen (2000), De euro en de boodschappenkar, Intermediair, 30 november, blz. 27 en 29.

⁵ H.M. Treasury, Lessons for EMU from decimalisation, Londen, blz. 8.

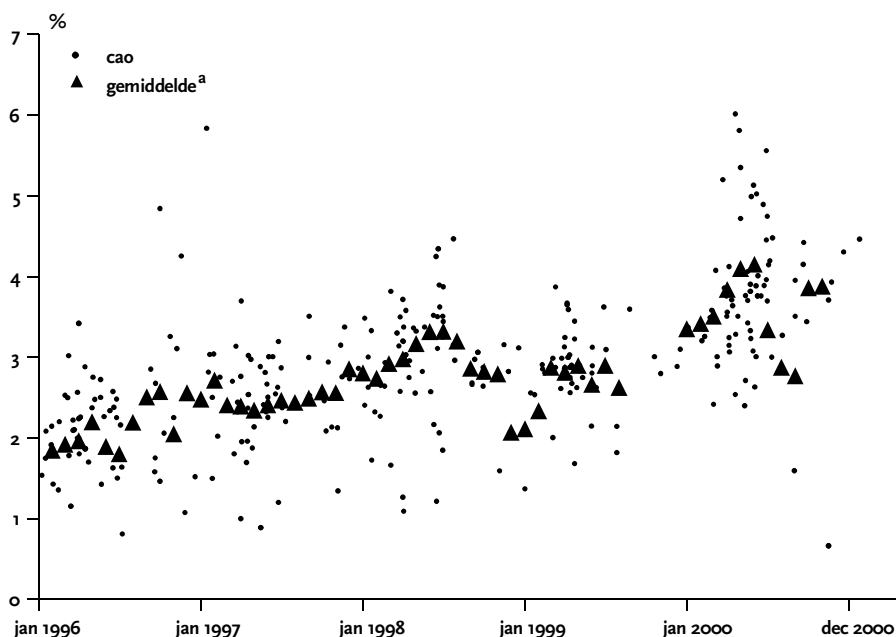

consumentenorganisaties extra alert zijn op prijsverhogingen. Het zal moeilijk blijken om onderscheid te maken tussen reguliere prijsverhogingen als gevolg van gestegen kosten en prijsverhogingen die samenhangen met de invoering van de euro. Het is mogelijk dat ondernemingen in deze periode toch terughoudend zijn met prijsverhogingen om negatieve publiciteit te voorkomen. Deze ondernemingen zullen hun prijsverhogingen wellicht vervroegen (goede aanleidingen zijn bijvoorbeeld de BTW-verhoging van 1 januari jongstleden of de invoering van dubbele prijzen per 1 juli aanstaande) of uitstellen tot na de duale periode, die eindigt op 28 januari 2002.

3.2.3 Lonen

Voor ruim 40% van de werknemers in de marktsector is voor heel 2001 een contract afgesloten, met gemiddeld een stijging van 4,1% op jaarbasis. Voor ongeveer de helft van de werknemers is al een loonstijging uit een vorige cao bekend met een stijging van 2% op jaarbasis. Voor deze groep werknemers geldt dit jaar dat nog extra loonstijgingen kunnen worden afgesproken.

Figuur 3.3 Effectieve jaarlijkse contractloonmutatie op 12-maandsbasis per cao naar afsluitdatum, marktsector

^a 3-maands voortschrijdend gewogen gemiddelde. Alleen afgesloten cao's met meer dan 50 000 werknemers zijn afgedrukt.

Figuur 3.3 geeft een beeld van de reeds afgesloten cao's, aan de hand van de contractloonmutatie op 12-maandsbasis. De cao's zijn daarbij gerangschikt op afsluitdatum. Opvallend is dat drie voortschrijdende gemiddelden in 2000 aanzienlijk lager liggen dan die ervoor. Dit wordt veroorzaakt door de uitzend-cao. Deze cao kent weliswaar een hoge contractloonmutatie maar

door het late tijdstip van ingang telt dit grotendeels als overloop naar het volgende contract. De laatste twee driemaands voortschrijdende gemiddelden, waarin de uitzend-cao niet meetelt, liggen weer hoger.

De hoge inflatie en de voortdurende krapte op de arbeidsmarkt zorgen dit jaar voor een opwaartse druk op de loonmutatie, terwijl de daling van de replacement rate (verhouding netto uitkering ten opzichte van netto loon) en de omvangrijke lastenverlichting een matigend effect op de loonontwikkeling hebben. De verwachting is dat de contractlonen in 2002 minder snel stijgen, vooral door de geringere stijging van de consumentenprijzen. De voortdurende krapte op de arbeidsmarkt zorgt er echter voor dat de loonstijging minder afneemt dan de prijsstijging.

Tabel 3.4 Opbouw loonvoetmutatie marktsector, 1997-2002

	1997	1998	1999	2000	2001 ^a	2002
	mutaties in %					
Contractloon (incl. overloop)	2,2	3,0	2,6	3,3	4	3¼
Incidenteel	<u>0,8</u>	<u>-0,2</u>	<u>0,3</u>	<u>0,6</u>	<u>2¾</u>	<u>¾</u>
Brutoloon	3,0	2,8	2,9	3,9	6¾	4
Sociale lasten werkgevers	<u>-0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,1</u>	<u>0,1</u>	<u>-2</u>	<u>0</u>
Loonvoet marktsector	2,5	3,3	2,9	4,0	4¾	4

^a De bruteringsoperatie van de overhevelingstoelage in 2001 is geboekt als een stijging van de incidentele looncomponent met 1,7% en een overeenkomstige daling van de sociale lasten werkgevers.

De contractloonstijging vertraagt in de projectie in 2002 naar 3¼%. Hoewel de groei van de arbeidsproductiviteit enigszins aantrekt leidt de hoge reële loonstijging in 2002 tot een stijging van de arbeidsinkomensquote. Indien de daling van de dollarkoers minder fors is dan besloten ligt in de raming, dan zal de loonstijging hoger uitvallen (zie variant in hoofdstuk 1).

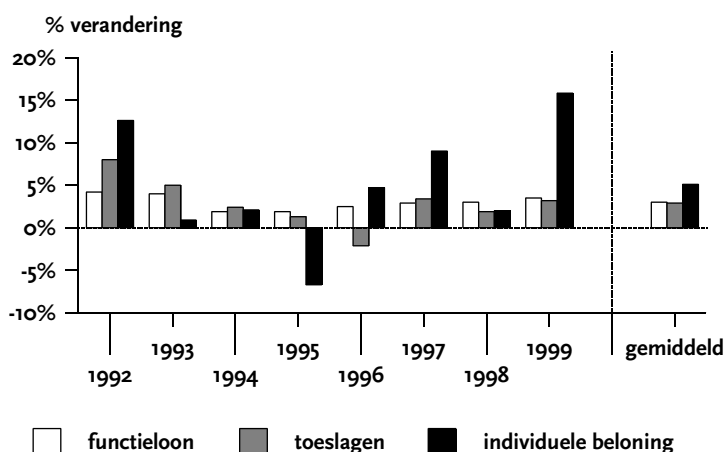
De incidentele loonontwikkeling in 2000 komt naar verwachting uit op 0,6%. Door een toename van de instroom van met name lager betaalden is het structureffect in vergelijking met de jaren ervoor licht afgenomen, terwijl de loondrift door de krappe arbeidsmarkt is toegenomen. Voor dit jaar wordt een sterke toename van het incidenteel verwacht, als gevolg van sterkere loondrift en de bruteringsoperatie van de overhevelingstoelage. Deze bruteringsoperatie leidt tot een stijging van het incidenteel met ongeveer 1,7%. In 2002 zal de toename van de incidentele looncomponent naar verwachting uitkomen op ¾%. De loondrift en het structureffect worden hierbij even hoog geraamd als in 2001. De nog steeds krappe arbeidsmarktsituatie blijft zorgen voor een bijdrage aan de loondrift (zie ook kader).

Flexibele beloning en macro loonstijging

De laatste jaren is er steeds meer belangstelling voor de ontwikkeling van allerlei flexibele loonelementen, zoals winstdelingsregelingen en prestatiebeloning. Deze belangstelling wordt gevoed door de aanhoudende stroom van publicaties over de beloning van topmanagers. In cao's worden in toenemende mate afspraken gemaakt over flexibele beloningscomponenten. In ongeveer de helft van de door de Arbeidsinspectie in 2000 onderzochte cao's werden afspraken omtrent flexibele beloning aangetroffen. Deze cao's waren van toepassing op 2 miljoen werknemers, waarvan maar een deel flexibele beloning ontvangt.

Op basis van de ArbeidsVoorwaardenOnderzoeken van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid is het mogelijk na te gaan wat de bijdrage is van flexibele beloningscomponenten op de macro loonontwikkeling in de jaren 1992-1999. Van alle werknemers ontvangt 30 tot 35% een of andere vorm van flexibele beloning. Dit percentage is in de loop van de jaren niet veel veranderd. Deze beloningselementen, zoals persoonlijke toelagen, tarief en provisie, winstuitkeringen en andere, niet-winstgerelateerde uitkeringen maakten in 1999 ongeveer 4% van de loonsom uit.

Mutaties onderdelen macro loonsom, werknemers marktsector, 1992-1999

Bron: Arbeidsinspectie, ArbeidsVoorwaardenOnderzoeken 1993-2000

In de grafiek zijn de mutaties van de verschillende onderdelen van de macro loonsom weergegeven. Het functieloon, ook wel basisloon of schaalsalaris genoemd, is met een aandeel van meer dan 90% in de bruto loonsom veruit het belangrijkste onderdeel van de loonsom. De gemiddelde mutatie hiervan bedroeg 3%. Toeslagen, zoals ploegendiensttoeslagen en onregelmatigheidstoeslagen, kenden een gelijke mutatie. Dit komt doordat deze vergoedingen vaak worden uitgedrukt als percentage van het functieloon.

Flexibele beloningselementen kenden een veel grilliger verloop. In 1995 daalden deze beloningselementen met bijna 7%, in andere jaren kenden ze een groei van 10% of meer. In 1999 was de groei bijna 16%. Gemiddeld stegen flexibele beloningselementen met 5% per jaar harder dan het functieloon. Dit leidde gemiddeld over de jaren 1992-1999 tot een bijdrage aan de macro loonstijging van 0,1% per jaar.

Gezien het kleine aandeel van flexibele beloning in de totale loonsom leidt zelfs een forse stijging van deze extra beloningscomponenten niet tot een substantiële stijging van de loonsom.

Het afschaffen van de overhevelingstoelag leidt dit jaar tot een daling van de sociale lasten. Door de bijbehorende verhoging van de brutolonen heeft dit geen effect op de arbeidskosten voor werkgevers. De afschaffing van de zogenoemde doorstroom-SPAK leidt dit jaar tot enige stijging van de arbeidskosten. Volgend jaar verandert de druk van de sociale lasten niet.

3.2.4 Koopkracht

De koopkracht van de meeste huishoudens stijgt dit jaar fors. Dit komt vooral door de omvangrijke lastenverlichting die gekoppeld is aan de invoering van de belastingherziening 2001. Werknemers met een laag inkomen gaan er sterk op vooruit door de introductie van de arbeidskortingen; deze zijn per saldo gunstiger dan het vroegere arbeidskostenforfait. Werknemers met hogere inkomens profiteren van de verlaging van het tarief in de derde schijf van 50% naar 42 % en eventueel van het tarief in de vierde schijf van 60% tot 52%. De voordelen van de tariefsverlaging worden overigens beperkt door de nadelige effecten van de beperking van aftrekposten. Rente en dividend zijn niet langer onderworpen aan de inkomstenbelasting en de vermogensbelasting is afgeschaft. Hiervoor in de plaats komt de forfaitaire rendementsheffing van 1,2% over het nettovermogen. Een deel van de gezinnen met kinderen gaat er in koopkracht extra op vooruit door de invoering van de (aanvullende) kinderkorting en de combinatiekorting. De koopkrachtstijging van particulier verzekerden wordt enigszins aangetast door de stijging van de premies voor hun ziektekostenverzekering met bijna 7%.

Tabel 3.5 Koopkracht standaard huishoudens (exclusief incidenteel), 1997-2002

	1997	1998	1999	2000	2001	(2001) ^a	2002
	mutaties in %						
Modaal ^b	0,4	1,5	0,1	0,6	6¾	(5¾)	1
Modaal, alleenstaand	0,4	0,7	0,2	0,2	5¼	(4¼)	1
Tweeverdieners, 1½ modaal	0,5	1,1	0,2	0,8	6¼	(5)	1¼
Minimum plus	0,3	2,6	- 0,1	1,8	9½	(8½)	1¼
Minimumuitkeringsgerechtigde met kinderen	0,4	2,0	0,1	1,3	4¾	(4¾)	1½
Minimumuitkeringsgerechtigde zonder kinderen	0,5	1,9	0,2	0,8	3¾	(3½)	1½

^a Inclusief gemiddeld effect grondslagverbreding en belasting op vermogensinkomsten, maar exclusief tariefseffect op bijtel- en aftrekposten.

^b In de MEV-raming ontving modaal in 2001 geen aanvullende kinderkorting, in de huidige raming wel. De koopkracht van modaal (exclusief niet-standaardeffecten) zou zonder aanvullende kinderkorting in 2001 met 5¾% toenemen.

Voor de modale werknemer, een standaardhuishouden bestaande uit een alleenverdiener met een inkomen van f 59 500, een partner en twee kinderen, stijgt de koopkracht met 6¾% (zie tabel 3.5). Alleenverdieners met een inkomen net boven het minimum (f 33 840) gaan er nog meer op vooruit, omdat zij relatief meer voordeel hebben van de introductie van de

arbeidskortingen. Minimumuitkeringsgerechtigden gaan er minder op vooruit, omdat het inactievenforfait is vervallen en de arbeidskorting voor hen niet van toepassing is.

De vergroting van het inkomensverschil tussen werkenden met een laag inkomen en uitkeringsgerechtigden versterkt de prikkel voor uitkeringsgerechtigden tot het zoeken en aanvaarden van betaald werk.

De standaardhuishoudens hebben geen bijzondere bijtel- of aftrekposten. Het effect van de grondslagverbreding en de gewijzigde heffing op (inkomsten uit) vermogen spelen voor hen geen rol. De beperking van de aftrek voor werkelijke beroepskosten, rente op consumptief krediet en premies voor lijfrenten en de versoering van het reiskostenforfait vermindert voor een gemiddeld huishouden de koopkracht met ongeveer 1%-punt. De effecten hiervan op de koopkracht lopen in de praktijk sterk uiteen. Figuur 3.4 geeft een indicatie van de spreiding van de koopkrachteffecten voor tweeverdieners.

Tabel 3.6 Koopkracht (exclusief incidenteel) naar huishoudtype, inkomensbron hoofdverdiener en huishoudinkomen, 2001-2002

Bruto huishoudensinkomen ^a	Alleenverdiener		Tweeverdiener		Alleenstaande ^b	
	2001	2002	2001	2002	2001	2002
	mediaan koopkrachtmutatie in %					
Hoofdverdiener werknemer						
< 150% WML	6¼	1¼	} 5¼	} 1¼	5¾	1¼
150-250% WML	4¾	1¼			4¾	1¼
> 250% WML	5¼	1¼	6	1¼	6½	1¼
Hoofdverdiener uitkeringsgerechtigd						
< 120% WML	3½	1½	} 3	} 1½	2½	1½
> 120% WML	3¼	1½			2¾	1½
65-plussers						
< 120% AOW	} 7	} 1¼	3	1¼	3½	1½
> 120% AOW			3	1	1¾	½

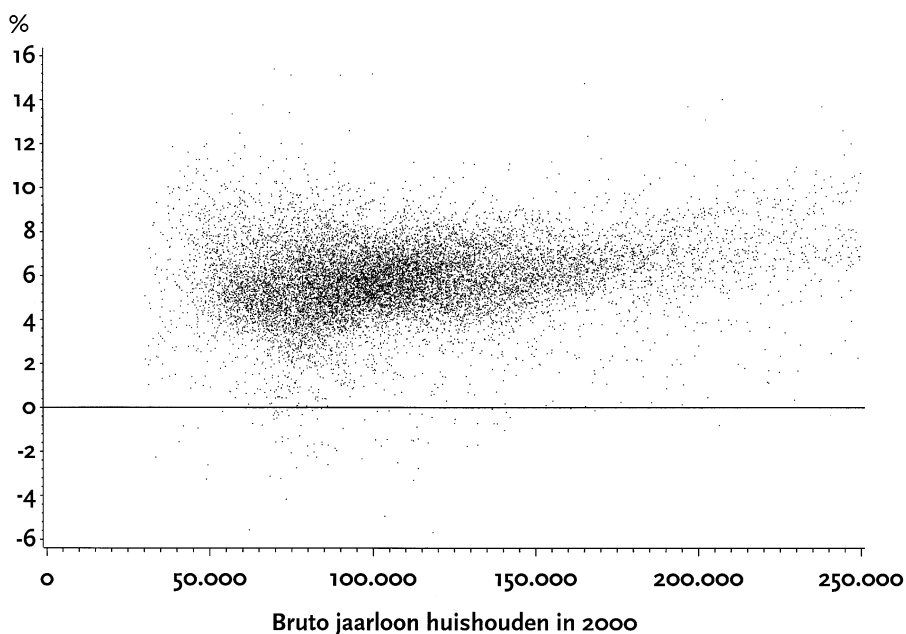
^a Bruto inkomen uit arbeid of uitkering ; WML = bruto minimumloon, AOW = bruto 100% AOW-uitkering

^b Inclusief alleenstaande ouders

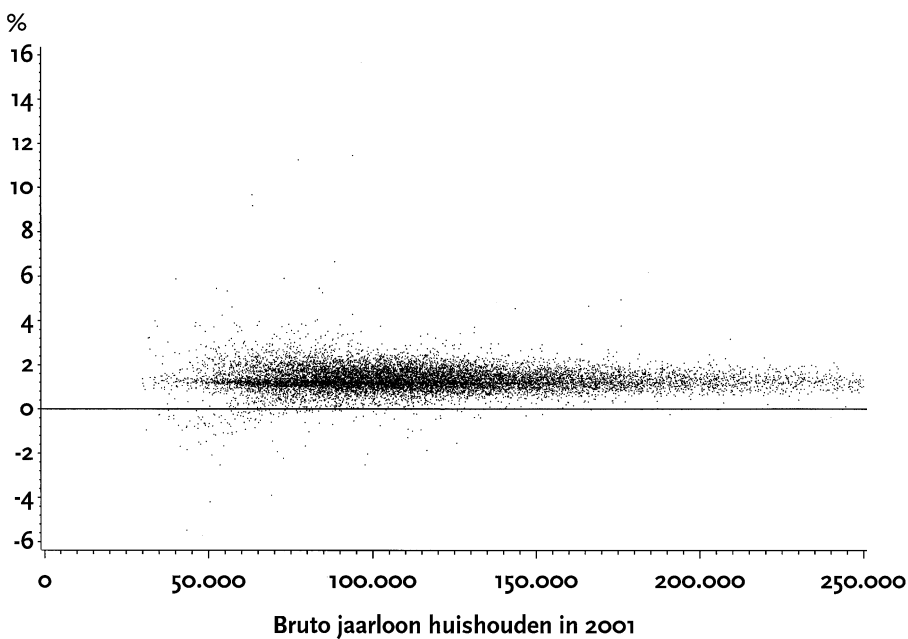
De koopkracht van de standaardhuishoudens neemt in de raming voor 2002 met circa 1¼% toe. De stijging is aanmerkelijk minder fors dan in 2001, maar vergeleken met eerdere jaren nog steeds aanzienlijk. De koopkracht verbetert vooral doordat de stijging van de contractlonen naar verwachting 1¼%-punt boven de inflatie ligt. Normaal gesproken blijft de stijging van de koopkracht achter bij het verschil tussen contractloonstijging en inflatie vanwege de progressie in de inkomstenbelasting. Dit effect speelt in 2002 minder omdat de vertraagde afgeleide inflatie, waarmee de heffingskortingen en de schijfgrenzen worden geïndexeerd, weinig verschilt van de stijging van de contractlonen. Daarnaast werkt de hoge contractloonstijging in 2001 nog enigszins door in het wettelijk minimumloon, waardoor de koopkracht van

uitkeringsgerechtigden en AOW-ers in 2002 iets meer toeneemt dan van werknemers. De koopkracht van AOW-ers met een aanvullend pensioen blijft naar verhouding iets achter, omdat de pensioenen gemiddeld voor 45% worden geïndexeerd met de (verwachte) inflatie die volgend jaar achterblijft bij de stijging van de contractlonen.

Figuur 3.4   **Koopkracht van tweeverdieners, waarvan hoofdverdiener werknemer, 2001**

Figuur 3.5   **Koopkracht van tweeverdieners, waarvan hoofdverdiener werknemer, 2002**

In verband met de afschaffing van de koopkrachttoeslag in de huursubsidie per 1 juli 2001 en afname van de progressiviteit in de huursubsidietabel wordt de algemene heffingskorting in 2002 met *f* 50 verhoogd, het tarief in de tweede schijf met ¼%-punt verhoogd en de ouderenkorting met *f* 22 verlaagd. Het negatieve effect van de maatregelen betreffende de huursubsidie is overigens niet zichtbaar in de koopkracht van de standaardhuishoudens van tabel 3.5, maar wel in die van tabel 3.6. De spreiding in de koopkrachteffecten voor werkelijk bestaande huishoudens is in 2002 aanmerkelijk minder groot dan in 2001, omdat er voor komend jaar vooralsnog minder beleidsmaatregelen zijn; zie figuur 3.5.

3.2.5 Particuliere consumptie

Het volume van de consumptieve bestedingen is in 2000 met 3,7% gestegen. In de loop van dat jaar leek het groeitempo te vertragen, maar dankzij een goed laatste kwartaal viel de afzwakking ten opzichte van 1998 en 1999 voor het jaar als geheel mee. De versnelling eind vorig jaar is waarschijnlijk mede te danken aan anticipatieaankopen in november en december 2000 vooruitlopend op de verhoging van het hoge BTW-tarief per 1 januari 2001.

Naar verwachting zal de particuliere consumptie dit jaar met 4½% toenemen. Het reëel beschikbaar loon- en uitkeringsinkomen neemt zelfs toe met 6%. Dat is vooral te danken aan de aanzienlijke lastenverlichting die voortvloeit uit de belastingherziening per 1 januari van dit jaar. Tegenover de verlaging van de tarieven van de loon- en inkomstenbelasting en de afschaffing van de vermogensbelasting staat een verhoging van indirecte belastingen, het schrappen van een aantal aftrekposten en de introductie van een forfaitaire vermogensrendementsheffing. Per saldo bedraagt de lastenverlichting voor gezinnen in 2001 *f* 8½ mld. Deze forse koopkrachtimpuls zal echter met enige vertraging tot besteding komen. Daarom blijft de consumptiegroei dit jaar achter bij de inkomensgroei. Daarnaast heeft ook de daling van het beschikbare overig inkomen een negatief effect op de consumptie. De bijdrage van het gezinsvermogen aan de consumptiegroei zal naar verwachting dit jaar minder zijn dan in vorige jaren.

Voor volgend jaar wordt een toename van de particuliere consumptie verwacht van 4¼%. Het beschikbaar loon- en uitkeringsinkomen stijgt dan met 3½%. Dat is weliswaar minder dan dit jaar, maar toch beduidend meer dan de gemiddelde toename in de periode 1996-1999. Het overig inkomen daalt opnieuw iets verder. Dat de consumptiegroei volgend jaar desondanks nauwelijks minder is dan dit jaar, komt vooral omdat gezinnen de forse koopkrachtwinst van dit jaar pas met enige vertraging tot besteding zullen laten komen.

Het gezinsvermogen was eind vorig jaar ongeveer *f* 1000 mld hoger dan vijf jaar daarvoor. Deze toename is voor het merendeel te danken aan de stijging van de huizenprijzen met zo'n 10 à 15% per jaar in deze periode. Daarnaast hebben gezinnen meerdere jaren geprofiteerd van de stijging van de aandelenkoersen. De stijging van de huizenprijzen lijkt over het hoogtepunt heen, mede door de gestegen lange rente. Voor 2001 en 2002 wordt in de ramingen uitgegaan

van nog enige verdere vertraging in de prijsstijging van woningen. De aandelenkoersen zijn de laatste maanden sterk gedaald. Het totale gezinsvermogen zal dus naar verwachting in 2001 en 2002 minder bijdragen aan de bestedingsgroei dan in de afgelopen jaren.

De vermogenswinsten verklaren waarom gezinnen hun uitgaven harder lieten stijgen dan op grond van hun reguliere inkomen verwacht mocht worden. In de periode 1996-2000 steeg de consumptie gemiddeld met bijna 4%, terwijl het beschikbaar loon- en uitkeringsinkomen toenam met gemiddeld 3% per jaar. Omdat de consumptiegroei gewoonlijk iets kleiner is dan de inkomensgroei, is het aannemelijk dat de stijging van het vermogen in de periode 1996-2000 gemiddeld tenminste 1%-punt per jaar heeft bijgedragen aan de toename van de particuliere consumptie. De keerzijde is dat de besparingen van gezinnen, uitgedrukt als percentage van het beschikbaar gezinsinkomen inclusief collectieve pensioenbesparingen, zijn gedaald van 6½% in 1995 naar 1½% vorig jaar. Dit jaar zal de spaarquote tijdelijk oplopen, omdat gezinnen de inkomensstijging als gevolg van de belastingverlaging niet direct volledig consumptief besteden. Volgend jaar zal de spaarquote naar verwachting opnieuw afnemen tot 1¾%.

Tabel 3.7 Aspecten van de particuliere consumptie, 1998-2002

	1999		1998		1999	2000	2001	2002
	waarde mld gld	mld euro	mutaties in %					
Loon- en uitkeringsinkomen ^a	408,4	185,3	2,4	3,5	2,5	6	3½	
Uitgekeerd winstinkomen ^a	16,1	7,3	3,9	-15,2	-4,8	-9	-1	
Totaal gezinsinkomen ^a	424,5	192,6	2,5	2,7	2,2	5¼	3½	
Particuliere consumptie, volume	411,1	186,5	4,4	4,4	3,7	4½	4¼	
w.v. voedings- en genotmiddelen	60,2	27,3	0,8	1,0	1,0	1½	2	
duurzame consumptiegoederen	93,7	42,5	8,8	7,4	5,0	6	5½	
vaste lasten ^b	83,4	37,8	1,5	1,7	0,6	2¾	2¾	
overige goederen en diensten	173,8	78,9	4,9	5,5	5,5	5¼	4¾	
Individuele besparingen ^c	13,4	6,1	4,4	2,9	1,6	2½	1¾	

^a Reëel beschikbaar, gecorrigeerd voor statistische vertekeningen.

^b Aardgas, woningdiensten en zorg.

^c Niveau, als percentage van het beschikbaar gezinsinkomen inclusief collectieve pensioenbesparingen.

In het bestedingspatroon van gezinnen is een verschuiving waar te nemen van duurzame goederen naar luxe diensten. In 1998 en 1999 stegen de reële uitgaven aan duurzame goederen gemiddeld nog met 8% per jaar. Vorig jaar gaven gezinnen aan dit type goederen 'slechts' 5% meer uit. Deze vertraging hangt vooral samen met het aantal verkochte personenauto's, dat ruim 2% lager is uitgekomen dan in 1999. Gecorrigeerd voor de anticipatieaankopen van eind 2000 is zelfs sprake van een sterkere daling van de autoverkopen. Na de uitbundige stijgingen in een reeks van jaren tot en met 1999 is hier waarschijnlijk sprake van enige verzadiging. De

uitgaven aan kleding en meubels stegen vorig jaar met minder dan 5%. Alleen bij huishoudelijke apparaten hield de groei aan en bedroeg de toename opnieuw meer dan 10%. In 2001 en 2002 zullen de bestedingen aan duurzame goederen naar verwachting toenemen met zo'n 5½ à 6%. Vorig jaar bleven de extra uitgaven aan vaste lasten duidelijk achter bij de groei in eerdere jaren. Dit hing deels samen met een absolute daling van het gasverbruik (in verband met zacht winterweer) en deels met een daling van de particuliere zorgconsumptie. Dit heeft te maken met de toelating van zelfstandigen met een laag inkomen tot het ziekenfonds. Hierdoor stegen de zogenoemde uitkeringen in natura, een onderdeel van de overheidsconsumptie, naar rato. Voor 2001 en 2002 zullen de vaste lasten waarschijnlijk weer toenemen met ongeveer 2¾%.

Voorals 'luke' diensten zijn en blijven populair. De vraag naar telecomdiensten (mobiel bellen en internetten) steeg in 2000 opnieuw erg sterk (26%). Hoewel het einde van deze onstuimige groei in zicht is (zie kader in paragraaf 3.4.1), zal naar verwachting de consumptie van dergelijke diensten in 2001 en 2002 meer dan gemiddeld blijven toenemen. Ook aan diensten met een recreatief karakter, waaronder (buitenlandse) reizen en uitstapjes, zullen gezinnen waarschijnlijk een relatief groot deel van de inkomenstoename besteden.

3.2.6 Woningbouw

In 2000 namen de investeringen in woningen met ruim 1% toe. Deze toename werd vooral veroorzaakt door de stijgende nieuwbouwproductie. Als gevolg van de stijgende huishoudinkomens, de toenemende vermogens en de betrekkelijk lage rente is er veel vraag naar kwalitatief goede (koop)woningen. Omdat er onvoldoende aanbod in de bestaande woningvoorraad aanwezig is, moet een deel van deze vraag uit de bouw van nieuwe koopwoningen worden gedekt. Mede als gevolg hiervan nam het aantal gegunde (koop)woningen vorig jaar toe. In de huursektor nam het aantal vergunningen enigszins af. Het aandeel van deze sector in het totaal aantal vergunningen is hiermee tot een bescheiden niveau teruggelopen. De stijgende kwaliteit van de gegunde woningen in 1999 en 2000 droeg het meest bij aan de stijging van de nieuwbouwproductie en de toename van de investeringen in woningen gedurende het vorig jaar.

Ook de herstel- en verbouwactiviteiten namen in volume toe als gevolg van de stijgende kwaliteitseisen van de woonconsument. De kwalitatieve aanpassing van de woningvoorraad vond zowel plaats in de sociale huursektor als in de particuliere sector. In de sociale huursektor probeerden woningcorporaties hun huurwoningen vooral via renovaties aantrekkelijker te maken. In de particuliere sector werden woningen eveneens aangepast aan de woonwensen van eigenaar-bewoners. Een extra impuls voor de herstel- en verbouw ging uit van een groeiende groep eigenaar-bewoners die door de hoge koopprijzen afzag van doorstroming naar een kwalitatief betere woning en in plaats daarvan zijn huidige woning grondig opknapte.

In 2001 en 2002 blijft de vraag naar nieuwe koopwoningen hoog. De reële huishoudinkomens blijven in de raming toenemen. Dit is vooral het geval in 2001 als gevolg van de lastenvermindering. De rente blijft naar verwachting laag en neemt in 2001 zelfs nog in lichte mate af. Verder is er sprake van een groeiende vervangingsvraag door de toenemende aantallen gesloopte woningen. De demografisch bepaalde huishoudensgroei daalt echter trendmatig, hetgeen een temperende invloed uitoefent op de uitbreidingsvraag. Onder deze omstandigheden kan een lichte groei van het aantal gegunde woningen in 2001 worden verwacht, en in 2002 een lichte daling op grond van de demografische ontwikkeling. Als gevolg van de stijgende welvaart blijft de kwaliteit van de nieuwbouwwoningen toenemen. Ook de productie in de herstel- en verbouwsector blijft stijgen, omdat de hogere kwaliteitseisen van woonconsumenten een verdere aanpassing van de woningvoorraad noodzakelijk maken.

Per saldo nemen in de projectie de investeringen in woningen in 2001 met 2% en in 2002 met 1¾% toe. Deze stijging is wat hoger dan in 2000. In 2000 werden de investeringen nog negatief beïnvloed door het (incidenteel) lage niveau van de vergunningen in 1999, terwijl de stijging van het aantal gegunde woningen in 2000 vooral in de investeringen van 2001 doorwerkt.

Ondanks enig extra aanbod van koopwoningen via nieuwbouw en verkoop van huurwoningen bleef de situatie op de koopmarkt in 2000 gespannen. Het aanbodtekort op deze markt heeft de prijzen van bestaande koopwoningen in dat jaar met maar liefst 16% sneller doen stijgen dan de bouwkosten. Het valt niet te verwachten, dat de forse (reële) prijsstijgingen van de afgelopen jaren zich in 2001 en 2002 zullen voortzetten. Het hoge prijspeil van koopwoningen heeft de betaalbaarheid van deze woningen verminderd. Vooral starters en huishoudens met één inkomen hebben steeds meer moeite een voor hen geschikte woning te kopen. Als gevolg van de verminderde betaalbaarheid haken steeds meer aspirant-kopers op de koopmarkt af. Het aantal transacties op de bestaande koopmarkt is dan ook in 2000 afgenomen. Verder zwakt de economische groei naar verwachting in de komende twee jaar af en loopt de werkloosheid niet verder terug.

Aan de andere kant is een ineenstorting van de koopprijzen op korte termijn evenmin te verwachten. Het economisch klimaat blijft in de projectie gunstig, de rente laag. Deze factoren hebben een gunstig effect op de vraag naar koopwoningen. Verder neemt het aanbod van koopwoningen door nieuwbouw en verkopen van huurwoningen slechts in beperkte mate toe. Op grond hiervan mag voor dit en volgend jaar een gematigde reële prijsstijging op de bestaande koopmarkt worden verwacht.

Tabel 3.8 Verleende bouwvergunningen, kwaliteitsstijging en investeringen in woningen, 1999-2002

	1999	2000	2001	2002
	niveaus in dzd			
Verleende vergunningen	84	87	89	87
w.v. huur	14	13	13	13
koop	70	74	76	74
	mutaties in %			
Investerings in woningen (=1+2+3)	1,2	1,1	2	1¾
1) bijdrage nieuwbouw (= a+b+c)	-0,8	1,7	2¼	1¼
a) aantal vergunningen	-3,6	-0,4	¾	-¼
b) kwaliteit	3,2	2,1	1½	1½
c) overige factoren (weer, marge architecten etc.)	-0,4	0,0	0	0
2) bijdrage herstel en verbouw	0,8	0,9	¾	¾
3) bijdrage overdrachtskosten	1,2	-1,5	-1	-¼
	niveau in %			
Hypotheekrente	5,1	5,9	5,5	5,5

3.3 Buitenlandse handel

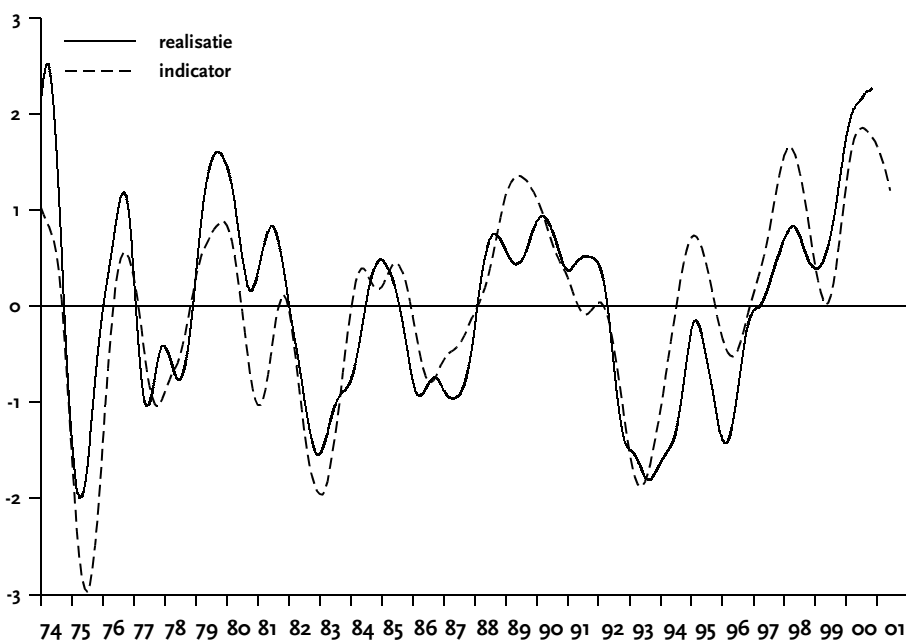
De Nederlandse uitvoer heeft begin dit jaar aan vaart verloren door de afzwakking van de buitenlandse vraag. Volgens de leading indicator voor de uitvoer hoeft de komende maanden niet op herstel te worden gerekend. Tevens is de concurrentiepositie van Nederlandse exporteurs onder druk komen te staan. Al enkele jaren gaat concurrentiekracht verloren, maar dat verlies werd tot eind vorig jaar gemaskeerd door de waardedaling van de euro. Hoewel de uitvoergroei volgend jaar lichtjes kan aantrekken onder invloed van een iets grotere dynamiek van de buitenlandse vraag, verliezen Nederlandse exporteurs, net als in 2001, marktaandeel aan hun buitenlandse concurrenten.

3.3.1 Uitvoervolume

De groei van de Nederlandse uitvoer van goederen, ongerekend energie, kan in de eerste helft van dit jaar het hoge groeitempo van 2000 naar verwachting niet vasthouden. De belangrijkste oorzaak is de geringere dynamiek van de buitenlandse vraag. De leading indicator voor de uitvoer ondersteunt deze verwachting. Deze indicator is in de tweede helft van 2000 omgeslagen van een sterke stijging in een bescheiden daling (zie figuur 3.6). Dat geeft een aanwijzing dat de uitvoergroei begin dit jaar is teruggeschakeld naar een tempo dat enigszins onder trendmatig ligt. Bovendien geeft dit een aanwijzing dat tot en met de zomermaanden niet op een herstel mag worden gerekend. Aan de andere kant geeft de bescheiden daling van de indicator aan dat de exportontwikkeling in de eerste helft van dit jaar niet al te zeer zal

wegzakken. De verwachtingen omtrent de conjuncturele ontwikkeling in, met name, de landen van de Europese Unie geven daartoe ook geen aanleiding, zoals bleek in hoofdstuk 2. In de raming trekt de buitenlandse vraag, en in het kielzog daarvan de Nederlandse uitvoer, in de tweede helft van dit jaar weer aan, zodat de exportgroei van goederen, ongerekend energie, in 2001 naar verwachting op 5½% uitkomt.

Figuur 3.6 Leading indicator voor de uitvoer

Net als in 2000 verliezen Nederlandse exporteurs dit jaar marktaandeel aan hun buitenlandse concurrenten. Dat is opmerkelijk aangezien in de afgelopen twee jaar de prijsconcurrentiepositie fors is verbeterd door de waardedaling van de euro tegenover de dollar. Op basis van ervaringen uit het verleden mocht worden verwacht dat dit met enige vertraging in latere jaren leidt tot marktwinst voor Nederlandse exporteurs. Er is evenwel een tweetal factoren die ertoe leiden dat de Nederlandse uitvoerontwikkeling in de raming de buitenlandse vraag niet helemaal kan bijbenen.

Allereerst is daar de pakketsamenstelling van de Nederlandse uitvoer. Vorig jaar had deze per saldo een dempend effect op de exportontwikkeling. Dat kwam vooral omdat in 2000 de groei van de buitenlandse vraag naar machines, elektronica en transportmiddelen erg hoog was, en dat zijn producten die van relatief gering belang zijn in het Nederlandse exportpakket. Chemische producten, van relatief groot belang in dat pakket, waren vorig jaar eveneens veel gevraagd, maar daar staat tegenover dat de buitenlandse vraag naar landbouwproducten en voedingsmiddelen, die ook relatief sterk zijn vertegenwoordigd in het Nederlandse exportpakket, veel minder toenam. Dit jaar mag op een forse groeivertraging van de buitenlandse vraag naar

chemische producten worden gerekend. Ook is naar verwachting de volumeconjunctuur in de metaal- en elektronicasector over de top heen. Bij landbouwproducten en voedingsmiddelen is de vertraging veel minder groot, ondanks de BSE-problematiek die zich in de Europese Unie aftekent. Per saldo impliceren deze verwachtingen dat de pakketsamenstelling van de Nederlandse uitvoer dit jaar, en ook volgend jaar, nog steeds een dempend effect heeft op de exportontwikkeling.

De tweede reden dat wordt gerekend met een verdere daling van het Nederlands marktaandeel is dat productiebelemmeringen door een tekort aan geschoold personeel de Nederlandse exportsector parten spelen. In de loop van 1999 en de eerste helft van 2000 gaven steeds meer industriële bedrijven te kennen dat ze dergelijke belemmeringen ondervonden. Sindsdien heeft het aantal bedrijven met hinder zich gestabiliseerd op ongeveer 9%. Gezien de verwachte afzwakking van de uitvoerconjunctuur, en daarmee van het verloop van de industriële productie, zal dit verhoudingsgetal waarschijnlijk maar weinig verder stijgen, en wellicht zelfs enigszins kunnen dalen.

Volgend jaar herstelt, van jaar-op-jaar bezien, de groei van de Nederlandse export zich enigermate, omdat de buitenlandse vraag in de raming licht aantrekt. Opnieuw verliezen Nederlandse exporteurs dan marktaandeel aan hun buitenlandse concurrenten. Naast de hierboven genoemde factoren, pakketsamenstelling en personeelstekorten, is de verslechtering van de prijsconcurrentiepositie in 2001 van belang. Niet alleen de waardeinstijging van de euro tegenover de dollar speelt hierbij een rol van betekenis, maar ook de sterkere stijging van de arbeidskosten per eenheid product in de Nederlandse industrie ten opzichte van concurrenten (in hun valuta), en dan met name die uit het eurogebied. Sinds 1998 stijgen deze kosten in Nederland harder dan bij concurrenten en naar verwachting geldt dat ook in 2001 en 2002 (zie kader in paragraaf 1.2: de prijs van succes). Tot voor kort, dat wil zeggen in 1999 en bijna geheel 2000, werd deze ontwikkeling nog gemaskeerd door de waardedaling van de euro, maar sinds december 2000, toen de wisselkoers van de euro niet langer daalde en zich zelfs enigszins herstelde, is dat masker weggetrokken.

De verslechterende concurrentiekracht leidt ertoe dat de industrie volgend jaar nauwelijks kan profiteren van de licht aantrekkende buitenlandse vraag. De versnelling van de uitvoergroei komt voor het leeuwendeel voor rekening van de wederuitvoer. Wederuitvoer betreft uitvoer van goederen die eerder zijn ingevoerd. Bij de wederuitvoer is de vraag vanuit het Europese achterland bepalend en speelt de concurrentiepositie van de industrie geen rol van betekenis.

3.3.2 Uitvoerprijzen

De prijzen van de Nederlandse uitvoer, ongerekend energie, zijn in de loop van 1999 en in 2000 sterk gestegen. Vanaf begin dit jaar zijn ze begonnen te dalen en naar verwachting zet deze daling zich in de loop van 2001 voort. Toch resulteert, van jaargemiddelde 2000 op jaargemiddelde 2001, nog steeds een prijsstijging van $\frac{3}{4}\%$. Aan het eind van vorig jaar lag het niveau van de uitvoerprijs namelijk $1\frac{1}{2}\%$ -punt hoger dan het gemiddelde niveau over 2000.

De prijzen van ingevoerde grondstoffen en halffabrikaten en van energieproducten, basisgrondstof voor de chemische industrie, zijn in 1999 en 2000 nog sterker gestegen dan de uitvoerprijzen. Zoals de stijging van de invoerprijzen sterker was, zo zal naar verwachting de daling in 2001 ook sterker zijn, onder andere door de geprojecteerde appreciatie van de euro. Van jaar-op-jaar bezien dragen de invoer- en energiekosten evenwel niet bij aan de prijsverandering in 2001 (zie tabel 3.9). De arbeidskosten daarentegen leveren wél een grote bijdrage aan de uitvoerprijsstijging, de grootste sinds de conjuncturele neergang van 1991-1993. Deze ontwikkeling moet niet alleen worden toegeschreven aan de sterke oploop van de loonsom per werknemer in de industrie, maar ook aan de afname van de productiegroei, en daarmee aan de gematigder ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit aldaar.

Tabel 3.9 Aspecten goederenuitvoer (exclusief energie), 1997-2002

	1997	1998	1999	2000	2001	2002
	mutaties per jaar in %					
Uitvoervolume	9,7	7,8	6,3	10,0	5½	6¼
Relevant wereldhandelsvolume	9,2	8,1	4,8	11,0	6¼	7
Marktprestatie	0,5	-0,5	1,5	-1,0	-¾	-¾
Bijdragen aan uitvoerprijsstijging^a						
Invoer grondstoffen en halffabrikaten	1,2	-0,2	-0,9	4,1	¼	-1½
Energiekosten	0,2	-0,5	0,2	1,1	-¼	-¼
Arbeidskosten	-0,1	-0,1	0,2	0,2	¾	½
Bruto margeverbetering ^b	0,8	0,4	-1,3	-0,1	¼	-½
Uitvoerprijs	2,1	-0,4	-1,8	5,3	¾	-1¾
Relevante wereldhandelsprijs (in guldens)	6,9	-1,1	-1,3	7,2	-¾	-2¼
Prijsconcurrentiepositie	4,7	-0,7	0,5	1,9	-1½	-½
Effectieve koers van de gulden t.o.v. concurrenten	-5,4	1,3	-2,1	-5,4	2½	1¼
Arbeidskosten per eenheid product verwerkende industrie (in guldens)						
Nederland	-0,5	0,8	0,2	0,6	2¼	1¾
concurrenten	3,3	-1,5	2,0	4,0	-1½	-1½

^a Bijdragen in %-punt.

^b Inclusief afschrijvingen en rente.

Normaal gesproken staan bij een flinke afzwakking van de buitenlandse vraag, zoals in de projectie besloten ligt, de marges van exporteurs onder druk. In de raming voor 2001 is dat evenwel nog niet het geval. Dat komt doordat de in 1999-2000 sterk gestegen energiekosten met enige vertraging worden doorgegeven in de afzetprijzen van de chemische industrie. De marge van de chemie, die toentertijd onder grote druk stond, kan dit jaar een deel van het verlies goedmaken.

Volgend jaar dalen in de raming de invoerkosten en kosten van energie en leveren de arbeidskosten een geringere, maar nog wel opwaartse, bijdrage aan de uitvoerprijsontwikkeling. Ondanks per saldo dalende kosten is het niet waarschijnlijk dat Nederlandse exporteurs dan betere marges op de uitvoer kunnen behalen. Het herstel van de buitenlandse vraag is in de raming dermate bescheiden en de relatieve loonkostenontwikkeling ten opzichte van het buitenland dermate ongunstig dat noch de marge noch de prijsconcurrentiepositie in 2002 kan verbeteren. De Nederlandse uitvoerprijzen van goederen (exclusief energie) dalen tegen deze achtergrond in de raming voor 2002 met 1¾% terwijl de concurrentenprijzen met 2¾% dalen.

3.3.3 Invoer

De ontwikkeling van de goedereninvoer in Nederland volgt voor een belangrijk deel die van de uitvoer. Dat is niet meer dan logisch voor een kleine open economie als de onze. Het meest extreme voorbeeld wordt gevormd door de wederuitvoer. Het betreft hier vooral invoer door distributiecentra in Nederland ten behoeve van verspreiding over het Europese achterland. De wederuitvoer is de afgelopen decennia buitengewoon sterk gegroeid en maakt inmiddels bijna 45% uit van de totale Nederlandse goederenuitvoer (ongerekend energie). Het aandeel in de invoer (eveneens ongerekend energie) is met ruim 40% iets lager. De wederuitvoer is erg afhankelijk van de vraag vanuit het achterland. Voor 2001 wordt een forse vertraging van de groei verwacht vergeleken met de dynamiek van afgelopen jaar. Voor 2002 wordt enig herstel verwacht.

Ook de ontwikkeling van de invoer van grondstoffen en halffabrikaten door de industrie vertoont een sterke relatie met de buitenlandse afzet van de Nederlandse industrie. De invoerintensiteit van de buitenlandse afzet bedraagt zo'n 35%, hetgeen betekent dat voor iedere gulden uitvoer de industrie, gemiddeld genomen, eerst voor zeven stuivers grondstoffen en halffabrikaten moet importeren.

Voor het verloop van de zogenoemde finale invoer is de ontwikkeling van de binnenlandse vraag van gezinnen en investerende bedrijven maatgevend. De vraag van gezinnen naar duurzame consumptiegoederen is de afgelopen jaren sterk gestegen en in de raming blijft dat in grote lijnen zo. Deze goederen worden voornamelijk betrokken uit invoer, want de Nederlandse industrie maakt ze maar in bescheiden mate. Investerings in machines en vervoermiddelen fluctueren sterk. Ook hier geldt dat deze goederen voornamelijk worden betrokken uit invoer.

De invoergroei van machines en vervoermiddelen zakt in 2001-2002 terug, onder andere door fors minder afleveringen van vliegtuigen dan in 2000.

Als resultante van de hierboven geschetste ontwikkelingen neemt het volume van de goedereninvoer zowel dit jaar als volgend jaar met ruim 6% toe. Dat is heel wat minder dan vorig jaar toen de invoergroei op bijna 10% is uitgekomen.

3.3.4 **Betalingsbalans**

Het saldo op de goederenbalans met het buitenland, ongerekend energie, verandert dit jaar maar weinig. Het invoervolume neemt sterker toe dan het volume van de uitvoer, maar de ruilvoet verbetert in de projectie, na drie jaren van ruilvoetverliezen. De invoerprijzen van goederen, ongerekend energie, dalen in de loop van dit jaar, vanaf een hoog niveau eind 2000. Van jaar-op-jaar bezien resulteert evenwel nog een stijging van een ½%. De uitvoerprijzen stijgen, zoals gezegd, met ¾%.

Veel grotere ruilvoeteffecten treden dit jaar op in het energieverkeer. De prijs van ingevoerde ruwe olie daalt terwijl de prijs van uitgevoerd aardgas stijgt, dit laatste als gevolg van een vertraagde aanpassing van de gasprijzen aan de eerder fors gestegen olieprijs.

Verder verdient de ontwikkeling van het saldo van de primaire inkomens met het buitenland aandacht. Hoewel nog niet volledig zichtbaar in de realisaties is het zeer waarschijnlijk dat de ontvangen opbrengsten van Nederlandse investeringen in het buitenland vorig jaar uitzonderlijk sterk zijn gestegen, onder het gelukkig gesternte van een fors gestegen olieprijs, dito dollarkoers en een uitbundige groei in de Verenigde Staten. Aangezien in de raming de olieprijs en de dollarkoers dalen en de Amerikaanse economie zacht landt, is het onwaarschijnlijk dat genoemde opbrengsten in dit jaar wederom sterk zullen oplopen. De sterke stijging van de primaire inkomensbalans in 2000 wordt naar verwachting in 2001 voor een deel weer ongedaan gemaakt.

Als resultante van deze ontwikkelingen komt het saldo op de lopende rekening dit jaar, in nominale bedragen, ongeveer *f* 2 mld hoger uit. Geschaald op het BBP treedt evenwel een lichte daling op van 5,6% in 2000 naar een kleine 5½% in 2001.

Voor volgend jaar impliceren de hierboven geschetste ontwikkelingen voor volume en prijs van uitvoer en invoer dat het saldo op de goederenbalans zich ongeveer stabiliseert: de invoer groeit iets harder dan de uitvoer maar daar staan bescheiden positieve ruilvoeteffecten tegenover. Slechts bij het saldo van de primaire inkomens (verbetering) en dat van de inkomensoverdrachten (verslechtering) worden substantiële wijzigingen verwacht. Bij de primaire inkomens wordt een terugkeer naar een min of meer normale ontwikkeling voorzien. Gezien de omvang en de samenstelling van het netto vermogen dat Nederlandse bedrijven en beleggers hebben opgebouwd in het buitenland mag een verbetering van het saldo van de primaire inkomens worden verwacht. Bovendien vindt in de raming groeiherstel in de Verenigde Staten plaats (lees: hogere winsten) en Nederlandse ingezetenen hebben in dat land

veel geïnvesteerd en belegd. Wat betreft het saldo inkomensoverdrachten is sprake van grotere afdrachten aan de Europese Unie. Geschaald op het BBP wordt voor 2002 wederom een daling van het saldo op de lopende rekening (naar 5%) verwacht.

3.4 Bedrijven

Onder invloed van de minder gunstige internationale conjunctuur vertraagt de volumegroei van de productie van bedrijven naar verwachting van 4,4% in 2000 tot 3¼% in 2001. De groei zwakt in 2002 af tot 2¾%. De conjuncturele vertraging is vooral zichtbaar in de industrie, de bouwnijverheid, de handel en de zakelijke dienstverlening. Ondanks de groeivertraging blijft de winstgevendheid van de marktsector dit jaar min of meer op hetzelfde peil als vorig jaar. Dit is vooral het gevolg van een verbetering van de ruilvoet met het buitenland. In de raming voor het komende jaar verslechtert de winstgevendheid enigszins. De schaarste aan personeel, aanzienlijke loonstijgingen en proces- en product vernieuwing, vooral door toepassing van ICT, leiden in 2001 en 2002 naar verwachting tot een aanhoudende groei van de investeringen. Wel wordt de toename geringer door de vertraging in de productiegroei.

3.4.1 Productie

Onder invloed van de minder krachtige internationale conjunctuur vertraagt de volumegroei van de productie van bedrijven naar verwachting van 4,4% in 2000 tot 3¼% dit jaar. Deze groeivertraging zal vooral zichtbaar zijn in de bedrijfstakken die sterk afhankelijk zijn van de export of van de afzet van kapitaalgoederen, zoals de industrie, de groothandel en de bouwnijverheid. Ook branches die diensten leveren aan deze bedrijfstakken, zullen daarvan de nadelige gevolgen ondervinden, zoals de zakelijke dienstverlening, het transport en het bank- en verzekeringswezen. In sectoren die profiteren van de aanhoudend voorspoedige ontwikkeling van de particuliere consumptieve bestedingen blijft de productiegroei daarentegen op peil. Dit geldt onder meer voor de detailhandel, de horeca en de persoonlijke dienstverlening.

In de projectie zwakt de stijging van het totale productievolume van bedrijven in 2002 af tot 2¾%. Dit is de resultante van enige versnelling in de exportgroei, een vertraging in de groei van de binnenlandse bestedingen en een toenemend importaandeel als gevolg van de dalende invoerprijzen. Tabel 3.10 biedt een overzicht van de verwachte ontwikkeling van de productie in de verschillende bedrijfstakken.⁶

De industrie ondervindt sterk de gevolgen van de zwakkere internationale conjunctuur: de groei van de uitvoer vermindert aanzienlijk in 2001. In een aantal basisindustrieën wordt bovendien een daling van de afzetprijzen verwacht op basis van de geprojecteerde ontwikkeling van de olieprijs en de dollarkoers. Afnemers kunnen hierop anticiperen door tijdelijk in te teren op hun

⁶ Bedrijfstakgegevens, meer gedetailleerd dan vermeld in de tabellen van deze paragraaf, staan in Bijlagen C en D.

Tabel 3.10 Productievolume^a bedrijven, 1998-2002

	1999		1998	1999	2000	2001	2002
	waarde mld gld	mld euro	mutaties per jaar in %				
Landbouw	20,7	9,4	- 1,9	8,7	- 0,1	¼	1½
Industrie excl. aardolie	122,2	55,5	3,4	3,2	3,8	2¼	2¼
w.o. Metaalindustrie	42,9	19,5	6,3	2,2	4,3	2¾	2½
Chemische industrie	20,7	9,4	- 0,1	7,5	6,0	2½	2¾
Energie	30,8	14,0	- 0,4	- 1,1	0,8	4¼	1
Bouwnijverheid	43,3	19,6	3,3	5,9	3,6	3¼	1¾
Tertiaire diensten	396,2	179,8	5,4	5,1	5,3	3¾	3½
w.o. Handel en reparatie	97,6	44,3	4,6	4,4	5,4	3¾	3¾
Vervoer	37,1	16,8	3,6	3,0	4,2	3¼	3½
Post en telecommunicatie	18,7	8,5	18,8	19,8	18,0	13½	7¼
Uitzendbranche ^b	21,3	9,7	9,2	2,8	3,1	½	¾
Overige tertiaire diensten ^c	115,0	52,2	6,9	6,2	5,3	4¼	3¾
Zorg	55,7	25,3	1,2	1,2	2,6	2¼	1¾
Totaal bedrijven	645,0	292,7	4,0	3,9	4,4	3¼	2¾
Marktsector ^d	515,1	233,7	4,8	4,9	5,0	3½	3
w.o. ICT-sector	45,6	20,7	17,1	14,0	13,3	10	7

^a Bruto toegevoegde waarde tegen factorkosten.

^b Inclusief huishoudelijke diensten.

^c Horeca, overige zakelijke dienstverlening en particuliere dienstverlening.

^d Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur en handel in onroerend goed en zorg.

voorraden. Dit heeft naar verwachting een additioneel neerwaarts effect op de ontwikkeling van de afzet van de basisindustrie. Daarnaast beïnvloedt de vertraging in de investeringsgroei de productie-ontwikkeling in de metaalnijverheid negatief.

In 2002 blijft de groei van de industriële productie in de raming stabiel. De chemie profiteert van een iets sterkere stijging van de export. De verdere afvlakking in de investeringsgroei leidt in de metaalindustrie tot een geringere productiestijging, ondanks de gunstiger ontwikkeling van de uitvoer.

In de voedings- en genotmiddelenindustrie is de fluctuatie in het groeitempo in de periode 2000-2002 minder groot dan in de chemie en de metaalindustrie. Op de belangrijkste markten is min of meer sprake van vraagverzadiging. Lage inkomenselasticiteiten en een nauwelijks groeiende Europese bevolking bieden weinig ruimte voor een forse expansie. Aan de aanbodkant vormt bovendien de hoeveelheid Nederlandse grondstoffen (melk en levende dieren) een groeibemmering. De productie van melk is vrijwel constant en het aanbod van dieren, vooral varkens en rundvee, neemt af. Hierdoor kan de voedingsmiddelensector slechts bescheiden groeicijfers laten zien, die vooral gedragen worden door verdere 'upgrading' van producten. De groei loopt dit jaar terug, omdat aan de vraagzijde de afzet van rundvleesproducten zwaar onder druk staat vanwege de BSE-perikelen (zie ook paragraaf 3.4.2). Bovendien ontwikkelt de uitvoer

van bier en andere producten naar de Verenigde Staten zich minder gunstig in de projectie, omdat deze producten door de daling van de dollarkoers daar duurder worden.

In de bouwnijverheid neemt de productiegroei in zowel 2001 als 2002 af. Deze vertraging is zichtbaar bij een aantal belangrijke afzetcategorieën van de bouw. Bij de woningniewbouw is de ontwikkeling van het aantal huishoudens onder meer van belang. De toename van het aantal huishoudens kent een demografisch bepaalde, dalende trend. Een verschuiving in het aanbod richting duurdere, kwalitatief betere woningen biedt enig tegenwicht. In de utiliteitsbouw zijn de investeringsactiviteiten in lijn met de conjuncturele vertraging eveneens minder expansief. De investeringen in grond-, weg- en waterbouwkundige werken blijven in 2001 nog flink toenemen, met name door activiteiten aan de Betuwelijn en de HSL-zuid. Deze investeringen bereiken daarmee een hoog niveau. De groei in 2002 valt daardoor bescheiden uit. Alleen het groeitempo van verbouwingsactiviteiten aan woningen blijft min of meer op peil door de gunstige inkomensontwikkeling en de weer wat dalende rente.

De productie-ontwikkeling in de tertiaire dienstensector kent een wisselend beeld. Onderdelen zoals de detailhandel, de horeca en de persoonlijke dienstverlening profiteren van de voorspoedige ontwikkeling van de consumptie. Hierdoor blijft in deze branches de groei dit jaar en volgend jaar beter op peil dan in de industrie en de bouw. Echter, grote delen van de zakelijke dienstverlening, het bankwezen, de groothandel en de transportsector ondervinden wel degelijk de gevolgen van de groeivertraging. De ICT-diensten kennen daarnaast een geheel eigen dynamiek, grotendeels los van de conjuncturele ontwikkeling.

Het uitzendwezen is een voorbeeld van een conjunctuurgevoelige dienstentak. Na een stagnatie in 2000 wordt bij het traditionele uitzendwerk dit jaar een daling van het aantal uitzenduren verwacht vanwege de conjuncturele vertraging. Voor 2002 wordt nog geen herstel voorzien. De uitzendbranche opereert bovendien in een nieuwe context door de krapte op de arbeidsmarkt. Aan de vraagkant zijn bedrijven eerder geneigd werknemers in vaste dienst aan te nemen. Aan de aanbodkant zijn minder potentiële arbeidskrachten beschikbaar. Dit alles maakt een onstuimige groei van de uitzendbranche zoals in de periode 1994-1998 voor de toekomst minder waarschijnlijk. Banenplannen, detacheren en arbeidsbemiddeling dragen zowel dit jaar als volgend jaar de bescheiden groei van de uitzendbranche.

De productiegroei in het bank- en verzekeringswezen vertraagt dit jaar naar verwachting substantieel. Dit heeft onder meer te maken met een afnemende groei van de kredietverlening, enerzijds vanwege het verwachte verloop van de bedrijfsinvesteringen en anderzijds vanwege minder hectische ontwikkelingen op de huizenmarkt. Ook de aandelenmarkt lijkt in rustiger vaarwater te komen waardoor de provisies bij aandelentransacties niet meer zo onstuimig zullen toenemen. In de verzekeringsbranche maakt het nieuwe fiscale stelsel de koopsompolis minder aantrekkelijk voor consumenten. Op de valreep hebben velen vorig jaar nog gebruik gemaakt

van de toenmalige koopsomregeling. De waarde van de af te sluiten koopsompolissen zal dit jaar waarschijnlijk beduidend lager zijn.

Bij de bedrijfstak handel bepaalt de internationaal opererende groothandel de ontwikkeling van de productie. De bijdrage van de detailhandel aan de productiegroei van de gehele bedrijfstak handel is nagenoeg stabiel. Zakelijke dienstverlening, horeca en persoonlijke diensten behoren tot de overige tertiaire diensten. De conjunctuurgevoelige zakelijke diensten zorgen hier voor een vertraging in de productiegroei.

In de ICT-sector blijft de groei van de telecomsector weliswaar hoog, maar de productiestijging zal minder sterk zijn dan in het recente verleden, omdat de penetratiegraad van mobiele telefonie en internet inmiddels op een behoorlijk hoog niveau ligt (zie kader). Nieuwe mobiele bellers blijken bovendien gemiddeld minder te bellen dan de reeds aanwezige klanten. Ook lijken nieuwe mogelijkheden zoals mobiel internetten en mobiele internetverkoop op korte termijn niet voor grote impulsen te zullen zorgen. Hiervoor lijkt eerst een massale overstap op nieuwe generaties technologieën (GPRS, UMTS) nodig.

Bij de ICT-diensten kan het expansietempo van de computerservicebedrijven wel hoog blijven ondanks enige conjuncturele tegenwind. In 2000 kende deze bedrijfstak de zogenaamde millenniumdip, omdat het bedrijfsleven voor de ingang van het nieuwe millennium op grote schaal zijn software had laten vernieuwen. De sector zet zich dit jaar naar verwachting over deze millenniumdip heen. Bovendien stimuleren de komende euro-conversie, e-business projecten en de investeringen in de telecomsector (UMTS-net, uitbreiding datatransmissiecapaciteit) de productie van de sector.

De landbouw vertoonde het afgelopen jaar geen groei. Herstructurering van de varkenshouderij en een daling van het aantal melkkoeien zorgden in 2000 voor een krimp in de dierlijke productietakken. Ook voor dit jaar en volgend jaar worden geen hoge groeicijfers voorzien voor de agrarische sector (zie ook kader 'De landbouw in de verdrukking'). Naast de al jaren geldende productiebeperkende maatregelen in de akkerbouw alsmede de aangescherpte milieumaatregelen in de intensieve veehouderij zal ook de BSE-crisis zijn sporen nalaten (zie ook de hierna volgende paragraaf). Volumegroei valt eigenlijk alleen te verwachten van de tuinbouw en dan vooral van de sierteelt. Gezien de ontwikkelingen van het glasareaal, de problemen om aan arbeidskrachten te komen en de gestegen energieprijzen zal ook in deze meest florerende agrarische branche de groei gematigd zijn.

De energiesector is de enige bedrijfstak waarvan de productie dit jaar aanzienlijk sterker toeneemt dan in 2000. De temperatuur heeft grote invloed op het gasverbruik voor verwarming. De weersomstandigheden bepalen daardoor in hoge mate de productie-ontwikkeling van de energiesector. Het jaar 2000 was relatief warm, terwijl voor de jaren 2001 en 2002 normale temperaturen worden verondersteld. Hierdoor stijgt het energieverbruik in 2001. Wel hebben

Einde onstuimige groei telecommunicatie

De telecommunicatiesector (exclusief post) heeft de afgelopen jaren een onstuimige groei doorgemaakt. In de periode 1997-2000 lag de volumegroei van de toegevoegde waarde stevast boven de twintig procent, waardoor de reële toegevoegde waarde van deze sector in minder dan vier jaar tijd is verdubbeld. Het einde van deze onstuimige groei is echter in zicht.

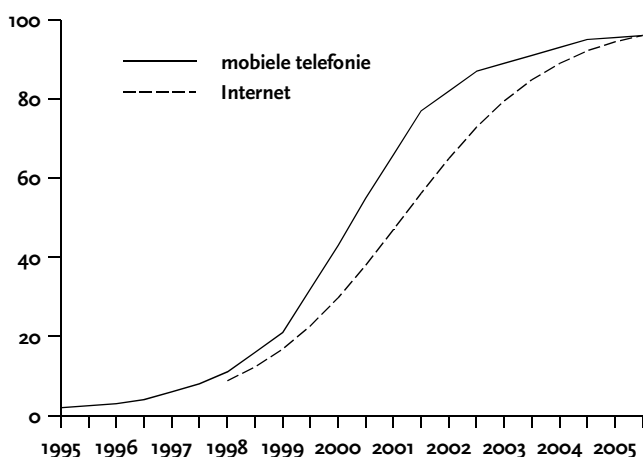
De hoge groeicijfers uit het recente verleden worden vrijwel volledig verklaard door de sterke opkomst van mobiele telefonie en internetgebruik. Zo had begin 1997 minder dan één op de zestien mensen in Nederland een mobiele telefoon, terwijl eind 2000 ongeveer twee op de drie Nederlanders over een mobiele telefoon beschikten. Ook het aantal mensen met toegang tot internet kende soortgelijke groeicijfers.

Verdere groei is zeker nog mogelijk de komende jaren. Enkele Scandinavische landen laten immers nog hogere penetratieniveaus voor mobiele telefonie en internet zien. Maar het is niet waarschijnlijk dat de groei zich in het zelfde tempo zal voordoen als in het recente verleden. Veel succesvolle nieuwe producten kenmerken zich door een S-vormig verloop van hun diffusiecurven, waarbij een periode van toenemende groei wordt gevolgd door een periode van afnemende groei. Bij mobiele telefonie is dit omslagpunt al bereikt: in de tweede helft van 2000 is voor het eerst de groei licht afgenomen (zie figuur). Voor het aantal internetaansluitingen wordt het omslagpunt in de loop van 2001 verwacht, zodat ook hier de groei op korte termijn zal gaan afnemen.

Naast het toekomstige penetratieverloop is natuurlijk ook het verwachte verbruik per aansluiting van belang. Voor mobiele telefonie mag uit worden gegaan van een lichte daling van het aantal belminuten per gebruiker voor de komende jaren. Het overgrote deel van de nieuwe klanten kiest momenteel voor een zogenaamde pre-paid aansluiting. Deze groep blijkt gemiddeld minder te bellen dan klanten met een vast abonnement.

Bij het internetgebruik ligt een afname in het gemiddelde verbruik minder voor de hand. Door technologische ontwikkelingen neemt de capaciteit van zowel computers als infrastructuur steeds verder toe. Hierdoor kunnen grotere hoeveelheden data in dezelfde hoeveelheid tijd verwerkt en verstuurd worden. Het dataverkeer per internetaansluiting zal daarom vermoedelijk eerder toe- dan afnemen in de komende jaren. Naar verwachting compenseert dit de afnemende groei van het aantal internetaansluitingen echter niet.

Ontwikkeling mobiele telefonie en internet in Nederland^a 1995-2005

Bron tot en met 2000: OECD, KPN, NIPO; vanaf 2001: CPB

^a Mobiele telefonie: aantal aansluitingen per 100 inwoners. Internet: aantal aansluitingen per 100 huishoudens.

de hoge energieprijzen en de liberalisering van de energiemarkten naar verwachting een neerwaarts effect op de productiestijging van de energiesector. Grote ondernemingen mogen tegenwoordig bijvoorbeeld in het buitenland gas kopen. Buitenlandse (Engelse en Noorse) aanbieders van gas zijn op deze mogelijkheid ingesprongen en hebben met relatief gunstige contractvoorwaarden een marktaandeel kunnen veroveren. Hierdoor is de afzet van Nederlands gas in de afgelopen jaren gedaald. In 2000 was ongeveer een kwart van de binnenlandse gasmarkt in buitenlandse handen. In 2001 en 2002 zal de afzet van Nederlands gas ongeveer stabiliseren. Wel verliest het in de projectie toch nog enig marktaandeel, omdat enkele afnemers na het aflopen van contracten eveneens de weg naar de goedkopere buitenlandse aanbieders vinden.

3.4.2 Economische en budgettaire gevolgen van de BSE-crisis

Aan het einde van het vorige jaar kwam de Europese BSE-crisis tot uitdrukking in een scherpe terugval in de consumptie van rundvlees en rundvleesproducten. Eerste cijfers wijzen uit dat de gemiddelde consumptie van rundvlees- en rundvleesproducten in de Europese Unie de afgelopen maanden met meer dan een kwart is afgenomen. Met name in Duitsland, Frankrijk, Griekenland en Spanje weigeren nogal wat consumenten nog langer rundvlees- en rundvleesproducten te nuttigen; Nederland behoort tot de landen waar het effect op de consumptie tot nu toe verwaarloosbaar klein is. Zelfs indien in de EU de consumptie de komende maanden weer iets aan zal trekken, dan nog lijkt een terugkeer naar oorspronkelijke consumptieniveaus de eerstkomende jaren niet erg waarschijnlijk.

Vanwege de sterke internationale verwevenheid van de Nederlandse vee- en vleessector, zijn de gevolgen van de BSE-crisis voor de sector groot, ondanks het geringe consumptie-effect in eigen land. Die internationale verwevenheid blijkt zowel uit het belang van de uitvoer als uit het feit dat de prijsvorming van rundvleesproducten op Europees niveau plaatsvindt. Afgelopen jaar voerde de Nederlandse vleesindustrie voor ongeveer f 4 mld aan rundvleesproducten uit, voor het grootste deel naar andere EU-lidstaten. Daarnaast werd nog voor enige honderden miljoenen guldens aan levend rundvee uitgevoerd.

Hoewel precieze cijfers nog niet voorhanden zijn, kan onder andere op grond van de aantallen slachtingen en het volume van de binnenlandse afzet geconcludeerd worden, dat het volume van de uitvoer van Nederlandse rundvleesproducten naar andere EU-lidstaten de afgelopen maanden fors is afgenomen, naar schatting met enige tientallen procenten. Spoedig na de uitbraak van BSE sloot ook een groot aantal landen buiten de EU de grens voor rundvlees uit de Europese Unie. Als gevolg van de afgenomen vraag zijn de producentenprijzen sterk gedaald. De uitvoerwaarde is daardoor meer afgenomen dan uit schattingen van de volumecijfers blijkt.

Worden de huidige prijs- en volume-ontwikkelingen naar de rest van 2001 geëxtrapoleerd, dan resulteert een terugval in de uitvoer van een kleine *f* 2 mld. Omdat de ervaring leert dat bij een 'voedselrel' het initiële vraag-effect na verloop van tijd voor een groot deel weer wegebt, is in de ramingen voor 2001 met een daling van de uitvoerwaarde van *f* 1 mld rekening gehouden. Dit is ¼% van de waarde van de totale goederenuitvoer. De toegevoegde waarde van de totale rundveeketen, dus inclusief die van de toeleverende en de verwerkende bedrijven en de handel, bedroeg de laatste jaren *f* 4 à 4,5 mld, ofwel zo'n 0,5% van het BBP. Zelfs bij een langer voortduren van de crisis zullen de macro-economische effecten derhalve bescheiden zijn.

De landbouw in de verdrukking

Met uitzondering van de laatste paar jaar is de Nederlandse landbouw (inclusief visserij en bosbouw) de afgelopen decennia sterk geëxpandeerd. In de periode 1980-1995 nam het volume van de toegevoegde waarde gemiddeld met bijna 5% per jaar toe. Daarmee groeide de landbouw gemiddeld ongeveer 2,8 procentpunt per jaar sneller dan het BBP. Dat het aandeel van de landbouw in het BBP toch niet is toegenomen, had te maken met de voortdurende daling van de (reële) productprijzen. Ondanks de steun uit hoofde van het Europese Landbouwbeleid is de prijs van de toegevoegde waarde van de landbouw in de periode 1980-1995 gedaald in verhouding tot de prijs van het BBP, gemiddeld eveneens met zo'n 2,8 procentpunt per jaar.

Vanaf het midden van de jaren negentig stagneert de volumegroei van de landbouwproductie nagenoeg. De groei buiten de landbouw is daarentegen juist op een hoger niveau komen te liggen. De oorzaken van de stagnatie zijn van verschillende aard.

Ten eerste maakt de landbouw een te intensief gebruik van de fysieke omgeving. Er worden teveel ongewenste stoffen geëmitteerd (mineralen, bestrijdingsmiddelen) en er treedt overbevissing op. Het beleid, gericht op het tegengaan van deze ontwikkelingen, bemoeilijkt een verdere expansie. Voor sommige onderdelen, bijvoorbeeld de intensieve veehouderij en de visserij, zal er de komende jaren sprake zijn van krimp.

Ten tweede opereert de landbouw op (Europese) markten die verzadigingsverschijnselen vertonen. Door voedselschandalen als de dioxine-crisis en de BSE-crisis neemt de vleesconsumptie zelfs af.

Ten derde is het gemeenschappelijk landbouwbeleid in toenemende mate gericht op het afbreken van de bescherming alsmede het verminderen van allerlei handelsverstoringen van de Europese landbouw. Dit komt tot uitdrukking in productiebeperkende maatregelen, met een direct effect op de omvang van de productie, en in een stapsgewijze verlaging van de garantieprijzen, met een indirect effect op de omvang van de productie.

Ten vierde is de Nederlandse landbouw de afgelopen jaren verweekt geraakt in een concurrentiestrijd met de rest van de economie om de productiefactoren grond en arbeid. In beide gevallen lijkt de landbouw die strijd moeilijk of niet aan te kunnen. De niet-landbouw eist steeds meer ruimte op voor wonen, werken, natuur en recreatie; en de betrekkelijk arbeidsintensieve tuinbouw blijkt niet in staat voldoende arbeid aan te trekken.

De meeste van deze ontwikkelingen hebben een structureel karakter. Gemeenschappelijk kenmerk is dat een verdere expansie van de landbouw erdoor gehinderd wordt. De lange periode van hoge groeicijfers lijkt daarom definitief te zijn afgesloten. Voor de grondgebonden sectoren lijkt een nulgroei van de bruto productie een redelijk uitgangspunt voor de komende 5 à 10 jaar; de productie van de intensieve veehouderij zal vermoedelijk enige procenten per jaar krimpen; en voor de tuinbouw wordt een jaarlijkse groei van 2 à 3% voorzien. Omdat de sector verhoudingsgewijs steeds zuiniger met grondstoffen omgaat, zal de toegevoegde-waardeontwikkeling iets positiever zijn, ruwweg tussen de nul en 2%.

De afname van de vraag leidt ook tot een verdere vergroting van de al bestaande overcapaciteit in de rundvleessector. Door de nieuwe keurings- en verwerkingseisen zijn de verwerkingskosten van rundvee bovendien aanzienlijk gestegen. De (tijdelijke) bijdrage hierin van de Nederlandse overheid en de EU zal deze kostentoename slechts gedeeltelijk compenseren. Daarnaast mag een aantal delen van het dier niet langer meer worden gebruikt, zodat de vleesverwerkers daarvoor geen opbrengst meer krijgen. Gezamenlijk leiden deze ontwikkelingen tot een behoorlijke stijging van de kosten per kilo eindproduct van de vleesverwerkende bedrijven, terwijl daar in het algemeen de marges toch al klein zijn. Door deze hogere kosten en de gebruikelijke vertraagde doorwerking van een verlaging van grondstofprijzen in consumentenprijzen, is er vooralsnog geen neerwaarts effect op de Nederlandse winkelprijzen van rundvlees waarneembaar.

Verwacht mag worden dat slachters en vleesverwerkers het effect van de op termijn lagere afzetprijzen en de hogere kosten uiteindelijk af zullen wentelen op de rundveeboeren. Wel zorgt, wat deze laatste groep betreft, het systeem van EU-garantieprijzen voor een bodem in de prijs. Die bodem ligt overigens enige tientallen procenten beneden de gemiddelde marktprijs die de boeren vorig jaar ontvingen. De productiekosten van rundvee zullen echter zeker niet dalen, daarom is het procentuele effect van de lagere afzetprijzen op het inkomen van rundveehouders aanzienlijk groter.

Omdat het aantal stuks rundvee in de EU zich niet direct aan kan passen aan de verminderde consumentenvraag, hangt er een groot rundvleesoverschot boven de Europese markt. Vanwege de lage prijzen zijn boeren momenteel geneigd hun vee langer dan 'normaal' vast te houden. De druk op de markt wordt hierdoor tijdelijk iets verminderd. Na verloop van tijd zullen deze dieren echter alsnog op de markt komen. Indien de grenzen van niet EU-lidstaten gesloten blijven en indien de EU-consument, zelfs bij prijzen die op termijn vermoedelijk lager zullen liggen, niet geneigd is veel meer rundvlees te consumeren, dan resten slechts interventie en vernietiging van dieren om van het overschot af te komen.

De Europese Commissie heeft voorlopig besloten de markt via opkoop te ontlasten en het aan de lidstaten zelf over te laten om het opgekochte vlees op te slaan in afwachting van betere tijden, dan wel direct te vernietigen. De EU-bijdrage in de kosten beperkt zich tot 70% van de aankoopprijs. De overige 30% alsmede de kosten van opslag en vernietiging moeten door de lidstaten zelf worden opgebracht.

De totale kosten van deze maatregelen hangen vanzelfsprekend sterk af van de ontwikkeling van de vraag naar rundvlees. Bij een terugval van de Europese consumptie met 10% en een halvering van de uitvoer naar niet-EU landen, zal er dit jaar een overschot ontstaan van zo'n 600 000 ton. Met de aankoop en vernietiging daarvan is een totaal bedrag van ruim 1,5 mld euro gemoeid. Bij een consumptiedaling van 15% en een vermindering van de uitvoer met 75% stijgt het overschot tot boven de miljoen ton en zullen de totale kosten in 2001 de 2,5 mld euro

overschrijden. Wordt het vlees opgeslagen dan zullen de kosten nog hoger zijn, al staat daar tegenover dat het niet moet worden uitgesloten dat het opgeslagen vlees over een aantal jaren alsnog kan worden verkocht.

De budgettaire gevolgen voor Nederland zijn van tweeërlei aard: enerzijds zijn er de directe kosten van aankoop en opslag van in Nederland aangeboden vlees en anderzijds is er de bijdrage die Nederland aan de extra EU-uitgaven levert. Afhankelijk van de gebruikte uitgangspunten gaat het om een totaal bedrag voor Nederland van, ruwweg, 60 à 120 mln euro. Het grootste deel hiervan zal overigens door 'Brussel' worden betaald. Vanwege de aanwezige ruimte binnen de Europese landbouwbegroting en de afspraak om extra uitgaven via verschuivingen binnen de bestaande begroting te financieren, zullen de extra EU-uitgaven naar verwachting niet tot extra afdrachten leiden.

Uit de omvang van deze bedragen blijkt al dat bij een voortduren van de 'consumentenstaking' forse ingrepen noodzakelijk zijn. Een probleem daarbij is dat een groot deel van de rundvleesproductie een bijproduct is van de melkproductie. Verwacht mag worden dat zowel de garantieprijsen voor rundvlees als de dierpremies verder zullen worden verlaagd. De eerste ideeën van de Europese Commissie gaan vooral in de richting van een verder aanscherpen van de eisen om voor dierpremies in aanmerking te komen; *de facto* komt dit op een prijsverlaging neer. Op de middellange termijn zal dit tot een afname van het aanbod leiden. Ook kan overwogen worden om de dierpremies om te zetten in een directe inkomenstoelag, die volledig los van de productie van rundvee wordt gegeven. Van een dergelijke 'loskoppeling' zal eveneens een negatieve prikkel op de omvang van de rundveestapel uitgaan.

Op termijn zal er dan een nieuw markt-evenwicht ontstaan op een lager niveau. De precieze productie-omvang zal onder andere afhangen van het vertrouwen van de Europese en niet-Europese consument in de veiligheid van het Europese rundvlees. De kwaliteit van de regelgeving en de effectiviteit van de controle erop zijn in dit verband van groot belang.

De BSE-crisis heeft tenslotte ook gevolgen voor de varkens- en de pluimveesector. Beide sectoren worden getroffen door hogere veevoederkosten vanwege het verbod op het voeren met diermeel (in de Nederlandse rundveesector is deze maatregel al enige jaren geleden ingevoerd). Wat de vraag naar varkens- en pluimveevlees betreft, is er enerzijds sprake van een stijging doordat consumenten rundvlees vervangen door deze alternatieven. Maar omdat in nogal wat producten zowel varkens- als rundvlees is verwerkt, heeft de afname van de rundvleesconsumptie ook een negatief effect op de vraag naar varkensvleesproducten. Nadelig voor de vraag naar varkens- en pluimveevlees is bovendien dat het aantal consumenten in Europa dat zich geheel of gedeeltelijk heeft afgewend van de consumptie van alle vleessoorten is toegenomen. De tegengestelde vraageffecten hebben tot nu toe tot een stijging van de prijzen van varkens- en kippenvlees geleid.

3-4-3 Winstgevendheid

De groeivertraging in de Nederlandse economie leidt naar verwachting niet tot een aanmerkelijke verslechtering van de winstgevendheid in de marktsector. De kapitaalinkomensquote, het complement van de arbeidsinkomensquote, van deze sector blijft dit jaar min of meer op hetzelfde peil als vorig jaar. De uitschieter in de loonvoetstijging krijgt in de projectie meer dan genoeg tegenwicht van het gunstige effect van de externe ruilvoet. De ruilvoetverbetering is het resultaat van de geraamde daling in de energieprijzen en de dollarkoers.

Tabel 3.11 Determinanten van de arbeidsinkomensquote marktsector, 1997-2002

	1997	1998	1999	2000	2001	2002
	mutaties per jaar in %-punt					
Arbeidsinkomensquote	82,1	81,8	82,3	83,0	83	83¼
Idem, mutatie	- 0,7	- 0,3	0,5	0,7	0	¼
Bijdrage						
Loonsom per werkende	2,1	2,7	2,4	3,3	4	3¼
Arbeidsproductiviteit	- 1,7	- 1,5	- 1,7	- 1,9	- 1¼	- 1¼
Loonkosten per eenheid product	0,3	1,2	0,8	1,4	2½	2
Binnenlandse afzetprijs ^a	- 0,8	- 1,1	- 1,0	- 1,7	- 2	- 1¼
Externe ruilvoet	- 0,3	- 0,4	0,7	1,0	- ¾	- ½

^a Ongerekend indirecte belastingen en subsidies.

Deze daling in de energiekosten wordt naar verwachting vertraagd doorgegeven in de afzetprijzen, zodat producenten dit jaar gemiddeld genomen goed in staat zullen zijn om de stijging in hun overige productiekosten door te berekenen. Voor volgend jaar lijkt dat minder op te gaan. Daarom werkt de geraamde loonstijging in 2002 sterker door op de winsten, alhoewel deze impuls minder fors van omvang is dan in het lopende jaar. Per saldo verslechtert in het komende jaar de winstgevendheid in de projectie enigszins. Het niveau is daarmee wel duidelijk teruggelopen ten opzichte van de laatste jaren van het vorige decennium.

De stijging van de arbeidsproductiviteit in de marktsector blijft volgens de projectie dit jaar achter bij de ontwikkeling van de laatste vier jaar (zie tabel 3.12). Deze vertraging weerspiegelt de zwakkere conjunctuur. Gebruikelijk is dat de werkgelegenheid de productie-ontwikkeling met enige vertraging volgt. Daarnaast zijn producenten vanwege de krapte op de arbeidsmarkt eerder geneigd de beschikbare arbeid vast te houden, ook bij een tegenvallende ontwikkeling van de afzet. De telecommunicatiesector kent een relatief sterke vertraging van de productiviteitsontwikkeling, nu de uitbundige hausse in deze sector voorlopig lijkt te zijn uitgewoed. Volgend

jaar dempt de telecommunicatiesector het herstel van de arbeidsproductiviteitsgroei in de marktsector iets. Niettemin komt het groeitempo dan weer ongeveer te liggen op dat van de periode 1997-1999. In deze periode versnelde de arbeidsproductiviteitstijging van de marktsector ten opzichte van het eerste deel van de jaren negentig, alhoewel deze versnelling duidelijk achterbleef bij die in de VS. De versnelling werd grotendeels bepaald door de ICT-sector.

Tabel 3.12 Arbeidsproductiviteit^a, 1997-2002

	1997	1998	1999	2000	2001	2002
	mutaties per jaar in %					
Landbouw	3,0	-0,2	13,5	2,0	2½	3
Industrie exclusief aardolie	2,4	2,1	2,3	3,2	2½	2¼
Bouwnijverheid	-0,9	1,6	3,4	0,8	1½	1½
Tertiaire diensten	2,2	1,4	0,4	1,5	1	1¼
w.o. Handel en reparatie	5,4	2,5	-0,3	1,8	1	1½
Post en telecommunicatie	9,6	10,6	15,0	13,0	9¾	5½
Overige tertiaire diensten ^b	1,3	1,0	0,8	0,7	¾	1¼
Zorg	-2,7	-3,9	-1,4	0,4	0	0
Totaal bedrijven	0,7	0,9	0,8	1,7	1½	1¼
Marktsector	1,8	2,0	1,7	2,2	1½	1¾
w.o. ICT-sector	4,2	0,3	6,8	8,9	5¼	4

^a Volume bruto toegevoegde waarde tegen factorkosten per arbeidsjaar.

^b Horeca, overige zakelijke dienstverlening en particuliere dienstverlening.

De ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit van het gehele bedrijfsleven ontwikkelt zich wat anders dan die van de marktsector. De groei van de arbeidsproductiviteit van het totaal bedrijven is in de jaren 2000-2002 wat sterker dan aan het eind van de jaren negentig. Dit wordt voor een belangrijk deel verklaard door het verloop van de arbeidsproductiviteit in de zorgsector. In de periode 1997-1999 daalde daar de arbeidsproductiviteit sterk, onder meer door een vermindering van de contractuele arbeidsduur. Daarnaast is het de vraag in hoeverre de statistieken voldoende rekening houden met kwaliteitsverbeteringen. Zo worden 'meer handen aan het bed' nu geregistreerd als een productiviteitsdaling.

Voor de winstgevendheid en de vermogensverhoudingen van bedrijven in de marktsector was 2000 een veelbewogen jaar. Zelden eerder haalden Nederlandse ondernemingen zulke goede winsten op hun investeringen in het buitenland en nimmer eerder investeerden zij in één jaar tijd meer (ruim f 160 mld) in het buitenland. Dat is maar liefst anderhalf keer zoveel als bedrijven vorig jaar in Nederland investeerden. En nooit eerder hebben niet-financiële ondernemingen zoveel aandelen geëmitteerd op de Amsterdamse beurs (circa f 35 mld).

Ondanks de goede winsten in het buitenland is de rentabiliteit niet verbeterd, aangezien de winstgevendheid van de productie in Nederland iets is gedaald. En ondanks de grote emissie-activiteit is de solvabiliteit evenmin verbeterd. Nederlandse ondernemingen zijn namelijk door de grote investeringen in binnen- en buitenland ook aanzienlijk meer schulden aangegaan bij kredietverstrekkers. Vooral de zeer scherpe toename van de uitstaande schuld bij buitenlandse geldgevers valt op.

Dit jaar verbetert de kapitaalinkomensquote van de marktsector zoals gezegd niet of nauwelijks. De winstquote van productie in Nederland, een winstmaatstaf waarbij rekening wordt gehouden met netto rentelasten en winstbelasting, verslechtert zelfs enigszins (zie tabel 3.13). Dat komt omdat het beslag van de netto rentelasten op de toegevoegde waarde oploopt. Aangezien rente-ontwikkelingen met enige vertraging doorwerken in de resultatenrekening van bedrijven, is het lagere niveau van de lange rente, dat voor dit jaar wordt verwacht, nog niet zichtbaar in de netto rentelastenquote. Dit geldt temeer daar het netto-schuldniveau vorig jaar aanzienlijk is gestegen en dit jaar verder zal stijgen. Ook volgend jaar loopt de netto rentelastenquote onder deze omstandigheden nog op en daardoor verslechtert de winstquote meer dan de kapitaalinkomensquote. De winstquote van de productie in Nederland komt naar verwachting in 2002 uit op 7¾%, ruim 2½%-punt lager dan in de jaren 1997-1998.

De minder hooggespannen verwachtingen voor de economische groei in binnen- en buitenland leiden er waarschijnlijk toe dat de dynamiek van de investeringen in 2001-2002 zal verminderen ten opzichte van 1999-2000. Zoals aangegeven in tabel 3.14 in de volgende paragraaf, lopen de investeringen in vaste activa in Nederland, geschaald op de toegevoegde waarde, dit jaar niet verder op en volgend jaar zelfs iets terug, hoewel het investeringsniveau wel hoog blijft. Maar het is met name onzeker of Nederlandse ondernemingen hun investeringen in het buitenland kunnen handhaven op het zeer hoge niveau van vorig jaar. De vraag naar nieuw vermogen zal daarom waarschijnlijk minder groot zijn dan in 1999-2000.

Wat betreft de voorziening in de vermogensbehoefte mag dit jaar en volgend jaar op een forse terugval van de eigen-vermogensvorming worden gerekend. De lagere winstgevendheid geeft ondernemingen minder gelegenheid winstinhouding als financieringsbron te gebruiken. Daarnaast is het emissieklimaat lang niet meer zo gunstig als vorig jaar, zodat het uiterst onwaarschijnlijk is dat Nederlandse ondernemingen op Beursplein 5 wederom zo veel geldbronnen kunnen aanboren als vorig jaar. De eigen-vermogensvorming is in zowel 2001 als 2002 onvoldoende om aan de vermogensvraag te voldoen, zodat een extra beroep op vreemd vermogen zal worden gedaan. De hefboom van de vermogensstructuur werkt nog steeds gunstig: de rentabiliteit van het eigen vermogen ligt immers naar verwachting hoger dan de lange rente. Maar waarschijnlijk zullen kredietverstrekkers terughoudender zijn dan vorig jaar.

Tabel 3.13 Aspecten winstgevendheid en vermogensverhoudingen marktsector^a, 1997-2002

	1997	1998	1999	2000	2001	2002
	%					
Kapitaalinkomensquote marktsector ^b	17,9	18,2	17,7	17,0	17	16¾
w.o. Industrie excl. aardolie	27,2	27,0	26,8	26,0	26	25¼
Bouwnijverheid	10,9	10,7	15,3	15,3	16¼	16¼
Tertiaire diensten ^c	20,9	21,4	21,1	21,5	21½	21¼
w.o. Handel en reparatie	21,5	22,9	21,5	22,4	22¼	21¼
Overige tertiaire diensten ^d	16,3	16,7	18,0	18,5	18¾	19¼
Netto rentelastenquote	3,6	4,1	4,8	5,1	5½	6
Belastingquote	6,3	6,4	6,2	6,6	6½	6½
Winstquote (van productie in Nederland)	10,4	10,4	9,6	8,2	8	7¾
Rentabiliteit eigen vermogen	9,0	8,1	8,2	7,7	7½	7
Solvabiliteit	47,6	46,5	46,9	46,6	45½	45¼
Lange rente	5,6	4,6	4,6	5,4	5	5
Korte rente	3,3	3,5	2,9	4,4	4½	4¼

^a De marktsector is hier exclusief banken, verzekeringswezen, delfstoffenwinning en exploitatie onroerend goed.

^b Inclusief banken en verzekeringswezen. Dit begrip is het complement van de arbeidsinkomensquote.

^c Exclusief verhuur en handel in onroerend goed.

^d Horeca, overige zakelijke dienstverlening en particuliere dienstverlening.

Niet alleen zijn de groei- en winstverwachtingen bij hun debiteuren minder hooggespannen, maar ook staat de solvabiliteit bij die debiteuren onder druk. Dit wordt veroorzaakt door de hierboven genoemde forse terugval van de eigen-vermogensvorming en door een verwachte negatieve herwaardering van de Nederlandse investeringen in het buitenland. Deze laatste is het gevolg van de dollardaling die in de projectie ligt besloten. Een lagere koers van de dollar aan het eind van dit jaar leidt bij omrekening naar gulden tot een neerwaartse herwaardering van de investeringsbelangen in de Verenigde Staten en in andere landen van het dollargebied.

Het verloop van de winstgevendheid, afgemeten aan de kapitaalinkomensquote, verschilt in de projectie duidelijk tussen de verschillende sectoren. In de industrie loopt de winstgevendheid terug; in de bouw verbetert deze en in de tertiaire diensten blijft deze min of meer stabiel. De winstgevendheid staat vooral onder druk in die bedrijfstakken die vanwege de internationale concurrentie de stijging in met name de loonkosten slechts gedeeltelijk kunnen doorberekenen aan hun afnemers. Bij de bedrijfstak overige tertiaire diensten, waaronder de zakelijke dienstverlening, vindt de concurrentie meer op nationale schaal plaats; naar verwachting weten dergelijke branches de winsten dan ook op peil te houden of zelfs licht te verbeteren.

De winstgevendheid in de chemie fluctueert als gevolg van de grote veranderingen in de prijs van olie-producten, die belangrijke inputs voor deze industrie zijn. Dit jaar herstelt de winst zich

krachtig van de energieprijsschok uit het vorige jaar, maar in het volgend jaar valt deze weer terug. Met name de basischemie bepaalt dit patroon. Vanwege lopende contracten werkt de daling van de grondstofprijzen vertraagd door op de afzetprijzen. Dit levert dit jaar een winstherstel in de basischemie. Onder invloed van de scherpe internationale concurrentie ebt deze margeverbetering in 2002 weer weg. De andere onderdelen van de chemie zijn minder onderhevig aan prijsschommelingen.

De winstgevendheid van de metaalindustrie blijft in de projectie steeds verder achter bij het niveau van 1999. In vergelijking met de chemie is de stijging van de arbeidsproductiviteit van deze tak bescheiden. Dit hangt onder meer samen met de in het algemeen hogere arbeidsintensiteit van de metaalnijverheid. Door de steeds felle internationale concurrentie is het moeilijk de stijgende kosten door te berekenen in de afzetprijzen.

Voor de handelssector is 2000 een topjaar geweest omdat zowel de binnenlandse bestedingen als de uitvoer zich qua volume voorspoedig ontwikkeld hebben. De winstgevendheid nam daardoor krachtig toe. In 2001 en met name 2002 vallen de winstcijfers voor deze branche naar verwachting wat minder gunstig uit. Wel herstellen de bruto marges in de consumptie zich enigszins van de verslechtering in 2000. Vorig jaar is de invoerprijsstijging van consumptiegoederen niet direct volledig doorberekend in de detailhandelsprijzen. Dit jaar staat tegenover het herstel van de detailhandelsmarges dat in de internationale handel de groothandelsmarges onder druk staan door de prijsconcurrentieverslechtering. Rond de komende jaarwisseling speelt de introductie van de chartale euro mee. Voor de groothandel lijken de kosten beperkt en de baten in 2002 binnen handbereik, zo niet al eerder. Voor de detailhandel overheersen op korte termijn de invoeringskosten. Deze kosten hebben echter een eenmalig karakter en op termijn profiteert ook deze tak van de baten.

3.4.4 Investerings

Het volume van de investeringen blijft naar verwachting in 2001 en 2002 stijgen. Ook de conjunctuurgevoelige investeringen nemen in beide jaren toe, maar de groei zwakt wel af ten opzichte van de voorgaande jaren (zie tabel 3.14). De schaarste aan personeel en aanzienlijke loonstijgingen zijn in belangrijke mate verantwoordelijk voor de aanhoudende toename van de investeringen. Daarnaast zorgen proces- en product vernieuwing, vooral door toepassing van ICT, voor een impuls. En de vrijwel op peil blijvende winstgevendheid van de marktsector, de daling van de rente en een nog altijd niet ongunstige cash-flow-positie zorgen ervoor dat de financiering van de binnenlandse investeringsactiviteiten in het algemeen nog geen grote problemen levert.

De vertraging in de productiegroei in 2001 bepaalt de afzwakking in de investeringsontwikkeling. Deze afzwakking wordt getemperd omdat investeringen in het algemeen enigszins nauwelijks bij het productieverloop. Investeringsbeslissingen worden immers meestal

genomen op basis van recente en verwachte toekomstige economische ontwikkelingen, maar voor een deel worden ze pas later gerealiseerd. Dit geldt voor grootschalige investeringsprojecten in bijvoorbeeld de industrie en de energiesector, en meestal ook voor de nieuwbouw van gebouwen. Daarnaast speelt bij de investeringsvertraging een rol dat de winstgevendheid in de projectie weliswaar slechts weinig vermindert ten opzichte van 2000, maar duidelijk lager komt te liggen dan in de laatste jaren van het vorige decennium.

Tabel 3.14 Aspecten investeringen van bedrijven, 1998-2002

	1999		1998	1999	2000	2001	2002
	waarde mld gld	mld euro	mutaties per jaar in %				
Machines en computers	48,5	22,0	1,7	2,8	5,0	4½	2
Bedrijfsgebouwen	25,0	11,3	7,8	14,3	6,2	3¾	2½
Wegvervoermiddelen	13,1	5,9	11,1	13,8	- 1,6	1½	3¼
Overige vervoermiddelen	3,3	1,5	37,0	8,8	28,4	- 7½	- 6½
Immateriële activa	11,0	5,0	12,9	13,4	7,1	8¾	5¾
Totaal exclusief woningen	113,2	51,4	4,4	9,4	5,4	3¾	2½
w.o. Conjunctuurgevoelig ^a	101,6	46,1	10,4	10,3	5,7	4	3
			%				
Cash flow ^b			131	119	111	112	112
Investeringsquote ^c			18,3	19,3	19,6	19½	19¼

^a Investerings van bedrijven ongerekend woningen, schepen, vliegtuigen, railvervoermiddelen en investeringen door de energiesector.

^b Afschrijvingen plus winst van de productie in de Nederlandse marktsector als percentage van de bruto investeringen in vaste activa in Nederland.

^c Investerings in vaste activa (exclusief woningen) als percentage van de bruto toegevoegde waarde tegen factorkosten (exclusief verhuur van en handel in onroerend goed).

De aanhoudende krapte op de arbeidsmarkt, gecombineerd met de sterke productiegroei in het verleden, vormt een belangrijke stimulans voor investeringen in machines en computers.

Daarnaast heeft de relatief korte levensduur van computers een opwaarts effect op het niveau van de investeringen in deze categorie. Bij de ontwikkeling in het verleden kan worden aangetekend dat de relatief lage groei in de jaren 1998 en 1999 vooral werd veroorzaakt door tegenvallende investeringen in machines; de resterende groei is bijna geheel toe te rekenen aan investeringen in computerapparatuur.

De immateriële activa, onder andere computersoftware, blijven naar verwachting de snelst stijgende investeringscategorie. Het verloop van de investeringen in immateriële activa is een indicatie dat ICT in nog steeds toenemende mate wordt toegepast in het bedrijfsleven.

Voor de industrie is de verwachte groei van de investeringen in 2001 en 2002 lager dan in de drie voorgaande jaren (zie tabel 3.15). Veel industrietakken zijn conjunctuurgevoelig. Mede door

de gunstige exportontwikkeling stegen de investeringen van de metaalindustrie en de chemische industrie in 2000 aanzienlijk, terwijl in 2001 een minder gunstige ontwikkeling wordt verwacht. Dit effect wordt versterkt doordat enkele grote industriële projecten in 2000 gereed zijn gekomen, onder andere in de staalindustrie. Wel vallen vanwege een tekort aan gekwalificeerd personeel de investeringen in de metaalindustrie voorlopig nauwelijks terug. Bij het aanhoudend hoge niveau van de industriële investeringen spelen ook enkele recent opgestarte grote projecten een rol die in de komende jaren zullen worden afgerond, zoals het ontwikkelen van kenniscentra. Voorts ondersteunt de bezettingsgraad van de industrie, die in 2000 op redelijk hoog niveau is gebleven, een hoog investeringsniveau.

Tabel 3.15 Volume bedrijfsinvesteringen naar sectoren, 1998-2002

	1999		1998	1999	2000	2001	2002
	waarde		mutaties per jaar in %				
	mld gld	mld euro					
Landbouw	6,8	3,1	0,0	9,7	1,1	-1	-1¼
Industrie exclusief aardolie	21,4	9,7	15,8	8,5	10,0	3½	1½
w.o. Chemische industrie	4,8	2,2	16,5	4,0	12,2	-5¼	-3½
Metaalindustrie	7,6	3,4	28,3	6,6	17,0	-1	1¼
Energie	8,3	3,8	-38,6	-0,3	-8,0	9¾	-½
Diensten ^b	78,1	35,4	11,8	10,8	6,2	4	3¾
w.o. Handel en reparatie	13,9	6,3	16,2	10,4	1,6	4¾	3½
Vervoer	12,9	5,9	13,9	13,1	9,3	0	-1½
Post en telecommunicatie	8,1	3,7	27,9	4,7	4,6	7¼	8
Andere diensten ^a	39,2	17,8	9,5	11,4	5,7	4½	4¼
Bedrijven ^b	113,2	51,4	4,4	9,4	5,4	3¾	2½

^a Bank- en verzekeringswezen, overige tertiaire diensten en zorg.

^b Exclusief investeringen in woningen van de bedrijfstak verhuur van en handel in onroerend goed.

De toename van de investeringen van de dienstensectoren in 2001 en 2002 is wat sterker dan in de industrie. Dit onderstreept het belang van de dienstensector als investeerder. Immers, ook de omvang van de investeringen van de diensten overtreft die van de industrie in ruime mate.

Investerings zijn nodig om de productiviteit van werknemers met behulp van kapitaalgoederen te vergroten, zodat de productiestijgingen in een hoog tempo door kunnen gaan. Hoogwaardige dienstverlenende bedrijfstakken uit de zakelijke dienstverlening, zoals de accountants- en computerservicebedrijven, kampen al enige jaren met moeilijk vervulbare vacatures. Daarboven zal het aanbod van voldoende gekwalificeerd personeel op termijn minder groot zijn. Voor de zakelijke dienstverlening betekent dit dat de investeringen in 2001 en 2002 boven gemiddeld blijven stijgen.

De telecomsector heeft te maken met een sterk toegenomen vraag en nieuwe technologieën, die ook in de toekomst een hoog investeringsniveau zullen eisen. De groei van de investeringen

van deze sector in 2001 en 2002 is daarom naar verwachting relatief sterk, ondanks de verslechterde financiële situatie, veroorzaakt door forse uitgaven aan UMTS-licenties.

In de transportsector was vorig jaar bij de investeringen in wegvervoermiddelen sprake van een dieptepunt direct na het topjaar 1999. De sterk gestegen dieselprijzen waren hieraan mede debet. Dit en volgend jaar wordt weer een geleidelijke toename van deze investeringen verwacht. De investeringen in overige vervoermiddelen (schepen, vliegtuigen en railvervoermiddelen) laten een grillig verloop zien. Na enkele forse dalingen in de jaren 1996 en 1997, volgden oplevingen in de jaren 1998 tot en met 2000. Naar verwachting zullen deze investeringen in 2001 en 2002 dalen, met name die in vliegtuigen. Wel is een toename van de investeringen in railvervoermiddelen te verwachten om bestaande capaciteitsproblemen op te lossen.

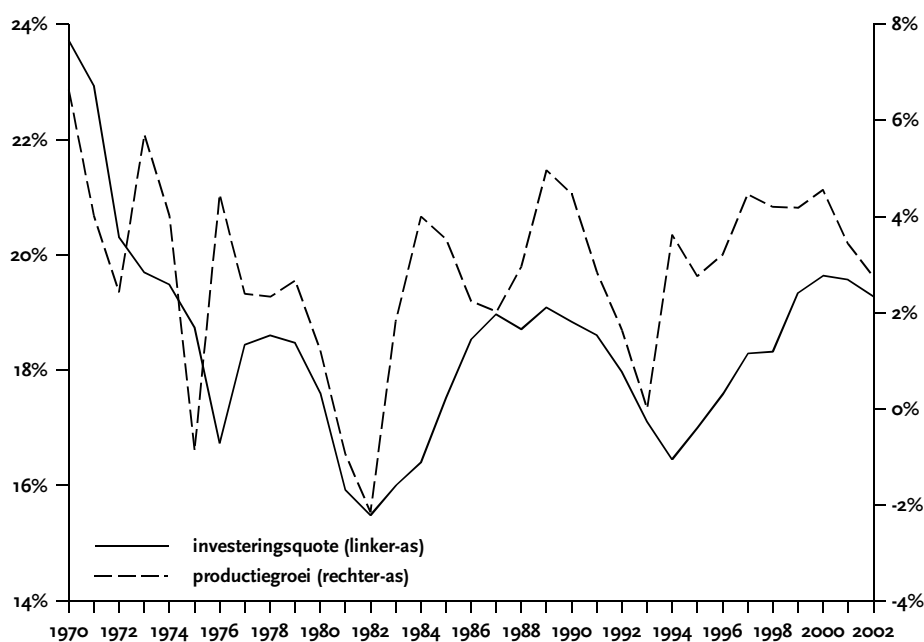
Ondanks de minder krachtige productie-ontwikkeling en de niet zo rooskleurige perspectieven zijn de investeringen van de landbouw in 1997 en 1999 fors toegenomen. Dit heeft breed plaatsgevonden, dat wil zeggen in bijna alle investeringstypen met uitzondering van grond- weg- en waterbouwkundige werken. Voor een deel hingen die investeringen samen met de processen van schaalvergroting en modernisering, vooral in de glastuinbouw. In de dierlijke sectoren hadden ze vooral ook te maken met de aanpassing van bedrijven aan de nieuwe eisen van milieu en dierenwelzijn. Zoals eerder aangegeven, zijn de vooruitzichten op een substantiële expansie in de landbouw niet erg gunstig. Mede daarom wordt voor 2001 en 2002 een daling van het investeringsvolume verwacht.

De energiesector had in 2000 te maken met een relatief hoge olieprijs en onzekerheid over de verdere ontwikkeling daarvan. Dit heeft geleid tot een afwachtende houding op het gebied van investeringen, waardoor het volume van de investeringen in 2000 verder is gedaald. Aangezien veel investeringen slechts zijn uitgesteld, is in 2001 en 2002 een stijging te verwachten. Dit inhaaleffect speelt vooral in de olie-industrie en de delfstoffenwinning. Bij de delfstoffenwinning wordt overigens al in 2000 een hogere investeringsactiviteit gesignaleerd, onder andere door het in gebruik nemen van enkele niet eerder gebruikte velden. De nutsbedrijven hebben te maken met een groeiende vraag naar elektriciteit en een hoge gasprijs. Door een grote onzekerheid voor bedrijven in deze sector, onder andere veroorzaakt door ontwikkelingen op het gebied van structurele hervormingen, worden de investeringen mogelijk voorlopig uitgesteld. Deze afwachtende houding leidt tot een relatief lage of zelfs negatieve volumegroei van de investeringen van de nutsbedrijven in 2001 en 2002.

De ontwikkeling van de totale bedrijfsinvesteringen leidt tot een bescheiden toename van de investeringsquote in 2000 gevolgd door een stabilisatie in 2001 en een lichte afname in 2002. Het niveau waarop de stabilisatie plaatsvindt, bevindt zich ongeveer op een top (zie figuur 3.7). In het begin van de jaren zeventig is de investeringsquote op een lager niveau komen te liggen dan in de wederopbouwjaren vijftig en zestig. Vanaf midden jaren zeventig is een duidelijke

golfbeweging waar te nemen. De dalen van deze golven vallen vaak samen met perioden van economische achteruitgang, terwijl de pieken vaak samenvallen met economisch succesvolle perioden. Nadere analyse wijst uit dat de investeringsquote met een vertraging van ongeveer één jaar de beweging van de volumegroei van de productie van bedrijven, exclusief de onroerend-goed-sector, volgt.

Figuur 3.7 Investeringsquote en productiegroei bedrijven^a, 1970-2002

^a Investerings exclusief woningen en productie bedrijven exclusief verhuur van en handel in onroerend goed.

Tevens lijkt het alsof zowel de pieken als de dalen van de investeringsquote bij elke golf iets hoger zijn komen liggen. De grafiek illustreert dat de vertraging in de productiegroei in 2001 en 2002 een lagere investeringsquote plausibel zou maken. Door een kortere levensduur van de ICT-investeringen (zowel software als hardware), die binnen het totaal van de investeringen steeds belangrijker worden, kan de investeringsquote naar verwachting vooralsnog op het hoge niveau blijven. Niettemin lijkt er een neerwaarts risico te bestaan bij een verdere verslechtering van sentimenten en conjunctuur.

3.5 Arbeidsmarkt

Na de sterke groei van de werkgelegenheid en de dalende werkloosheid in de afgelopen jaren is in de ramingen tot 2002 sprake van minder grote veranderingen op de arbeidsmarkt. De werkgelegenheid stijgt wat langzamer, maar ook de groei van het arbeidsaanbod vlakt enigszins af. Het werkloosheidspercentage blijft gelijk en dat wijst erop dat de krapte op de arbeidsmarkt aanhoudt.

3.5.1 Arbeidsvraag

De werkgelegenheid in arbeidsjaren groeide de afgelopen jaren gemiddeld met een kleine 3%. Voor 2001 en 2002 wordt gerekend met een afvlakking van de groei: $1\frac{3}{4}$, respectievelijk $1\frac{1}{4}$ %. Een belangrijke verklaring wordt gevormd door de vertraging in de productiegroei. Daarnaast legt het beschikbare arbeidsaanbod beperkingen op aan de groei van de werkgelegenheid. Zo kan, anders dan in de achterliggende jaren, niet langer geput worden uit een goed gevuld reservoir van werklozen.

Tabel 3.16 Werkgelegenheid naar sectoren in arbeidsjaren 1997-2002

	1999 dzt	1997 mutaties per jaar in %	1998	1999	2000	2001	2002
Landbouw	228	0,3	- 1,7	- 4,2	- 2,0	- 2 $\frac{1}{4}$	- 1 $\frac{1}{2}$
Industrie exclusief aardolie	976	1,2	1,3	0,9	0,6	0	- $\frac{1}{4}$
Bouwnijverheid	463	4,5	1,7	2,4	2,8	1 $\frac{3}{4}$	$\frac{1}{4}$
Tertiaire diensten	3244	4,4	3,9	4,7	3,7	2 $\frac{3}{4}$	2 $\frac{1}{4}$
w.o. Handel en reparatie	1038	2,4	2,1	4,7	3,6	2 $\frac{3}{4}$	2 $\frac{1}{4}$
Uitzendbureaus	418	10,6	2,1	2,3	1,4	$\frac{1}{2}$	1
Overige tertiaire diensten ^a	1080	4,8	5,8	5,4	4,5	3 $\frac{1}{2}$	2 $\frac{3}{4}$
Zorg	661	4,4	5,3	2,6	2,2	2 $\frac{1}{4}$	1 $\frac{3}{4}$
Totaal bedrijven	5624	3,6	3,1	3,1	2,6	1 $\frac{3}{4}$	1 $\frac{1}{2}$
Marktsector ^b	4899	3,5	2,7	3,2	2,7	1 $\frac{3}{4}$	1 $\frac{1}{4}$
Overheid	728	0,3	2,5	1,4	1,3	1 $\frac{1}{2}$	1 $\frac{1}{4}$
Totaal	6352	3,2	3,0	2,9	2,5	1 $\frac{3}{4}$	1 $\frac{1}{4}$

^a Horeca, overige zakelijke dienstverlening en particuliere dienstverlening.

^b Bedrijven exclusief delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

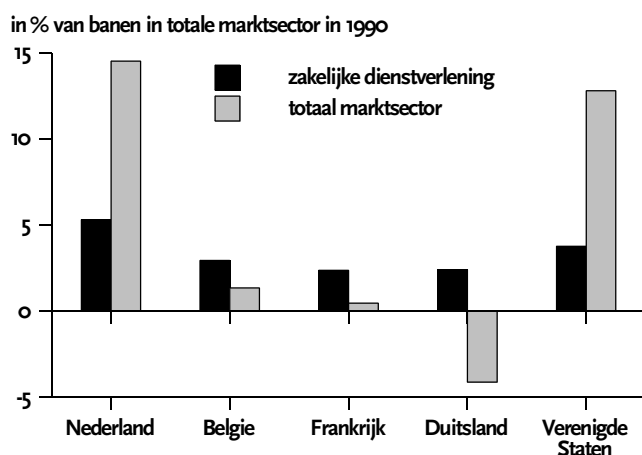
Het minder gunstige verloop van de werkgelegenheid is in de meeste bedrijfstakken zichtbaar (zie tabel 3.16). Na vier jaren van groei is in de industrie dit en volgend jaar sprake van een stagnatie in de ontwikkeling van de werkgelegenheid. De vertraging in de groei van de bouwproductie leidt ertoe dat in de bouwnijverheid de stijging van de werkgelegenheid in 2002 waarschijnlijk nagenoeg tot stilstand komt. De werkgelegenheid in de landbouw blijft dalen. Dit is het saldo van enige stijging van het aantal werknemers in de tuinbouw en een daling van het aantal zelfstandigen in vooral de akkerbouw en de veehouderij.

De dienstensectoren nemen het leeuwendeel van de toename van de totale werkgelegenheid in 2001 en 2002 voor hun rekening. Maar ook in de tertiaire dienstensector is sprake van een duidelijke afzwakking van de werkgelegenheidsgroei, vooral om conjuncturele redenen.

Zakelijke dienstverlening als banenmotor

Over de periode 1990-1998 nam de zakelijke dienstverlening een flink deel van de banengroei in de Nederlandse marktsector voor zijn rekening (zie figuur). Dit verschijnsel deed zich niet alleen voor in Nederland, maar ook bij belangrijke Nederlandse handelspartners. De zakelijke dienstverlening omvat bedrijven die hun diensten voornamelijk aan andere bedrijven leveren. Hiertoe horen verschillende branches, uiteenlopend van computerservicebedrijven, accountancy, adviesbureau's op juridisch, fiscaal, technisch en economisch terrein, uitzendwezen, tot en met bedrijven op gebied van beveiliging en industriële reiniging. Naar verwachting neemt in de periode 1999-2002 het belang van de zakelijke dienstverlening voor de banengroei in Nederland nog verder toe. De zakelijk dienstverlening neemt dan in de projectie bijna de helft van de toename van de banen in de marktsector voor haar rekening.

Banengroei in de zakelijke dienstverlening en in de totale marktsector, 1990-1998

Een belangrijke oorzaak van de sterke werkgelegenheids groei in de zakelijke dienstverlening is dat in alle landen de groei van de arbeidsproductiviteit in de zakelijke dienstverlening achterblijft bij die in de rest van de marktsector, onder meer omdat veel zakelijke diensten klantspecifiek zijn, met weinig mogelijkheden om te profiteren van standaardisatie, schaalvoordelen en arbeidsbesparing. Daarnaast spelen uitbesteding van bedrijfsactiviteiten in andere sectoren en de opkomst van nieuwe zakelijke diensten een rol. Zo groeide de werkgelegenheid in computerservicebedrijven bovengemiddeld.

In de uitzendbranche wordt dit conjunctuurverloop nog versluierd. De branche heeft weliswaar te maken met een teruglopend volume aan uitzendwerk, maar daar staan andere activiteiten tegenover. Voor zover dat de uitvoering van banenplannen betreft is, gezien de krappe arbeidsmarkt, sprake van enige onzekerheid over de daarmee te behalen resultaten. De uitzendbranche vormt onderdeel van de bedrijfstak zakelijke dienstverlening. Daar groeit de werkgelegenheid relatief sterk (zie kader). Dit valt ook af te lezen aan de bovengemiddelde stijging van de werkgelegenheid in de sector overige tertiaire diensten.

3.5.2 Arbeidsaanbod, werkloosheid en vacatures

Het arbeidsaanbod groeit in 2001 met 125 000 en in 2002 met 110 000 personen, wat neerkomt op een toename van circa 1¼ respectievelijk 1½%. Demografische ontwikkelingen dragen aan de groei bij met 15 000 respectievelijk 5 000 personen. Tegenover een negatief effect van de veroudering van de potentiële beroepsbevolking staat een instroom van buitenlandse werknemers (zie kader). De trendmatige stijging van de participatie, met name van vrouwen, is in beide jaren goed voor 45 000 personen. Beleids effecten verhogen de groei van het arbeidsaanbod in beide jaren met naar schatting eenzelfde aantal personen. Voor bijna de helft gaat het om beleid dat voor 2001 is ingevoerd en nu nog steeds een positieve invloed heeft op de arbeidsaanbodgroei. Het gaat met name om maatregelen om het beroep op WAO en Bijstand terug te dringen, onder andere via uitbreiding van de sollicitatieplicht in het kader van de nieuwe Bijstandswet. Tenslotte is er nog een positief conjunctureel effect, dat door de wat gematigder economische groei in vergelijking met voorgaande jaren van beperkte omvang is.

Tabel 3.17 Vraag en aanbod op de arbeidsmarkt, 1997-2002

	1999	1997	1998	1999	2000	2001	2002
	niveaus in dzd	mutaties per jaar in %					
Werkgelegenheid							
- arbeidsjaren	6352	3,2	3,0	2,9	2,5	1¼	1¼
- personen totaal	7983	3,3	2,9	2,8	2,3	1¼	1½
- personen vanaf 12 uur	7076	3,0	4,2	2,8	2,3	1¼	1¼
Beroepsbevolking	7368	1,9	2,7	1,9	1,8	1¼	1½
		niveaus in dzd					
Werkloze beroepsbevolking		438	348	292	267	260	270
Werkloosheids- en bijstandsuitkeringen							
- personen		917	809	713	640	620	630
- uitkeringsjaren		831	740	657	593	575	585
		niveaus in % van de beroepsbevolking					
Werkloze beroepsbevolking		6,2	4,8	4,0	3,6	3½	3½
Werkloosheids- en bijstandsuitkeringen							
- personen		13,0	11,2	9,7	8,5	8	8¼
- uitkeringsjaren		11,8	10,2	8,9	7,9	7½	7½

De beleids effecten zijn hoger dan in de jaren 1996-2000, toen ze naar schatting voor 25 à 30 000 personen per jaar aan het arbeidsaanbod bijdroegen. Dit heeft met name te maken met een vijftal punten. In de eerste plaats het nieuwe belastingstelsel. De individuele heffingskorting bevordert het arbeidsaanbod van partners. Bij toetreding tot de arbeidsmarkt is geen sprake meer van een negatief effect op het netto-inkomen van de hoofdverdiener. In het oude belastingstelsel was dat bij hogere inkomens wel het geval. De arbeidskorting stimuleert

ontvangers van een uitkering om actief naar werk te zoeken. Door de introductie van de arbeidskorting en het vervallen van het inactievenforfait wordt de inkomensvoortuitgang bij het aanvaarden van een baan groter. De effecten van het nieuwe belastingstelsel zullen overigens pas op langere termijn hun volle omvang krijgen. In de tweede plaats is er een effect van de uitstroompremie voor bijstandsonvangers die een baan aanvaarden. Deze maatregel, die dit jaar is ingevoerd, draagt – evenals de genoemde stimulans die uitgaat van het nieuwe belastingstelsel – bij aan vermindering van de armoedeval. In de derde plaats de decentralisatie van een deel van het bijstandsbudget naar gemeenten, waardoor deze een groter belang krijgen bij vermindering van het aantal bijstandsuitkeringen. In de vierde plaats heeft beleid inzake het hoger onderwijs effecten op het arbeidsaanbod: prestatiebeurs, stimulering ‘werkend leren’ en verkorting van de studieduur voor sommige categorieën HBO-ers. Deze effecten van hoger-onderwijsbeleid zijn eenmalig, terwijl de overige effecten na 2001 nog niet zijn uitgewerkt. In de vijfde plaats wordt gerekend met een positief effect van het Plan van Aanpak WAO, dat voorziet in verbetering van de keuringen en betere preventie door Arbo-convenanten.

De werkloosheid blijft stabiel op een niveau van 3½% van de beroepsbevolking en er blijft dus sprake van een krappe arbeidsmarkt. Een vertraging van de economische groei leidt niet vanzelfsprekend tot een oplopende werkloosheid. Zo kan bijvoorbeeld de omvang van overwerk, die onder druk van de krapte op de arbeidsmarkt is gestegen, weer worden teruggebracht naar het vroegere niveau. Wel ligt de werkloosheid nog ruim 1%-punt onder de geschatte evengewichtswerkloosheid, op grond waarvan op langere termijn een dienovereenkomstige stijging van het werkloosheidspercentage mag worden verwacht.

De krapte op de arbeidsmarkt komt tot uitdrukking in een groot aantal vacatures: medio 2000 bestonden er circa 220 000 vacatures (inclusief de overheid en het onderwijs). In het derde kwartaal is dat aantal teruggelopen tot circa 180 000, maar dat is vooral een seizoenseffect. Ruwweg de helft van de vacatures is moeilijk vervulbaar. In de Macro Economische Verkenning 2001 is vrij uitvoerig aandacht besteed aan de aantallen openstaande vacatures en met name het moeilijk vervulbare deel daarvan. Een andere invalshoek om de vacatureproblematiek te benaderen is de gemiddelde vacatureduur. Hierover bestaan geen vergelijkbare gegevens. Wel zijn er gegevens over het aantal ontstane en vervulde vacatures. Op basis hiervan kan een theoretische vacatureduur⁷ worden berekend, die een ruwe indicatie geeft van de tijd die gemiddeld verstrijkt tot een ontstane vacature wordt vervuld. De resultaten per bedrijfstak staan in figuur 3.8.

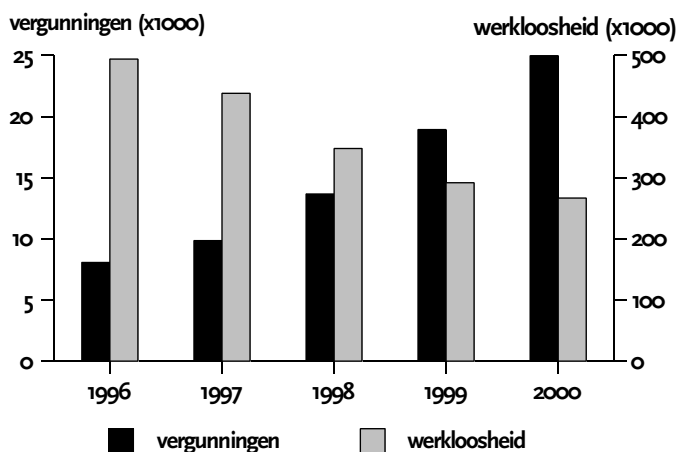
⁷ De theoretische vacatureduur wordt berekend als het gemiddeld aantal vacatures in een periode gedeeld door het gemiddelde van de aantallen ontstane en vervulde vacatures in die periode. Deze indicator geeft de vacatureduur aan die zou ontstaan als zowel het aantal ontstane als het aantal vervulde vacatures gelijk is aan het genoemde gemiddelde.

Wet Arbeid Vreemdelingen (WAV)

Sinds het midden van de jaren zeventig is in Nederland een restrictief beleid inzake arbeidsmigratie gevoerd. De toelating wordt sinds 1995 geregeld in de Wet Arbeid Vreemdelingen (WAV). Deze is alleen van toepassing op werknemers van buiten de Europese Economische Ruimte (de EU plus Noorwegen, IJsland en Liechtenstein), want daarbinnen geldt vrij verkeer van werknemers. Een werkvergunning krachtens de WAV wordt alleen afgegeven als men kan aantonen dat in de genoemde Europese landen geen werknemers met de vereiste kwalificaties beschikbaar zijn. Afgezien van speciale categorieën als artiesten, musici, sportlieden en specialisten in dienst van multinationale ondernemingen, was dat tot voor kort - gegeven de hoge werkloosheid - moeilijk aan te tonen. De wet fungeerde dan ook feitelijk als een rem op de arbeidsmigratie.

Doordat de werkloosheid in Nederland en in mindere mate ook elders in de EU fors is gedaald, is het aantal aanvragen toegenomen en konden ook meer aanvragen worden gehonoreerd. Het aantal vergunningen is de laatste jaren dan ook sterk gestegen, zoals blijkt uit de onderstaande figuur. De groei in 1999 en 2000 komt voor een groot deel op rekening van de verruimde mogelijkheden van asielzoekers om te werken. Het is echter aannemelijk dat zonder die verruiming meer vergunningen aan andere buitenlanders zouden zijn afgegeven om aan de vraag te voldoen, omdat het binnenlandse aanbod, anders dan van asielzoekers, blijkbaar tekort schiet.

Vergunningen WAV (exclusief artiesten en musici)

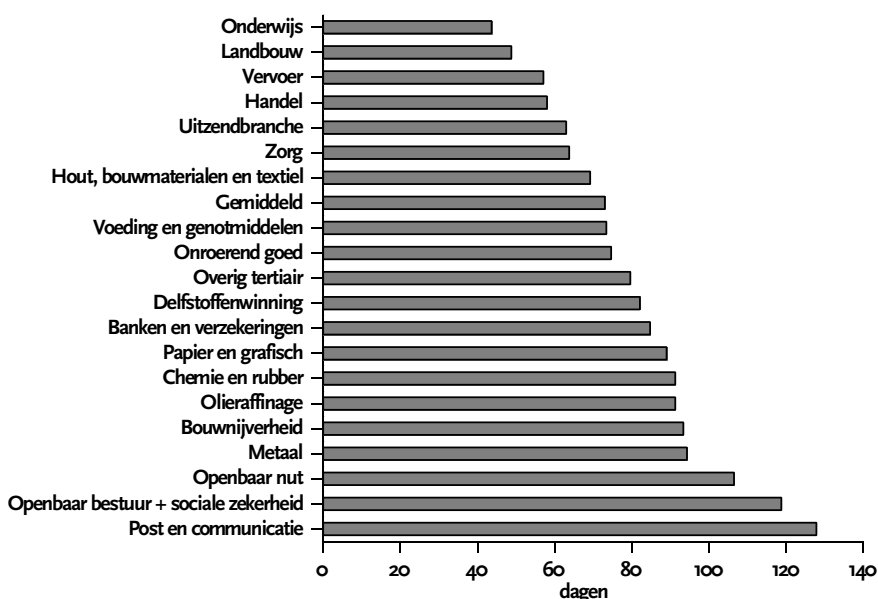

De vergunningen hebben een geldigheid van maximaal een jaar met de mogelijkheid van verlenging. De bijdrage aan het arbeidsaanbod op jaarbasis zal dus kleiner zijn dan het aantal vergunningen. Veel vergunningen worden afgegeven voor de land- en tuinbouw (grotendeels asielzoekers). Het aandeel van verplegenden en verzorgenden bedroeg in 2000 enige honderden. Hoger opgeleiden als informatici en wetenschappelijk onderzoekers hadden dat jaar met elk ongeveer 2000 vergunningen een belangrijk aandeel.

Bij de huidige krappe arbeidsmarkt fungeert de WAV niet langer als een rem op arbeidsmigratie. Afgezien van de asielzoekers komt ongeveer de helft van de betrokken werknemers uit landen met een lage levensstandaard. Hoewel de vergunningen (voor tewerkstelling en verblijf) gelden voor beperkte duur zal in veel gevallen permanente vestiging het resultaat zijn. Immers, na het verstrijken van de vastgestelde termijn kan steeds weer een nieuwe vergunning worden afgegeven. Krachtens de huidige regels mogen betrokkenen na vijf jaar in Nederland blijven.

Er is globaal gesproken enige samenhang tussen de vacatureduur en het aantal moeilijk vervulbare vacatures⁸. Bedrijfstakken met een vacatureduur boven het gemiddelde zijn de bouwnijverheid, overig tertiair, post en communicatie en de industriële bedrijfstakken uitgezonderd hout, bouwmaterialen en textiel. Voor delen van de collectieve sector, te weten onderwijs en zorg, ligt de vacatureduur onder het gemiddelde. Dat hoeft niet te betekenen dat de vacatureproblematiek in deze sectoren wel meevalt. Immers, de betrokken instellingen hebben meestal een 'aanbodplicht', die maakt dat vacatures hier direct als maatschappelijk tekort worden ervaren.

Figuur 3.8 Indicator vacatureduur, gemiddelde 1999-IV -2000-III

De mate waarin het arbeidsaanbod in personen kan voorzien in de gevraagde hoeveelheid arbeid is mede afhankelijk van de arbeidsduur. Gezien de krappe arbeidsmarkt staat de duur van de voltijdwerkweek ter discussie. In de achterliggende jaren is deze door de sociale partners soms aanzienlijk teruggebracht, mede onder invloed van bezuinigingsoperaties in de collectieve sector en reorganisaties in delen van de marktsector. Nu de omstandigheden op de arbeidsmarkt ingrijpend zijn gewijzigd, is het de vraag of deze bovengrens voor de arbeidsduur nog steeds wenselijk is. Opheffing van die grens zou betekenen dat werkgevers en werknemers op individueel niveau een langere arbeidsduur overeen kunnen komen⁹. Wat dit zou kunnen opleveren aan extra arbeidsuren is het onderwerp van het bijgaande kader.

⁸ Vergelijk Macro Economisch Verkenning 2001, blz. 101-102

⁹ Er zijn ook werknemers die in enquêtes aangeven korter te willen werken. Zij hebben hiertoe in beginsel het wettelijk recht, maar in de praktijk komt het er blijkbaar niet altijd van.

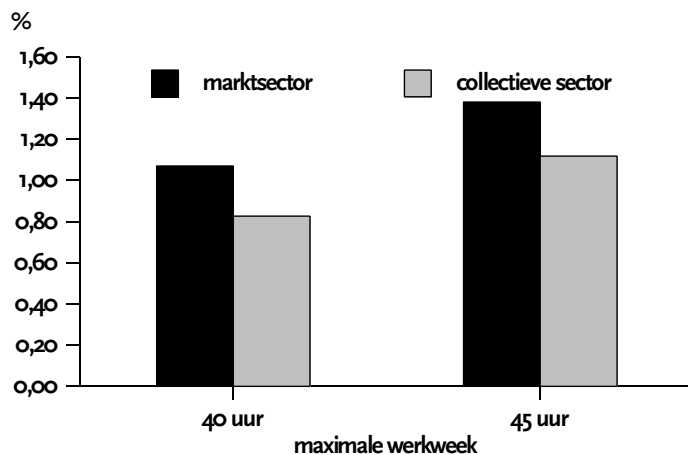
Langer werken?

De vroeger gebruikelijke voltijdwerkweek van rond de 40 uur is in veel sectoren teruggebracht. Zo geldt in de collectieve sector doorgaans een werkweek van 36 uur, soms resulterend in een 40-urige werkweek met adv-dagen. In de nieuwe CAO voor de sector Rijk is een begin gemaakt met meer keuzevrijheid in plaats van de strakke bovengrens van 36 uur voor iedereen. Wat zouden de gevolgen zijn als ook elders de bestaande bovengrens zou verdwijnen? Hoeveel extra arbeidsuren komen zo beschikbaar?

Voor de beantwoording van deze vraag is gebruik gemaakt van het OSA-aanbodpanel 1998^a, waarin gevraagd wordt naar zowel de feitelijke als de gewenste arbeidsduur van werknemers^b. Op basis hiervan is berekend hoeveel extra arbeidsuren beschikbaar zouden komen als personen die 36 uur of meer werken, zouden overstappen op hun gewenste arbeidsduur indien deze langer is dan de feitelijke^c. Wel zijn er restricties opgelegd door bedrijfstijd en wetgeving. Het blijkt dat de animo om langer te werken groter is in de marktsector (30%) dan in de collectieve sector (20%), hoewel de arbeidsduurverkorting in de laatstgenoemde sector aanzienlijk verder is doorgevoerd.

Onderstaande figuur geeft aan hoe groot het effect zou kunnen zijn in extra arbeidsuren, gerelateerd aan het huidige totaal van alle werkenden (inclusief deeltijders en zelfstandigen) in de collectieve en de marktsector. Er zijn twee varianten ten aanzien van de maximale duur van de werkweek: 40 uur en 45 uur. De laatste komt overeen met het wettelijk maximum voor de gemiddelde arbeidsduur in een periode van 13 weken. De uitkomsten liggen voor de marktsector tussen de 1,1 en 1,4% en voor de collectieve sector tussen de 0,8 en 1,1%. De verschillen tussen beide sectoren zijn kleiner dan de eerdergenoemde verschillen in animo-percentages. Dit wordt verklaard door de kortere gemiddelde werkweek in de collectieve sector, die meer ruimte biedt om langer te werken.

Potentiële toename arbeidsuren in % als voltijders meer mogen werken

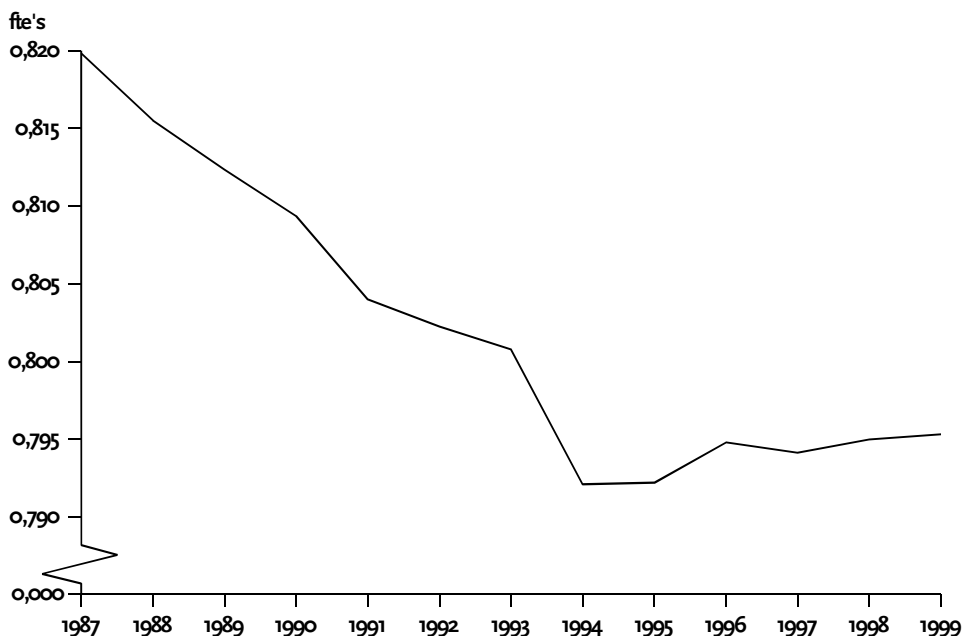
^a OSA, Arbeidsmarkt panel 1985-1998, Amsterdam, Steinmetz-archief P1462.

^b Onder veronderstelling van een constant uurloon.

^c Hierbij is enig voorbehoud op zijn plaats; het is de vraag of de ondervraagden ook zullen handelen overeenkomstig het gegeven antwoord. Verder is geen rekening gehouden met een mogelijke aanpassing van de arbeidsduur van partners.

Naast de duur van de voltijdwerkweek is het voor de krapte op de arbeidsmarkt ook van belang hoe het met de ontwikkeling van deeltijdwerk is gesteld. De laatste twee decennia heeft deeltijdwerk een hoge vlucht genomen. Nam de werkgelegenheid in arbeidsjaren over deze periode jaarlijks toe met 1,2%, in personen bedroeg deze 1,4%. Onder invloed van de arbeidskrapte is deze ontwikkeling tot stilstand gekomen en is de gemiddelde arbeidsduur in voltijdeenheden de laatste jaren iets toegenomen (zie figuur 3.9).

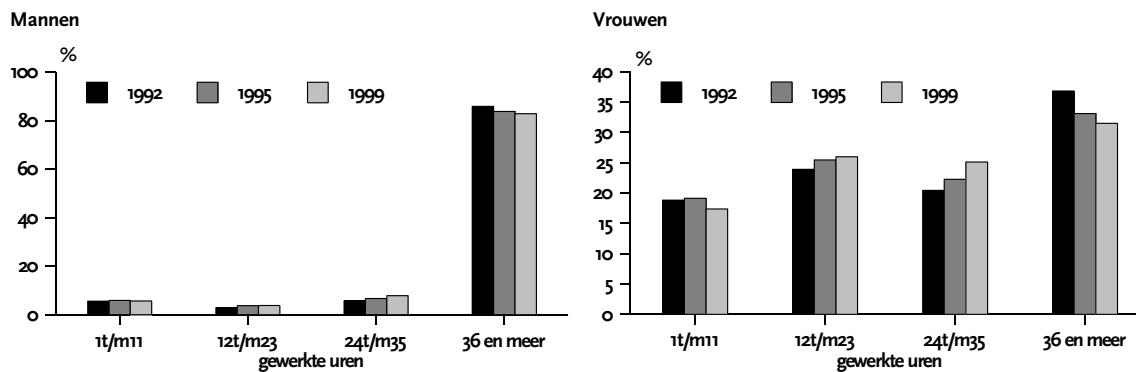
Figuur 3.9 Gemiddelde arbeidsduur in voltijdeenheden, 1987-1999

Dit is vooral bij vrouwen het geval geweest. Het aandeel voltijdbanen van vrouwen is van 1995 tot 1999 wel enigszins afgenomen, maar het drukkende effect hiervan blijkt te worden gecompenseerd door een sterke groei van het aantal grotere deeltijdbanen tussen de 24 en 35 uur per week (zie figuur 3.10). Bij mannen lijkt de gemiddelde werkweek een lichte daling te vertonen. Er is daarbij sprake van een lichte tendens van voltijd- naar deeltijdwerk.

Verwacht mag worden dat de komende jaren de gemiddelde werkweek van vrouwen verder zal toenemen. Dat neemt niet weg dat door een toenemend aandeel van vrouwen op de arbeidsmarkt een drukkend effect bestaat op de gemiddelde werkweek van alle werkenden, aangezien vrouwen relatief meer in deeltijd werken. Per saldo is derhalve onduidelijk of de gemiddelde werkweek ook de komende jaren op zal blijven lopen. Wel is het zeer waarschijnlijk dat de groei van deeltijdwerk geringer zal zijn dan de jaren '80 en begin jaren '90 het geval is geweest.

Figuur 3.10 Verdeling van gewerkte uren van werkzame personen, 1992-1999

3.6 Collectieve sector

Bij de geschetste economische ontwikkeling in 2001 en 2002, die wederom gunstiger is dan in het behoedzame scenario van het regeerakkoord, loopt de inkomstenmeevaller volgend jaar op tot ruim f 30 mld. De uitgaven komen volgend jaar nagenoeg overeen met de ijklijn. De gunstige economische groei in deze kabinetsperiode leidt tot aanzienlijke meevallers bij de rente-uitgaven en de werkloosheidsuitkeringen. Daartegenover staan hogere uitgaven voor onder meer asielzoekers, een tegenvallende ruilvoetontwikkeling in de collectieve sector en de intensiveringen waartoe vorig jaar werd besloten. In 2002 zal naar verwachting voor het vierde achtereenvolgende jaar sprake zijn van een vorderingenoverschot. Indien de nieuwe meevallers die aan de inkomstenkant optreden geheel ten gunste van het EMU-saldo worden gebracht, neemt dit toe tot 1½% BBP in 2002. Hierdoor daalt de EMU-schuldquote volgend jaar tot onder de 50% BBP.

3.6.1 De collectieve uitgaven

Beleidsuitgangspunten

De beleidsuitgangspunten voor de collectieve uitgaven in 2001 zijn na de MEV 2001 op enkele punten gewijzigd. Bij de algemene politieke beschouwingen over de Miljoenennota 2001 is voor f 0,35 mld aan extra intensiveringen in 2001 (met doorwerking naar 2002) afgesproken.

De beleidsuitgangspunten voor 2002 zijn gebaseerd op het regeerakkoord en de nadere besluitvorming van het kabinet tot nu toe. Voor 2002 zijn in het regeerakkoord intensiveringen van f 2½ mld afgesproken. Deze intensiveringen hebben vooral betrekking op onderwijs, zorg, politie en justitie, kinderopvang en specifiek werkgelegenheidsbeleid. Tegenover deze intensiveringen staan ombuigingen van f 1½ mld in 2002. Dat betreft geen nieuwe maatregelen, maar uitsluitend het oplopend effect van eerder getroffen maatregelen zoals efficiency-kortingen, vermindering van de (netto) uitgaven aan de EU en de beperking van het volume van de WAO. Na het afsluiten van het regeerakkoord is in een aantal gevallen besloten

Tabel 3.18 Kerngegevens collectieve sector, 1999-2002^a

	1999	2000	2001	2002
	% BBP			
I Collectieve uitgaven				
Directe bestedingen	26,6	26,7	26,4	26,4
w.v. loonsom	10,0	9,8	9,6	9,6
materieële consumptie	6,3	6,3	6,2	6,2
investeringen	3,2	3,3	3,4	3,3
uitkeringen in natura	7,1	7,3	7,2	7,2
Inkomensoverdrachten	13,7	13,3	12,9	12,9
w.v. binnenland	11,7	11,2	10,8	10,8
buitenland	2,1	2,1	2,1	2,1
Kostprijsverlagende subsidies	1,5	1,4	1,3	1,3
Rente	4,6	4,1	3,4	3,0
Kapitaaloverdrachten	<u>1,1</u>	<u>1,2</u>	<u>1,1</u>	<u>1,0</u>
Collectieve uitgaven bruto	47,5	46,8	45,2	44,6
Nbm overig excl. gasbaten binnenland	5,8	6,5	5,6	5,6
Statistische verschillen	<u>-0,1</u>	<u>0,3</u>	<u>-0,1</u>	<u>-0,1</u>
Collectieve uitgaven netto	41,7	40,0	39,6	39,0
II Collectieve lasten en gasbaten binnenland				
Belastingen ^b	25,3	25,2	25,5	26,2
Premies	<u>16,1</u>	<u>16,2</u>	<u>14,1</u>	<u>14,1</u>
Collectieve lasten	41,4	41,4	39,6	40,3
Gasbaten binnenland	0,3	0,3	0,4	0,4
III Financieringssaldo				
Rijk	-1,7	-0,4	-0,2	0,9
Overige centrale overheid	0,0	0,0	0,0	0,0
Lagere overheid	0,4	0,3	0,3	0,2
Sociale fondsen	<u>1,4</u>	<u>1,8</u>	<u>0,3</u>	<u>0,6</u>
Collectieve sector	0,0	1,7	0,3	1,7
IV Overige kerngegevens				
Vorderingensaldo collectieve sector ^c	1,0	2,2	1,1	1,5
Bruto schuld collectieve sector (ultimo)	63,2	56,5	51,8	48,1
Bruto staatsschuld (ultimo)	51,1	45,8	42,2	39,2
Verhouding inactieven-actieven (%)	67,6	65,7	65,0	64,8
Prijsmutatie netto materieële overheidsconsumptie	1,8	3,5	4,7	1,2

^a Gecorrigeerd voor statistische vertekeningen.

^b In 2001 gecorrigeerd voor kasvertraging van f 3½ mld als gevolg van de invoering van het nieuwe belastingstelsel.

^c In 2000 inclusief opbrengst UMTS-veiling van 0,7% BBP.

tot extra intensiveringen, veelal op dezelfde aandachtsgebieden als de intensiveringen van het regeerakkoord. Ook is sprake van een oplopend bedrag aan additionele ombuigingen. Daarbij is voor de rijksuitgaven aangesloten bij de meerjarencijfers uit de Miljoenennota 2001. Wat betreft de arbeidsvoorwaarden is voor de nog niet afgesloten cao's in 2001 en 2002 uitgegaan van het

referentiemodel. De loonontwikkeling bij de overheid volgt daarmee de ontwikkeling in de marktsector.

Bij de uitgaven is rekening gehouden met de Najaarsnota en de Voorlopige Rekening. In de Najaarsnota is voor 2000 nog voor f 1,2 mld aan extra intensiveringen op diverse beleidsterreinen (waaronder investeringsimpuls onderwijs, natuurontwikkeling, steun Antillen en oplossen wachtlijsten in de zorg) afgesproken. Uit de Najaarsnota en de Voorlopige Rekening komen ten opzichte van de MEV 2001 (waarin al rekening was gehouden met enige onderbesteding) per saldo ook uitgavenmeevallers/onderuitputting voor 2000 naar voren. De grootste meevaller doet zich voor bij de rentelasten (f 0,6 mld), welke doorwerkt naar 2001 en 2002. De onderuitputting bij arbeidsmarktregelingen, waaronder de instroom-doorstroombanen (f 0,5 mld), is eveneens doorgetrokken. De uitgaven aan infrastructuur vielen mee (f 0,5 mld) als gevolg van vertraging bij de uitvoering. Verondersteld is dat deze vertraging dit jaar en volgend jaar gedeeltelijk wordt ingelopen. Verder is de aankoop van 100% aandelen van Tennet, die het Nederlandse hoogspanningsnet beheert, ad f 2,6 mld verschoven naar 2001.

Tenslotte is een tegenvaller bij de opvang van asielzoekers van f ½ mld in 2001 en f ¼ mld in 2002 verwerkt. Deze hangt samen met een tegenvallende uitstroom, waardoor het aantal mensen in de opvang groter is dan eerder aangenomen. Daarnaast is het aandeel in de instroom van alleenreizende minderjarigen sterk gestegen. Voortzetting van deze trend leidt tot hogere kosten omdat minderjarigen in het algemeen niet worden teruggestuurd en hun opvang relatief duur is.

Ontwikkeling collectieve uitgaven

Gegeven deze beleidsuitgangspunten, bijstellingen voor 2000 en de verwachte macro-economische ontwikkeling, zet de daling van de collectieve uitgavenquote ook dit jaar en volgend jaar door (tabel 3.18). Dit wordt met name veroorzaakt door lagere rente-uitgaven.

Het aandeel van de directe bestedingen in het BBP loopt volgend jaar niet verder terug. Hieraan is de loonstijging debet, die aanzienlijk uitgaat boven de prijsmutatie van het BBP. Dit ongunstige ruilvoeteffect wordt gecompenseerd door een relatief gematigde werkgelegenheidsontwikkeling. De werkgelegenheid bij de overheid zal naar verwachting met 1½% toenemen in 2001 en met 1¼% in 2002 en blijft daarmee aanzienlijk achter bij de volumegroei van het BBP. Extra werkgelegenheid wordt met name gecreëerd bij de politie, in het onderwijs en in de vorm van zogenoemde instroom-doorstroombanen voor langdurig werklozen (de oude Melkert I-banen). De werkgelegenheid bij het rijk loopt daarentegen licht terug, onder meer door de in het regeerakkoord afgesproken productiviteitskortingen van ½% per jaar en de taakstelling van een 5% reductie van het personeelsvolume in vier jaar voor bijna alle departementen.

Een sterke daling doet zich voor bij de rentelasten, die in verhouding tot het BBP in 2001 met 0,7%-punt en in 2002 met 0,4%-punt teruglopen. De lage (reële) rente en de structurele verbetering van het financieringssaldo van de collectieve sector zijn hiervoor de verklarende factoren. De lange-rentevoet wordt voor zowel dit jaar als voor 2002 geraamd op circa 5%. Deze lage nominale rente is gunstig voor de herfinanciering van aflossingen door het rijk en de lagere overheden. De lange rente lag in 1992 ruim 3%-punt hoger. Herfinanciering van de schuld uit dat jaar levert nu ruim f ½ mld rentevoordeel op. Daarbij komt dat de prijsstijging van het BBP de rentequote drukt. Gedefleerd met deze prijs is de reële rente in 2001 zelfs nihil. Verder leiden de verbetering van het financieringssaldo van het rijk, de structurele financieringsoverschotten van de lagere overheden en de toegenomen vermogens van de sociale fondsen jaarlijks tot schuldreductie en lagere rentelasten.

De niet-belastingmiddelen lopen dit jaar sterk terug door het wegvallen van de opbrengsten van de veiling van UMTS-frequenties. In 2002 is sprake van een stabilisatie. Deze is het resultaat van twee tegengestelde ontwikkelingen. De vergoeding van de EU voor de inning van de invoerrechten neemt vanaf 1 januari 2001 toe van 10% van de invoerrechten tot 25%. Per jaar betekent dit een extra inkomst van circa f 0,6 mld. De verhoging wordt pas vanaf 2002 met terugwerkende kracht betaald. Dit betekent dat de vergoeding in 2002 op kasbasis met f 1,2 mld toeneemt. Hiertegenover staat een lagere winstafdracht van DNB als gevolg van de invoering van een Europese waarderingsmethodiek.

Tabel 3.19 Bruto collectieve uitgaven naar beleidsmatige clusters, 1999-2002

	1999	2002	2000	2001	2002	2000	2001	2002
	% BBP		volumemutaties in %			prijsmutaties in %		
Defensie	1,4	1,4	3,3	- 2¼	3¼	3,2	4¼	2¼
Onderwijs	4,4	4,4	3,2	3	2½	3,8	4¼	2½
Openbaar bestuur/orde	12,0	11,6	3,2	1¾	1¾	3,2	4½	2
Infrastructuur	1,6	1,8	6,5	7	3¾	5,3	8¼	1¾
Zorg ^a	6,7	7,0	5,6	3½	3	3,6	5	3½
Sociale zekerheid	11,7	10,7	- 0,1	0	1½	2,6	3½	3¼
Subsidies	2,4	2,1	3,2	- 3½	- 1½	2,9	4¼	2
Overdrachten buitenland	<u>2,2</u>	<u>2,3</u>	7,1	1½	2½	3,1	4¾	2
Collectieve uitgaven (excl. kredieten en rente)	42,5	41,3	3,0	1½	2	3,2	4½	2½
Rentelasten	4,6	3,0	- 6,5	- 13	- 11	3,1	4¾	2
Kredietverlening	<u>0,5</u>	<u>0,4</u>	12,4	- 6½	- 14½	3,1	4¾	2
Collectieve uitgaven	47,5	44,6	2,2	0	¾	3,2	4½	2½
Bruto Binnenlands Product			4,0	3¼	2¾	3,1	4¾	2

^a Gecorrigeerd voor de uitgaven aan WO-II slachtoffers en de Enschederamp bedragen de volumemutaties in 2000 en 2001 respectievelijk 4,1% en 5%.

Deze kabinetsperiode daalt de collectieve uitgavenquote (bruto, exclusief kredietverlening) naar verwachting met 3½% BBP. Hieraan wordt geen bijdrage geleverd door de prijs van de collectieve uitgaven. Deze neemt gemiddeld wat sterker toen dan de prijs van het BBP, vooral de loongevoelige uitgaven zoals de zorg en het onderwijs. Dat is een omslag vergeleken met de periode 1994 - 1998, toen de relatieve prijsontwikkeling wel bijdroeg aan de daling van de uitgavenquote.

Lage reële groei collectieve uitgaven?

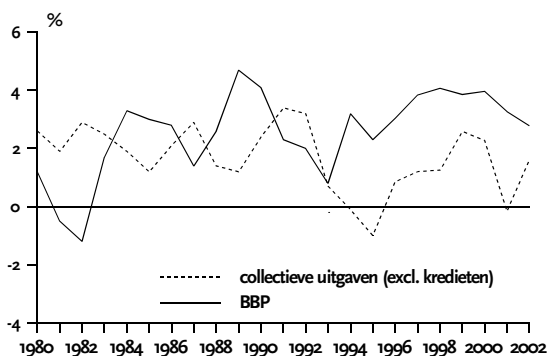
De groei van de collectieve uitgaven loopt sterk uiteen tussen de verschillende categorieën: terwijl de directe overheidsbestedingen in deze kabinetsperiode in reële termen^a sterk groeien, is de groei van de overdrachten gematigd en laten de rentelasten een sterke daling zien.

Bij de rentelasten heeft zich onder de parse kabinetten een opmerkelijke omslag voorgedaan. In de jaren tachtig dreven de rentelasten de collectieve uitgaven omhoog. Daarentegen daalden de rentelasten in de periode 1994 - 1998 met gemiddeld 3½% per jaar; in de huidige vierjaarsperiode zelfs met gemiddeld 7½% in samenhang met de sterke verbetering van het begrotingssaldo.

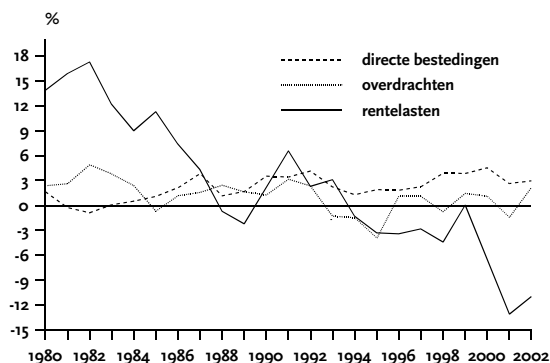
Ook de groei van de overdrachten^b is gematigd, met name door de ontwikkeling van de sociale zekerheidsuitgaven. Een relatief gematigde volumegroei is gebruikelijk in een periode van hoogconjunctuur, onder meer door dalende uitgaven voor werkloosheidsuitkeringen. Bij een groeivertraging, zoals begin jaren tachtig, doet zich een tegengestelde ontwikkeling voor.

De directe bestedingen – waartoe de uitgaven voor onderwijs, zorg, infrastructuur, openbaar bestuur/orde en defensie behoren – nemen deze kabinetsperiode in reële termen met gemiddeld 3½% per jaar toe, evenveel als het BBP.

Reële mutatie collectieve uitgaven en BBP

Reële mutatie directe bestedingen, overdrachten en rente-uitgaven

^a Bij de berekening van de reële mutaties van de collectieve uitgaven is gedeïndeerd met de prijs van het BBP.

^b Sociale zekerheid, subsidies, overdrachten buitenland.

Wat betreft de volume-ontwikkeling is er deze kabinetsperiode vooral sprake van een bovengemiddelde groei bij de onderwijsuitgaven, de infrastructuur en de zorg. De grootste daling doet zich voor bij de rente-uitgaven.

Arbidsaanbod vanuit de bijstand

Welk deel van de bijstandsgerechtigden zou op korte of langere termijn kunnen uitstromen naar werk? In 1998 kon 36% van de bijstandspopulatie (die in dat jaar bestond uit 427 000 personen) worden gerekend tot de beroepsbevolking. Dit is berekend door het CBS op basis van een koppeling van de Enquête beroepsbevolking en de Statistiek van de bijstand^a. Van deze groep werkte eenderde deel al tenminste 12 uur per week (met bijstand als aanvullend inkomen). Ook op basis van uitsluitend de Statistiek van de bijstand blijkt ongeveer eenderde van de bijstandontvangers tot de 'potentiële uitstroom' te behoren^b. Verder blijkt dat nog eens 116 000 personen (28%) wel een baan van 12 uur of meer wensten, maar niet op korte termijn konden beginnen of niet in de laatste vier weken hadden gezocht naar een baan. Daarmee zou de beschikbaarheid op langere termijn uitkomen op tweederde deel van de bijstandspopulatie.

Hier passen wel wat nuancerings bij. Aan circa 60% van de bijstandsgerechtigden leggen de gemeenten voorwaarden op ter bevordering van de uitstroming naar de arbeidsmarkt (zoals inschrijving bij de arbeidsvoorziening), echter in bijna de helft van die gevallen zien gemeenten belemmeringen voor arbeidsdeelname (degenen zonder belemmeringen vormen de 'potentiële uitstroom'). Dit kan bijvoorbeeld zijn vanwege leeftijd, sociale of medische redenen. Met betrekking tot de beschikbaarheid voor de arbeidsmarkt op langere termijn gaat het erom in hoeverre deze belemmeringen zijn te verminderen. Deze nuancering volgt ook uit de fase-indeling^c van bijstandsgerechtigden die staan ingeschreven bij de arbeidsvoorziening. Minder dan 15% is ingedeeld in fase 1 of 2, een kwart in fase 3 en ruim de helft in fase 4. Fase 1 cliënten worden geacht op eigen kracht werk te kunnen vinden, bij fase 2 en fase 3 cliënten worden arbeidsmarktinstrumenten ingezet, terwijl fase 4 cliënten aangewezen zijn op hulp en zorg. Ook het lage opleidingsniveau van het arbeidsaanbod van bijstandsgerechtigden kan arbeidsdeelname belemmeren. De helft heeft een lage opleiding (basis/mavo/vbo), eenderde heeft havo/vwo/mbo en 15-20% is hoog opgeleid (hbo/wo). De hoge replacement-rate voor laag-opgeleiden kan de uitstroom naar de arbeidsmarkt belemmeren. Deze factoren nuanceren de EBB-uitkomst dat op langere termijn tweederde deel van de bijstandspopulatie de arbeidsmarkt op wil en kan.

^a Sociaal-economische maandstatistiek 2000/11.

^b Sociaal-economische maandstatistiek 2000/08.

^c Stand juni 1999 (bron: Ministerie van SZW).

Het volume van het cluster onderwijs zal dit jaar met 3% toenemen en in 2002 met 2½%. Dit komt door intensiveringen en door toegenomen leerlingen- en studentenaantallen. De volumetoename betreft toegenomen werkgelegenheid en extra uitgaven voor leermiddelen, computers, de vervanging van inventaris en verbetering van de arbeidsmarktpositie van leerkrachten.

De uitgaven voor infrastructuur zullen dit jaar met 7% stijgen en volgend jaar met 3¼%. De sterkste stijging doet zich in beide jaren voor bij de aanleg van de Betuwelijn en de Hogesnelheidslijn. De scherpe prijsstijging voor infrastructuur in 2001 wordt veroorzaakt door BTW-betalingen op openbaar-vervoerprojecten.

In 2001 en 2002 is het grootste deel van de stijging van zorguitgaven te wijten aan prijsstijgingen. De prijzen van zowel AWBZ-uitkeringen als ZFW-uitkeringen stijgen in 2001

met 5% en in 2002 met 3½%. Voor 2001 komt dit ongeveer overeen met de stijging van de prijs BBP, voor 2002 zijn de prijsstijgingen in de zorg veel hoger.

De ontwikkeling van de volumina van de twee compartimenten laat wel een aanzienlijk verschil zien. Het volume van AWBZ-uitkeringen groeit in 2001 met 5½%. In 2002 wordt een lagere groei verwacht, namelijk 2¼%. De terugval van de groei hangt onder andere samen met het aflopen van ICT-investeringen en de huidige fasering van de aanpak van de wachtlijsten. De plannen die zijn ingediend in het kader van het 'Plan van aanpak wachttijden voor de sector verpleging en verzorging' worden vooralsnog gefinancierd binnen de budgettaire kaders voor de zorgsector. Deze plannen leiden daarom niet tot een hogere groei dan voorzien in 2001 en 2002 samen, wel tot het naar voren halen van een deel van de groei. Voor ZFW-uitkeringen wordt in 2001 een volumedaling van ½% verwacht waarna in 2002 een groei resulteert van 2%. De groeicijfers van ZFW-uitkeringen worden in sterke mate bepaald door de beleidsmatige sturing van het aantal ziekenfondsverzekerden. Door de overheveling van de zelfstandigen met een laag inkomen naar het ziekenfonds per 1 januari 2000, stegen de uitgaven van de ZFW in 2000 extra hard (volumestijging van 6½% in totaal). Dat effect werd enigszins afgezwakt door de tijdelijke overgang naar indexatie van de ziekenfondsloongrens op basis van de prijsontwikkeling in plaats van de loonontwikkeling. Doordat in 2001 en 2002 de indexatie aan de prijsontwikkeling nog wordt gehandhaafd, is de uitstroom uit de ZFW door overschrijding van de loongrens dan relatief groot.

Sociale uitkeringen

Na een gestage daling vanaf 1994 laat de uitgavenquote sociale zekerheid in 2002 een stabilisatie zien. De sociale zekerheidsuitgaven bedragen dan 10,7% van het BBP. Ook de verhouding tussen het aantal actieven en het aantal inactieven (de i/a-ratio) daalt volgend jaar naar verwachting nauwelijks en bedraagt dan ongeveer 65%. Het aantal actieven neemt in 2002 minder toe dan in voorgaande jaren terwijl de uitkeringsvolumina weer een stijging vertonen waar tot vorig jaar nog sprake was van een daling.

Net als de raming van de werkloze beroepsbevolking stabiliseert het geraamde WW-volume zich in 2001 op het niveau van het voorafgaande jaar. Bij de bijstand is er in 2001 in de voorliggende raming nog steeds sprake van een daling. Het beroep op de bijstand zal onder andere afnemen doordat een aantal bijstandsgerechtigden een instroom- of doorstroombaan aanvaardt. Volgend jaar zal het aantal mensen dat een beroep doet op WW of bijstand met ongeveer 10 000 toenemen door de gestegen werkloosheid.

Het WAO-volume is in 2000 met ongeveer 21 000 uitkeringsjaren toegenomen tot 793 000 uitkeringsjaren. Deze schatting sluit aan op de inzichten van het LISV zoals gepubliceerd in de januarinota na correctie voor dubbeltellingen (personen met bijvoorbeeld zowel een WAO- als

Tabel 3.20   **Uitkeringsvolume en i/a-ratio**

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Uitkeringsvolumina ^a							
AOW	2103	2127	2150	2171	2193	2217	2241
ANW	187	180	147	143	138	134	130
ZW	288	301	334	363	373	381	385
AAW/WAO ^b	737	743	757	767	788	804	818
WW	365	315	263	221	191	187	195
ABW	<u>484</u>	<u>466</u>	<u>427</u>	<u>384</u>	<u>349</u>	<u>334</u>	<u>335</u>
Totaal	4165	4131	4077	4050	4033	4057	4104
Actieven ^c	5520	5691	5840	5989	6136	6247	6334
i/a-ratio	75,5	72,6	69,8	67,6	65,7	65,0	64,8

^a In dzd uitkeringsjaren m.u.v. de ABW (in personen).

^b Vanaf 1998 inclusief een statistische correctie van – 5000 uitkeringsjaren i.v.m. omzetting van ABP-invaliditeitspensioen naar WAO-uitkering.

^c Het arbeidsvolume exclusief ziekteverzuim, in dzd arbeidsjaren.

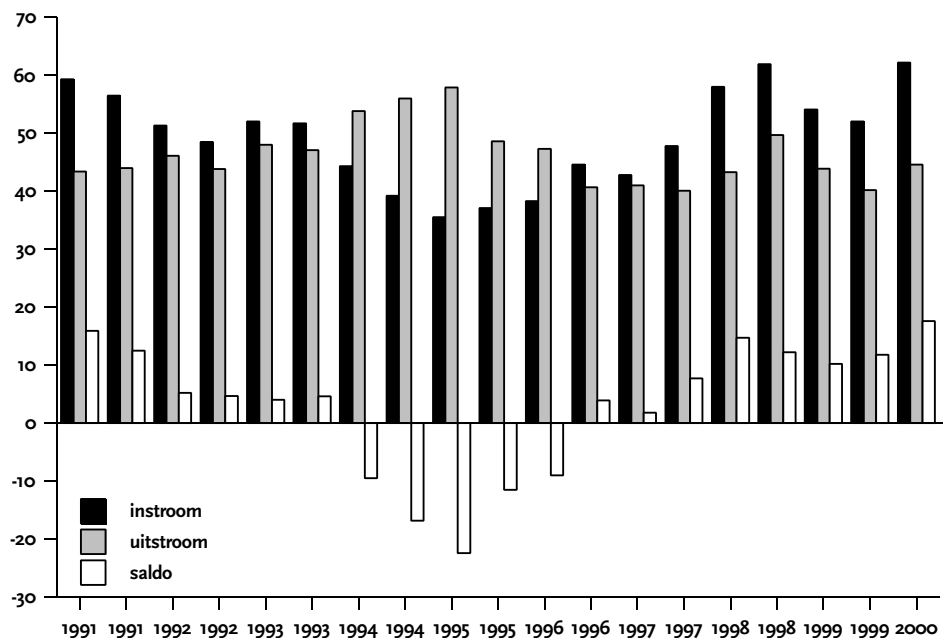
een WAZ-uitkering) en nuluitkeringen. Deze correctie bedraagt in 2000 en latere jaren ongeveer 23 000 herleide uitkeringsjaren.

Het aantal WAO-uitkeringen dat rechtstreeks door de werkgever wordt betaald is voornamelijk zeer beperkt (4000 herleide uitkeringsjaren in 2002). Als een werkgever eigen-risicodrager is, betaalt hij zelf de kosten van de WAO-uitkering gedurende de eerste vijf jaar. De werkgever kan dit risico eventueel verzekeren bij een particuliere verzekeraar. Waren het in 1998 banken en een aantal verzekeringsmaatschappijen die hun werknemers zelf verzekerden voor de WAO, in 1999 kwam daar de sector defensie en de helft van de werkgevers uit de grafische industrie bij. In 2000 komen de nieuwe eigen-risicodragers onder andere uit het bouwbedrijf en de detailhandel.

De volumegroei van de WAO is in 2001 en 2002 naar verwachting lager dan in 2000 door een aantal beleidsmaatregelen, zoals het Plan van Aanpak WAO en Poortwachter, waarbij door middel van striktere toepassing van de keuringsregels en meer aandacht voor preventie de instroom in de WAO wordt beperkt. Desalniettemin blijft het uitkeringsvolume geleidelijk toenemen. Naar verwachting zal in de periode 2001-2020 het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen gemiddeld met 16 000 per jaar toenemen. Deze stijging is deels te wijten aan het ouder worden van de beroepsbevolking. Oudere werknemers hebben een grotere kans om in de WAO te raken. De toenemende werkgelegenheid en daarmee het toenemende aantal verzekerden is een andere verklarende factor. Echter, bij gelijkblijvende werkgelegenheid en zonder vergrijzing stijgt het aantal arbeidsongeschikten eveneens. De belangrijkste verklaring voor het stijgende aantal arbeidsongeschikten in de nabije toekomst is de werkgelegenheidsdaling in het verleden. Deze vertaalt zich de komende jaren in een hoger niveau van de instroom zonder dat een hogere uitstroom, met name door pensionering dit

volledig compenseert. Bovendien zijn de afgelopen jaren de instroomkansen weer gestegen (zie figuur 3.11 voor de ontwikkeling van de aantallen in- en uitstromers). Door deze ontwikkelingen ontstaat een pijplijneffect, dat vervalt wanneer een nieuw evenwicht is bereikt door toenemende uitstroom door pensionering en herstel. Dit evenwicht wordt niet voor 2020 bereikt.

Figuur 3.11 In- en uitstroom AAW/WAO per half jaar (in dzd personen)

3.6.2 Collectieve lasten

De herziening van het belastingstelsel begin dit jaar gaat gepaard met een lastenverlichting van per saldo f 6½ mld. Kernelementen zijn de verlaging van de lasten op arbeid, de verhoging van het algemene BTW-tarief tot 19%-punt, de (verdere) verhoging van de milieubelastingen en de verzwaring van de belasting op vermogens(-inkomsten). Op kasbasis slaat de lastenverlichting op arbeid grotendeels neer in 2001 en de verzwaring van de belasting op vermogens(-inkomsten) grotendeels in 2002. Het effect van de belastingherziening op het EMU-saldo is daardoor in eerste instantie f 5 mld groter.

Hiernaast is er nog een aantal andere beleidswijzigingen die invloed hebben op de collectieve lasten in 2001. Zo is onder meer sprake van een lastenverlichting van f 0,3 mld in het kader van het ondernemerspakket 2001 en van eveneens f 0,3 mld in het kader van het pakket arbeidsmarkt en armoedeval. Na de publicatie van de MEV 2001 is een additionele lastenverlichting van f 0,4 mld afgesproken. Een verhoging van de kinderkorting en de combinatiekorting en een verlaging van de motorrijtuigenbelasting worden hierin gedeeltelijk gedekt via een verhoging van het tarief van de eerste schijf.

Tabel 3.21 Sociale lasten bedrijven en gezinnen, 2000-2002

	2000	2001	2002	2000	2001	2002
Tarieven	%					
AOW-premie	17,90	17,90	17,90			
ANW-premie	1,25	1,25	1,25			
AWBZ-premie	10,25	10,25	10,25			
Premie volksverzekeringen	29,40	29,40	29,40			
Belastingtarief eerste schijf	4,50	2,95	2,95			
Belastingtarief tweede schijf	8,55	8,20	8,45			
Gecombineerd tarief eerste schijf	33,90	32,35	32,35			
Gecombineerd tarief tweede schijf	37,95	37,60	37,85			
Idem 65+ eerste schijf	16,00	14,45	14,45			
Idem 65+ tweede schijf	20,05	19,70	19,95			
Belastingtarief derde schijf	50,00	42,00	42,00			
Belastingtarief vierde schijf	60,00	52,00	52,00			
WAZ-premie zelfstandigen	8,80	8,80	8,80			
WAO-premie ^a werkgever	7,70	7,70	7,70			
WW-gemiddelde wachtgeldpremie werkgever	1,05	0,85	0,85			
WW-marginale AWF-premie werkgever	3,75	3,65	3,65			
WW-marginale AWF-premie werknemer	6,25	5,25	5,25			
ZFW procentuele premie werkgever	6,35	6,25	6,25			
ZFW procentuele premie werknemer	1,75	1,70	1,70			
OT-percentage	2,15					
Sociale lasten bedrijven	in % van het brutoloon					
Premies wettelijke sociale verzekering	14,00	11,70	11,60			
Pensioenpremies	7,45	7,50	7,55			
Particuliere sociale premies	0,20	0,20	0,20			
Rechtstreeks betaalde sociale lasten	<u>4,25</u>	<u>4,20</u>	<u>4,25</u>			
Totaal werkgevers	25,95	23,65	23,60			
Totaal werknemers	20,45	18,40	18,20			
Inkomensgrenzen	gld			euro		
Lengte eerste belastingschijf	15255	32769	33687	6922	14870	15286
Lengte tweede belastingschijf	33739	26751	27500	15310	12139	12479
Lengte derde belastingschijf	58762	42531	43721	26665	19300	19840
Heffingskorting ^b	8523	3473	3621	3868	1576	1643
Niet-overdraagbare heffingsvrije voet	426			193		
Arbeidskorting ^c	3538	2027	2085	1605	920	946
Aftrek niet-actieven	1073			487		
Max. premie-inkomensgrens OT	85150			38639		
Franchise AWF, per dag	111	117	122	50	53	55
Max. premie-inkomensgrens WNVZ, per dag	319	337	350	145	153	159
Max. premie-inkomensgrens ZFW, per dag	215	226	238	98	103	108
Verzekeringsloongrens ZFW	64600	65700	67600	29314	29813	30676
Nominale premie ZFW per volwassene	414	352	405	188	160	184

^a Waarvan in 2000 1,40% gedifferentieerde premie, in 2001 1,60%, in 2002 1,85%.

^b In 2000 betreft het niet de heffingskorting maar de heffingsvrije voet.

^c In 2000 betreft het niet de arbeidskorting maar het arbeidskostenforfait.

De besluitvorming over de inkomstenkant van de collectieve sector voor 2002 is pas in augustus aan de orde. Vooralsnog wordt voor dat jaar gerekend met ongewijzigde belasting- en premietarieven. Daarbij is een uitzondering gemaakt voor een koopkrachtpakket in verband met het vervallen van de koopkrachttoeslag in de Individuele Huursubsidie. Dit pakket bestaat uit een verhoging van het tarief van de tweede schijf met 0,25%-punt, een verhoging van de heffingskorting met *f* 50 en een verlaging van de ouderenkorting met *f* 22.

In 2002 zal de verzekeringsloongrens voor het ziekenfonds net als in 2001 en 2000 worden geïndexeerd met de prijsontwikkeling. Voorheen was een indexatie aan de loonontwikkeling gebruikelijk. Sinds zelfstandigen met een laag inkomen vanaf 2000 toegang hebben tot het ziekenfonds wordt de inkomensgrens van het ziekenfonds tijdelijk geïndexeerd aan de prijsstijging om verzekerden met een hoog inkomen uit het ziekenfonds te laten stromen. Aan de indexatie in 2002 is de voorwaarde verbonden dat de verhouding tussen het aantal ziekenfondsverzekerden en de totale bevolking minstens even hoog is als op 1 april 1999, voor introductie van de zelfstandigen-maatregel. Hoewel een uitstroom van verzekerden met een hoog inkomen beoogd wordt, mag deze uitstroom dus niet zo hoog zijn dat er naar verhouding minder ziekenfondsverzekerden zijn dan voor implementatie van de maatregel. Naar verwachting zijn er in 2002 ruim 10 miljoen ziekenfondsverzekerden.

Tabel 3.22 Belasting- en premieontvangsten, 2000-2002

	2000	2001	2002	2001	2002	2001	2002
	niveau in % BBP			beleid	endogeen		
	niveau in % BBP			mutaties in % BBP per jaar			
Omzetbelasting	7,2	7,8	7,9	0,6	0,1	0,0	0,1
Loon- en inkomstenbelasting	5,5	5,3	6,1	- 0,4	0,7	0,2	0,1
Vennootschapsbelasting (exclusief gas)	3,9	3,7	3,7	0,0	0,0	- 0,2	0,0
Overige belastingen	8,9	8,5	8,5	0,0	0,0	- 0,4	0,0
Totaal belastingen (kasbasis)	25,5	25,3	26,3	0,2	0,8	- 0,4	0,1
Premies (transactiebasis)	16,2	14,1	14,1	- 1,7	0,0	- 0,3	0,0
w.v. volksverzekeringen	8,4	6,7	6,7	- 1,6	- 0,1	- 0,1	0,0
werknemersverzekeringen	7,8	7,4	7,5	- 0,2	0,0	- 0,2	0,0

Deze beleidsmaatregelen bepalen grotendeels het verloop van de belasting- en premieontvangsten in 2001 en 2002 (tabel 3.22). Het aandeel van de omzetbelasting in het BBP neemt in 2001 sterk toe door de verhoging van het algemene BTW-tarief. Deze beleidsmatige verhoging werkt op kasbasis deels door naar 2002. Daarnaast blijft de BTW-opbrengst relatief snel groeien door de sterke toename van de particuliere consumptie, met daarbinnen een accent op duurzame consumptiegoederen die onder het hoge tarief vallen.

De lastenverlichting op arbeid in het kader van de herziening van het belastingstelsel slaat vooral neer in de premiesfeer. Door de stelselwijziging dalen de premies volksverzekeringen met ongeveer f 14 mld. Dit is het gevolg van het omzetten van de belastingvrije sommen en het arbeidskostenforfait in heffingskortingen. Deze heffingskortingen worden verrekend op basis van het tarief eerste schijf. Aangezien het tarief eerste schijf voornamelijk bestaat uit premies volksverzekeringen slaat het grootste deel van de kosten van heffingskortingen bij de fondsen neer. De fondsen worden hiervoor gecompenseerd door middel van de Bijdrage in de Kosten van de Kortingen (BIKK) van het Rijk aan de fondsen. Daarnaast heeft de belastingherziening 2001 ook een, behoorlijk grillig, effect op het kaspatroon van de loon- en inkomstenbelasting. De invoering van de forfaitaire rendementsheffing en de versoering van de aftrekposten bij de inkomstenbelasting gaan al dit jaar in, maar leiden in 2002 tot een 0,3% BBP hogere kasopbrengst. Daarnaast veroorzaakt de introductie van heffingskortingen een eenmalige kasschuif van f 3½ mld tussen belastingen en premies. In 2001 is de kasopbrengst loon- en inkomstenbelasting incidenteel lager, de kasopbrengst premies volksverzekeringen evenveel hoger. Endogeen stijgt de loon- en inkomstenbelasting dit jaar met 0,2% BBP en volgend jaar met 0,1 % BBP, met name als gevolg van de progressie.

In 2000 is f 1,9 mld meer vennootschapsbelasting (exclusief gas) binnengekomen dan in de MEV is geraamd. Dit lijkt zowel een gevolg van een versnelling in het inningspatroon als van een snellere toename van de belastinggrondslag (na verliescompensatie). Voor dit jaar en volgend jaar is de verwachting dat de versnelling in het inningspatroon zich in mindere mate zal voordoen dan in de afgelopen jaren. De vennootschapsbelastingopbrengst wordt dit jaar verder gedrukt door de stijging van de arbeidsinkomensquote in 2000, die met enige vertraging in de kasopbrengst tot uiting komt. Daardoor blijft de groei van de vennootschapsbelasting in de raming achter bij die van het BBP.

Bij de overige belastingen is de sterke endogene daling die zich dit jaar voordoet opvallend. De kapitaalsbelasting was in 2000 uitzonderlijk hoog door grote aandelenemissies en een kasversnelling in samenhang met een reorganisatie bij de Belastingdienst. Voorts kwam de belastingopbrengst vorig jaar incidenteel f ¾ mld hoger uit door de vervreemding van een groot pakket aandelen. Daarnaast blijft de groei van enkele andere belastingcategorieën naar verwachting achter bij de BBP-groei. Dat geldt zoals gewoonlijk voor de accijnzen, omdat deze geen prijsindexatie kennen. De groei van de overdrachtsbelasting blijft eveneens achter, als gevolg van het afnemend aantal verkochte woningen.

In zowel 2001 als 2002 blijven de sociale premies achter bij de groei van het BBP door beleidsmatige wijzigingen. De endogene mutaties zijn, op transactiebasis, in 2002 nihil. De premies worden geheven over arbeidsinkomens en de arbeidsinkomensquote ondergaat in de voorliggende raming slechts geringe wijzigingen.

Tabel 3.23 Microlastenontwikkeling, 1999-2002

	1999	2000	2001	2002	1999-2002	1999-2002
	mld gld				mld euro	
Indirecte belastingen	1½	1	6½	0	8½	3¾
Directe belastingen	<u>-1</u>	<u>-2</u>	<u>1</u>	<u>0</u>	<u>-1½</u>	<u>-¾</u>
Totaal rijksbelastingen	½	-1	7½	0	7	3¾
OPL-belastingen	<u>0</u>	<u>0</u>	<u>0</u>	<u>0</u>	<u>0</u>	<u>0</u>
Totaal belastingen	0	-1	7½	0	7	3¾
Sociale premies	1½	½	-15½	-½	-14	-6¼
Heffingen	0	-1½	0	0	-1½	-½
Totaal microlastendruk	1½	-2	-8	0	-8½	-3¾
w.v. bedrijven ^a	½	0	½	0	1	½
gezinnen	1	-2	-8½	0	-9½	-4¼
overheid	0	0	0	0	0	0

^a De opbrengst vennootschapsbelasting stijgt in 2001 autonoom met *f* 1 mld door aanpassing van het fiscale winstbegrip voor levensverzekeringsmaatschappijen.

De micro-lasten dalen in 2001 met *f* 8 mld. Naast de lastenverlichting uit hoofde van de belastingherziening 2001, die ongeveer *f* 6½ mld bedraagt, zijn er enkele kleinere lastenverlichtingen en -stijgingen verwerkt die per saldo *f* 1½ mld zijn. In 2002 verandert de micro-lastendruk nauwelijks aangezien in deze raming uitgegaan wordt van vrijwel ongewijzigde belasting- en premietarieven.

De totale lastenverlichting voor de periode 1999-2002 komt daarmee uit op *f* 8½ mld, ruim *f* 4 mld meer dan waarmee in het regeerakkoord werd gerekend. De additionele lastenverlichting voor gezinnen bedraagt *f* 5½ mld. Voor bedrijven is sprake van een lastenverzwaring van *f* 1 mld. Voor hen was in het regeerakkoord een lastenverlichting van *f* ¼ mld voorzien. Het verschil is vrijwel volledig ontstaan door de afspraak met de verzekeraars tot aanpassing van het fiscale winstbegrip. Daarmee voorkwamen de verzekeraars een forsere beperking van de premies van lijfrentes in 2001.

3.6.3 EMU-saldo en schuld

In 2002 zal naar verwachting voor het vierde opeenvolgende jaar sprake zijn van een vorderingensoverschot. Het overschot neemt zelfs toe van 1,1% BBP in 2001 naar 1,5% in 2002. Daarbij is de technische veronderstelling van belang dat nieuwe meevallers die aan de inkomstenkant optreden geheel ten gunste van het EMU-saldo worden gebracht. Ten opzichte van 1998 is het vorderingensaldo met 2,2%-punt verbeterd. Dat is aanzienlijk gunstiger dan in het behoedzame scenario van het regeerakkoord, waarin een verbetering van 0,3 % BBP werd

berekend.¹⁰ De feitelijke economische ontwikkeling in deze kabinetsperiode ligt dichtbij het gunstige scenario. In dat scenario verbeterde het vorderingensaldo dan ook met 1¼%-punt meer dan in het behoedzame.

Het EMU-saldo van het rijk verbetert volgend jaar met 0,6% BBP, vooral door stijgende belastingontvangsten in samenhang met de introductie van het nieuwe belastingstelsel en dalende rentelasten.

Het vorderingenoverschot van de lagere overheden blijft vanuit historisch perspectief hoog. Significante factoren zijn de daling van de rente-uitgaven en extra uitkeringen van het gemeente- en provinciefonds.

Tabel 3.24 Aansluiting financieringssaldo en EMU-saldo, 1999-2002

	1999	2000	2001	2002
	% BBP			
Financieringssaldo Rijk ^a	- 1,5	- 0,1	- 0,5	0,8
Verkoop staatsbezit	- 0,3	- 0,1	0,1	- 0,2
Kredietverlening e.d. ^b	<u>1,4</u>	<u>0,5</u>	<u>0,7</u>	<u>0,3</u>
Vorderingensaldo Rijk ^a	- 0,5	0,3	0,3	0,9
Vorderingensaldo Overige Centrale Overheid	0,0	0,0	0,0	0,0
Vorderingensaldo Lagere Overheid	0,2	0,3	0,3	0,3
Vorderingensaldo Sociale Fondsen	<u>1,3</u>	<u>1,6</u>	<u>0,6</u>	<u>0,3</u>
EMU-saldo ^a	1,0	2,2	1,1	1,5
EMU-schuld	63,2	56,5	51,8	48,1

^a In 2000 inclusief opbrengst UMTS-veiling van 0,7% BBP.

^b Kredietverlening, deelneming in kapitaal internationale banken, kas-transactieverschillen.

De vermogensoverschotten van de centrale fondsen lopen in 2002 met ongeveer f 2½ mld op tot een bedrag van f 22½ mld. Het inkomenssaldo van de werknemersverzekeringen bedraagt in 2002 ongeveer f 8½ mld, waardoor het vermogensoverschot in 2002 oploopt met eenzelfde bedrag tot f 26½ mld. De vermogensoverschotten bij de volksverzekeringen zijn in 2002 echter vrijwel verdwenen. In zowel 2001 als 2002 worden de bijdragen in de kosten van kortingen (BIKK) incidenteel verlaagd om deze afroming van de vermogensoverschotten van de volksverzekeringen te bewerkstelligen.

De gunstige ontwikkeling van het vorderingensaldo werpt vruchten af bij het verminderen van de EMU-schuldquote. In de regeerakkoorberekeningen resulteerde bij het behoedzame

¹⁰ In verband met de revisie van de Nationale Rekeningen mogen het vorderingensaldo en de EMU-schuldquote in de regeerakkoorberekeningen niet zonder meer worden vergeleken met hun huidige niveaus (zie de Macro Economische Verkenning 2000, p. 134).

scenario een daling van 4%-punt BBP. In de huidige projectie loopt de bruto-schuldquote terug van 66½% BBP in 1998 naar 48% in 2002, dat wil zeggen een daling van 18½%-punt. Hierin is begrepen de opbrengst van 0,7% BBP in verband met de veiling van de UMTS-frequenties. Daarnaast leveren in deze kabinetsperiode het saldo van overige verkopen en aankopen van staatsbezit een bijdrage aan de schulddaling. In totaal gaat het in de periode 1998-2002 naar de huidige inzichten om een opbrengst van ½% BBP. Daarbij is de aankoop in 2001 van aandelen TenneT ad *f* 2,6 mld verwerkt.

3.6.4 Ijklijnen en ijlatten

Ijklijnen

Dit jaar blijven de collectieve uitgaven naar raming *f* 4 mld onder het door het kabinet gestelde uitgavenkader. De ruimte onder de ijklijn valt daarmee *f* 3½ mld hoger uit dan in de MEV 2001. Dit kan grotendeels worden verklaard uit een gunstiger ruilvoetontwikkeling. In 2002 verdamppt deze onderschrijding en komen de uitgaven nagenoeg overeen met de ijklijn. In de MEV 2001 is reeds gewezen op het risico dat de reële lonen in 2002 aanzienlijk sneller zullen stijgen dan in het behoedzame beeld achter het uitgavenkader. In de voorliggende raming slaat de (gecumuleerde) ruilvoetwinst van *f* ½ mld in 2001 naar verwachting om in een ruilvoetverlies van *f* 4¼ mld in 2002.

Tabel 3.25 Overschrijdingen uitgavenkaders rijk, sociale zekerheid en zorg, 1999-2002

	1999	2000	2001	2002	2002
	mld gld				mld euro
Overschrijding	- 2½	- 1½	- 4	½	¼
w.v. Rijk	- ½	2	0	½	¼
SZ	- 2	- 4	- 4½	- 1½	- ¾
Zorg ^a	0	½	1	1½	¾
Uitgavenreserve	0	0	0	- ¼	0
Deflator voor budgetdiscipline (1998=1)	1,016	1,046	1,097	1,118	

^a Budgettair Kader Zorg.

De uitgaven op de rijksbegroting lopen dit jaar in de pas met de betreffende ijklijn. In 2002 zullen de rijksuitgaven naar verwachting *f* ½ mld boven de ijklijn rijksbegroting uitkomen. Deze overschrijding is de resultante van de intensiveringen waartoe vorig jaar is besloten en van mee- en tegenvallers bij verschillende uitgavencategorieën. Bij de rente-uitgaven is sprake van een meevaller van *f* 5½ mld; deze is het resultaat van vier factoren. Veruit de belangrijkste factor achter de meevallende rentelasten zijn de veel lager dan verwachte financieringstekorten van het rijk. Het gaat hier om een meevaller van bijna *f* 3 mld. Ten tweede wordt de meevaller voor

f 1¼ mld veroorzaakt door de lager dan verwachte marktrente. De derde factor achter de meevaller zijn de omvangrijke schuldconversies, waarbij kleinere leningen tegen een relatief hoge rentevoet zijn omgezet in grotere leningen tegen een relatief lage rentevoet. In 2002 gaat het cumulatief om een voordeel van f ¾ mld. De vierde verklaring zijn de extra opbrengsten van de verkoop van staatsdeelnemingen en UMTS-licenties. Het extra voordeel is hier beperkt, ongeveer f ¼ mld.

Een en ander betekent dat de overige mee- en tegenvallers en de beleidsmutaties per saldo tot f 6 mld aan additionele uitgaven op de rijksbegroting leiden. De reële lonen stijgen zich zoals gezegd sneller dan voorzien tijdens het regeerakkoord. Daarentegen valt het beslag van de rijksuitgaven die noch loon- noch prijsgevoelig zijn, mee door de hogere BBP-deflator. Uiteindelijk bedraagt het cumulatieve ruilvoetverlies voor de ijklijn rijksbegroting volgend jaar f 1¼ mld. Aanzienlijke tegenvallers doen zich voor bij de opvang van asielzoekers door hogere instroom en lagere uitstroom, bij het onderwijs door hogere leerlingenaantallen en bij ontwikkelingssamenwerking door de hogere economische groei. Tenslotte heeft het kabinet sinds het regeerakkoord besloten tot nieuwe intensiveringen (onder meer voor onderwijs, veiligheid en leefbaarheid). Deze worden niet volledig gedekt door additionele ombuigingen. De uitgavenverhogingen leiden ook tot een hogere bijdrage aan het gemeente- en provinciefonds, dit als gevolg van de koppeling van deze bijdrage aan de (gecorrigeerde) rijksuitgaven.

Bij de budgetdisciplinesector Sociale Zekerheid en Arbeidsmarkt onderschrijden de geraamde uitgaven zowel in 2001 als in 2002 de ijklijn. In 2001 bedraagt de onderschrijding f 4½ mld, in 2002 loopt de verwachte onderschrijding terug tot f 1½ mld. Is in 2001 het ruilvoetverlies minder dan f ½ mld, in 2002 is sprake van een ruilvoetverlies van f 2½ mld. Het feit dat het wettelijk minimumloon, waaraan het grootste deel van de SZA uitgaven is gekoppeld, vertraagd reageert op de contractloonontwikkeling levert een (tijdelijke) meevaller op van f ½ mld. Daardoor bedraagt de totale overschrijding in de nominale sfeer in 2002 f 2 mld. Dat het uitgavenkader SZA uiteindelijk toch een onderschrijding laat zien, wordt veroorzaakt door grote meevallers bij de werkloosheidsuitkeringen (WW en bijstand), van ongeveer f 3 mld. Ook de AOW-uitgaven blijven achter bij de regeerakkoord-raming. Deze onderschrijding bij de AOW vloeit voort uit een samenstellingseffect; er zijn meer gehuwde en minder alleenstaande AOW-ers dan geraamd werd tijdens het opstellen van het regeerakkoord. Een echtpaar met beiden AOW ontvangt samen 100% van het netto-minimumloon. Twee alleenstaande AOW-ers ontvangen samen 140% van het netto-minimumloon. De uitgaven aan arbeidsongeschiktheidsregelingen (WAO, WAZ, Wajong) zijn, gecorrigeerd voor de nominale ontwikkeling, echter ruim f ½ mld hoger dan bij het opstellen van het uitgavenkader. Voor een deel betreft het hier hogere uitvoeringskosten en reïntegratie-uitgaven.

Naar verwachting zullen de uitgaven aan zorg in 2001 het uitgavenkader met f 1 mld overschrijden. Het gaat om overschrijdingen die ten tijde van de MEV al bekend waren en die vooral betrekking hebben op afspraken over extra uitgaven voor geneesmiddelen en de aanpak van wachtlijsten. De groei van de uitgaven aan geneesmiddelen is hoger dan verwacht ten tijde van het regeerakkoord. Inmiddels is de raming bijgesteld naar 11% per jaar. Voor 2002 wordt een overschrijding van f 1½ mld verwacht. De toename van de overschrijding van het Budgettair Kader Zorg van 2001 naar 2002 wordt voornamelijk bepaald door ruilvoetverlies. De rest van de overschrijding van het BKZ voor 2002 hangt voor een belangrijk deel samen met tegenvallers bij de geneesmiddelen op grond van de bijgestelde raming.

Ijklatten

Bij een economische groei die in 2001 en 2002 wederom hoger ligt dan in het behoedzame scenario van het regeerakkoord, loopt de totale inkomstenmeevaller op tot f 22½ mld dit jaar en f 32 mld volgend jaar. Daarbij is gecorrigeerd voor beleidsmatige wijzigingen. Ten opzichte van de raming in de MEV 2001 is de meevaller dit jaar f 2 mld kleiner, met name door de sterke opwaartse bijstelling van de BBP-prijs, waardoor de nominale ijklat hoger uitkomt.

Over f 10 mld van de inkomstenmeevaller van f 32 mld heeft reeds besluitvorming plaatsgevonden. In het regeerakkoord is afgesproken dat de inkomstenmeevaller uit 1998 (f 2 mld) volledig wordt benut voor schuldreductie. Daarnaast is de lastenverlichting in deze kabinetsperiode f 4 mld hoger uitgekomen ten opzichte van het regeerakkoord (zie paragraaf 3.6.2). De mee- en tegenvallerformule impliceert dat hetzelfde bedrag (f 4 mld) is bestemd voor schuldreductie.

Tabel 3.26 Inkomstenmeevallers sinds Miljoenennota 1999

	1998	1999	2000	2001	2002	2002
	mld gld					mld euro
Belastingen c.s.	1½	6	11½	15	21½	9¾
Premies	½	3	4½	5	8	3¾
Gasbaten ^a	0	½	1½	2½	2½	1
Totaal ^b	2	9	17½	22½	32	14½

^a Niet-belastingdeel en exclusief aandeel FES van 41½%.

^b De meevaller heeft voor f 2 mld betrekking op 1998. In het regeerakkoord is afgesproken dat dit deel volledig wordt benut voor (structurele) tekortreductie.

De belastingmeevaller komt dit jaar uit op f 15 mld en volgend jaar op f 21½ mld. De meevaller zit met name bij de omzetbelasting, de loon- en inkomstenbelasting, de dividendbelasting en de overdrachtsbelasting. Dit is in lijn met de ten opzichte van het regeerakkoord gunstige economische ontwikkeling. Deze uit zich in deze kabinetsperiode onder meer in een uitbundige

groei van de particuliere consumptie, een relatief sterke werkgelegenheidsontwikkeling en grote activiteit en prijstijgingen op de woningmarkt.

Bij de premies wordt voor dit jaar een meevaller van f 5 mld voorzien, oplopend naar een meevaller van f 8 mld volgend jaar. Deze meevallers vloeien onder andere voort uit de sterke groei van het aantal werkenden. In de huidige raming neemt de werkgelegenheid bedrijven in de periode 1999-2002 7% meer toe dan geraamd werd bij het opstellen van de behoedzame ijklaten. De oploop van de meevaller in 2002 is geheel toe te schrijven aan een forse ruilvoetwinst van f 3 mld. De reële lonen stijgen harder dan voorzien in het behoedzame scenario van het regeerakkoord.

De gasbaten laten een relatief grote meevaller zien van f 2½ mld in 2001 en 2002. Dit wordt veroorzaakt door de sterke stijging van de olieprijs in guldens sinds 1998, waar het behoedzame scenario bij het regeerakkoord juist een daling bevatte.

4 Speciale onderwerpen

4.1 Marktwerking in het onderwijs

Stimulering van marktwerking in het onderwijs heeft gunstige en minder gunstige effecten. Empirisch onderzoek geeft geen uitsluitsel over het relatieve belang van de verschillende effecten. Toch tekenen zich ook bij de huidige stand van kennis een aantal serieuze beleidsopties af rond marktwerking in het onderwijs:

1. *Prestatiebeloning voor scholen kan een bijdrage leveren aan het verminderen van vroegtijdig schoolverlaters en aan betere eindexamenresultaten.*
2. *Door private (winstgerichte) aanbieders in het secundair beroepsonderwijs niet langer uit te sluiten van publieke bekostiging krijgt de concurrentie in die sector een nieuwe impuls.*
3. *Publicatie van een scholen top-5 van instellingen voor secundair beroepsonderwijs, gebaseerd op best-practices of op onderwijsuitkomsten, kan concurrentie tussen instellingen bevorderen.*
4. *Openbaarheid van schoolprestaties maakt de onderwijsmarkt transparanter. Dit bevordert concurrentie tussen scholen. Huidige prestatie-indicatoren geven echter geen goed beeld van de bijdrage van scholen aan de prestaties van leerlingen.*
5. *Concurrentie tussen instellingen in het hoger onderwijs kan worden gestimuleerd door collegegeld-differentiatie, selectie aan de poort, en publieke bekostiging van private onderwijsinstellingen.*

4.1.1 De gedresseerde onderwijsmarkt

De markt waarop ouders, leerlingen en studenten in Nederland onderwijs “kopen” verschilt in vele opzichten van de markten voor de meeste andere goederen en diensten. Zo is zelden echt sprake van kopen: onderwijs wordt grotendeels betaald uit algemene middelen. Bovendien geldt tot het eind van de leerplichtige leeftijd een afnameplicht voor het “product” onderwijs. Aan de aanbodzijde valt op de dominante rol van publieke en private non-profit instellingen (waaronder het bijzonder onderwijs); winstgerichte onderwijsondernemingen komen, zeker in primair en voortgezet onderwijs, weinig voor. Voor het primair en voortgezet onderwijs gelden landelijke kerndoelen en exameneisen. Ook de onderwijsarbeidsmarkt wijkt af van andere arbeidsmarkten: onderwijssalarissen, in ieder geval in primair en voortgezet onderwijs, reageren nauwelijks op vraag en aanbod.

Ondanks deze speciale kenmerken kan toch gesproken worden van een *onderwijsmarkt*. De reden is dat leerlingen of ouders meestal zelf de onderwijsinstelling kunnen kiezen, zodat onderwijsinstellingen met elkaar moeten concurreren om leerlingen. Deze combinatie van enerzijds vrije keuze en anderzijds allerlei regels en voorschriften rechtvaardigt de typering van de onderwijsmarkt als een gedresseerde markt. Levert die dressuur altijd het gewenste gedrag bij

aanbieders en vragers op de onderwijsmarkt? Hoe kunnen de teugels worden gevierd, en wat zijn daarvan de gevolgen?¹ Deze paragraaf zoekt naar antwoorden op deze vragen.

Marktwerking wordt hier gedefinieerd in termen van concurrentie tussen onderwijsaanbieders: hoe minder intensief de onderlinge concurrentie, hoe minder marktwerking. De verschillende vormen van concurrentie, hun determinanten en de rol van onderwijsbeleid komen later in deze paragraaf aan bod.

Het is van belang om direct een mogelijk misverstand rondom marktwerking in het onderwijs weg te nemen. Zoals reeds opgemerkt vervult de overheid een belangrijke rol bij de bekostiging van het onderwijs. Hiervoor bestaan goede redenen. Zonder overheidsbekostiging zou, vanuit een maatschappelijk oogpunt, door bepaalde groepen te weinig in onderwijs worden geïnvesteerd. Meer marktwerking, in de zin van meer concurrentie tussen scholen, staat los van deze overheidsrol bij de bekostiging. Zoals zal blijken is de wijze waarop scholen worden bekostigd wél van invloed op de mate waarin instellingen met elkaar concurreren.

4.1.2 Marktwerking in het onderwijs: middel, geen doel

Beleid gericht op meer concurrentie in het onderwijs dient bij voorkeur gebaseerd te zijn op aangetoonde - of op zijn minst aannemelijke - positieve gevolgen voor de doelstellingen van het onderwijsbeleid: toegankelijkheid, kwaliteit en kosteneffectiviteit. Waar gunstige effecten aannemelijk zijn maar niet aangetoond, vormen experimenten soms een interessante beleids optie. Kortom, *evidence based* onderwijsbeleid verdient aanbeveling. Toch hebben economen vaak een zekere *a priori* voorkeur voor concurrentie. Die voorkeur is gebaseerd op internationale ervaringen met verschillende economische systemen, maar ook op theoretische inzichten over prikkels en informatie. Centrale (onderwijs)planners beschikken veelal niet over de kennis en informatie die decentraal wél aanwezig is. In het onderwijs gaat het om kennis en informatie over hoe binnen een bepaalde school onderwijsdoelen het beste kunnen worden gerealiseerd. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om de keuze van lesmateriaal, de inzet van ICT of de verdeling van lestijd over verschillende vakken. Deze relatie tussen inputs en outputs kan worden aangeduid als de (schoolspecifieke) onderwijsproductiefunctie.

Decentralisatie van beslissingsbevoegdheden over de inrichting van het onderwijs stimuleert de benutting van decentraal (bij scholen) aanwezige kennis. Of scholen optimaal gebruik maken van die kennis hangt af van de prikkels om dat te doen. Zonder concurrentie zijn die prikkels zwak. Gechargeerd: als de overheid geen inzicht heeft in de relatie tussen onderwijsinputs en outputs (dus als de overheid de onderwijsproductiefunctie niet kent), kan een onderwijsaanbieder ongestraft zijn taken verwaarlozen: de overheid kan immers niet beoordelen of de gerealiseerde onderwijsresultaten de best haalbare zijn. Indien aanbieders wél onderling

¹ Recente beleidsinitiatieven zoals vrij te besteden decentrale budgetten in het primair en voortgezet onderwijs en beroepsonderwijs gaan in de richting van grotere bestedingsvrijheid van scholen.

concurreren, bijvoorbeeld om leerlingen of studenten, dan is de prikkel tot het zorgen voor goed onderwijs een stuk sterker. Het keuzegedrag van ouders, leerlingen en studenten geeft dan immers een duidelijk signaal over de kwaliteit van de instelling. Door bijvoorbeeld de bekostiging te koppelen aan leerlingenaantallen kan dit signaal worden omgezet in een krachtige kwaliteitsprikkel.

Concurrentie heeft echter niet altijd deze heilzame werking. Het maatschappelijk belang vraagt soms om begrenzing van concurrentie vanwege negatieve bijwerkingen, die afgewogen moeten worden tegen de voordelen. De volgende paragraaf gaat nader in op de negatieve bijwerkingen van concurrentie. Vervolgens komen beleidsopties aan bod waarmee concurrentie in het onderwijs kan worden gestimuleerd.

4.1.3 Grenzen aan marktwerking in het onderwijs?

Zijn er redenen om de concurrentie tussen aanbieders aan banden te willen leggen? Het antwoord luidt om een aantal redenen bevestigend:

- Schaalvoordelen: kostenefficiëntie is soms gebaat bij schaalvergroting. Omdat schaalvergroting kan leiden tot inperking van de concurrentie tussen aanbieders, gaat dit ten koste van de disciplinerende werking van concurrentie. Als de schaalvoordelen groot genoeg zijn, wegen de voordelen op tegen de nadelen. Schaalvoordelen - werkelijk of vermeend - zijn de afgelopen decennia in het onderwijs aanleiding geweest voor schaalvergroting, waardoor in een aantal gevallen (bve, hbo) inderdaad regionale onderwijsmonopolies zijn ontstaan.
- Beperkte meetbaarheid van onderwijsoutput: sommige aspecten van de onderwijsoutput zijn moeilijk meetbaar. Dat is zelfs het geval bij toetsbare cognitieve vaardigheden zoals rekenen en lezen. Onduidelijk is immers in hoeverre vooruitgang in reken- en taalprestaties te danken is aan de school en niet aan de ouders. Het meetbaarheidsprobleem is nog veel groter als het gaat om de bijdrage van de school aan persoonlijkheidsontwikkeling, zoals zelfstandigheid, zelfvertrouwen en normbesef.² Over de vraag hoe ernstig deze meetproblemen zijn doet het beschikbare onderzoek geen uitspraak. Maar als meetbaarheid inderdaad een probleem is, niet alleen voor de overheid maar ook voor decentrale partijen (ouders, leerlingen, studenten, onderwijsinspectie) dan werkt concurrentie niet. Concurrentie kan er zelfs toe leiden dat de aandacht zich concentreert op meetbare (of gemeten) aspecten van het onderwijs. Niet-gemeten,

² Recent onderzoek in het VK wijst uit dat deze factoren belangrijk zijn voor later maatschappelijk functioneren: "There is now clear evidence that children with higher self-esteem at age ten get as much of a kick to their adult earning power as those with equivalently higher maths or reading ability." (L. Feinstein, 2000, *The Relative Economic Importance of Academic, Psychological and Behavioural Attributes Developed in Childhood*, CEP-discussion paper no 443).

maar wel belangrijke, aspecten van de onderwijsoutput lopen het risico te worden verwaarloosd.³ Voorzover dit risico reëel is, stelt dit grenzen aan de wenselijkheid van meer concurrentie tussen scholen.

- De socialisatiedoelstelling van het onderwijs: de verschillende *stakeholders* bij het onderwijs (ouders, leerlingen, leerkrachten, de maatschappij) stellen verschillende eisen aan de inhoud van het onderwijs. Een vrije onderwijsmarkt waarop slechts de wensen van ouders, leerlingen en leerkrachten aan bod komen, verwaarloost de bredere maatschappelijke belangen. Zo is de maatschappij sterk gebaat bij de overdracht van normen en waarden gericht op samenwerking, ook als de ouders daar anders over denken. Ook zou het risico kunnen bestaan dat private scholen extreme (rechtse, linkse, levensbeschouwelijke) ideologieën uitdragen die de maatschappelijke samenhang aantasten. Dit maatschappelijk belang is vaak niet contractueel of via regelgeving te waarborgen. In dat geval is het wenselijk scholen de ruimte te geven om te handelen naar de geest van de wet en in voorkomende gevallen de wensen van ouders naast zich neer te leggen. Scholen kunnen zich dit alleen permitteren indien de onderlinge concurrentie niet al te hevig is.
- Verdringing van intrinsieke motivatie: mensen komen niet uitsluitend in beweging in reactie op financiële prikkels. Ook innerlijke drijfveren zoals normen en waarden, religieuze overtuiging, zelfbeeld en beroepseer spelen een rol. Versterking van financiële prikkels (extrinsieke motivatie) kan gepaard gaan met aantasting van deze intrinsieke motivatie.⁴ Zo kunnen docenten gedemotiveerd raken indien zij het gevoel hebben te worden afgerekend op basis van criteria die zij nauwelijks kunnen beïnvloeden. Maar het omgekeerde kan ook. Extra belonen van goede prestaties op onderwijsdoelen die docenten zelf ook belangrijk vinden kan door hen worden opgevat als een blijk van erkenning. Al met al zijn geen eenduidige uitspraken mogelijk over de gevolgen van intensievere concurrentie voor intrinsieke motivatie.
- Tweedeling: in een volledig geprivatiseerde, niet-gereguleerde onderwijsmarkt waarin scholen zelf de prijs van onderwijs en de beloning voor docenten bepalen, en waarin het bovendien is toegestaan leerlingen te selecteren, bestaat een reële kans op tweedeling. 'Dure' scholen trekken met betere arbeidsvoorwaarden de beste docenten aan, en zullen vooral bezocht worden door leerlingen met draagkrachtige ouders. De overige scholen moeten het doen met gemiddeld minder goede docenten en minder fraaie voorzieningen. Kinderen met weinig draagkrachtige ouders zullen vooral te vinden zijn op scholen met een relatief lage kwaliteit. Over de

³ Indien meetbare en niet-meetbare aspecten van het onderwijs sterk complementair zijn, dus indien sociale vaardigheden en reken- en taalprestaties elkaar versterken, kunnen sterkere prikkels voor meetbare doelstellingen tegelijkertijd leiden tot beter prestaties bij niet-meetbare doelstellingen. Onderwijskundig onderzoek zou hier inzicht in kunnen bieden.

⁴ Een voorbeeld: een crèche in Israël die boetes in rekening bracht aan ouders die hun kind te laat ophaalden, merkte dat het aantal laathalers na introductie van de boete toenam. Te laat komen was niet langer iets om je voor te schamen - je betaalde er immers voor.

wenselijkheid van goed onderwijs voor iedereen bestaat brede maatschappelijke overeenstemming. Dit betekent evenwel niet dat meer concurrentie tussen scholen *automatisch* tot tweedeling leidt. Het is zelfs denkbaar dat concurrentie, mits voorzien van de juiste *checks and balances*, het risico van tweedeling vermindert.

Hoe belangrijk de genoemde risico's van concurrentie in de praktijk zijn valt moeilijk te zeggen. Het beschikbare empirische onderzoek doet daar geen uitspraak over. Vooralsnog lijkt het daarom raadzaam bij de vormgeving van marktwerkingsbeleid in het onderwijs te zoeken naar instrumenten die deze risico's beperken.

4.1.4 Onderwijs, winst en concurrentie

Onderwijsinstellingen zijn doorgaans óf overheidsinstellingen (openbare scholen in primair en voortgezet onderwijs) óf private instellingen zonder winstdoelstelling. Private winstgerichte onderwijsinstellingen zijn schaars. Dat geldt niet alleen in ons land maar ook elders - zelfs in het Mekka van de vrije markt, de VS, is het onderwijs grotendeels publiek of non-profit. De vorige paragraaf bevat de sleutel tot de verklaring van dit verschijnsel. Winststreven kan de intrinsieke motivatie van docenten aantasten, of het management van een school in de verleiding brengen te bezuinigen op moeilijk-waarneembare aspecten van de onderwijskwaliteit. Uitsluiting van het winstmotief vermindert dit risico. Toch sluit dit concurrentie tussen scholen niet uit.

Winstprikkels zijn niet nodig voor effectieve concurrentie tussen onderwijsinstellingen:

- Zolang ouders en studenten kunnen kiezen hebben onderwijsinstellingen belang bij een goede reputatie. Dat levert een concurrentieprikkel op. Scholen beseffen immers dat leerlingenaantallen zullen teruglopen indien zij slecht presteren, te weinig aan onderwijsvernieuwing doen, of niet zorgen voor een prettige sfeer.
- Teambeloning op basis van relatieve schoolprestaties kan de concurrentieprikkel versterken, ook in non-profit instellingen (zie hierna).
- Door hun beroepseer stellen docenten en schoolleiders belang in de reputatie van hun school. Zij zullen vaak bereid zijn zich hiervoor in te zetten. Intrinsieke motivatie levert in dit geval dus een concurrentieprikkel.

De laatste twee concurrentiemotieven werken ook “op afstand”: onderwijsinstellingen met een regionaal monopolie, die nauwelijks het risico lopen dat leerlingen of studenten weglopen naar de concurrent, kunnen toch tot onderlinge concurrentie worden aangezet via prestatie-afhankelijke teambeloning of door het opstellen van ranglijsten die appelleren aan de beroepseer van docenten.

Concurrentie kan dus prima zonder winstprikkel. Toch is het denkbaar dat mét winstprikkels de concurrentie tussen scholen intensiever zou zijn, of anders gericht. Zo kan de prikkel tot kostenefficiency sterker zijn bij concurrentie tussen winstgerichte bedrijven dan bij

concurrentie tussen non-profit instellingen. Maar ook dit voordeel van winstprikkel kan benaderd worden door non-profit instellingen op de juiste wijze te budgetteren (bijvoorbeeld via lump-sum financiering).⁵

4.1.5 Concurrentie en tweedeling in het onderwijs

Deze paragraaf gaat nader in op vier maatregelen die de concurrentie tussen scholen beïnvloeden, maar die tegelijkertijd gevolgen kunnen hebben voor tweedeling:

- differentiatie in de beloning van docenten;
- openbaarheid van indicatoren van schoolkwaliteit;
- eigen bijdragen van ouders/leerlingen;
- selectie van leerlingen in het basisonderwijs.

Differentiatie in de beloning van docenten

Scholen met veel achterstandsleerlingen krijgen extra middelen in het kader van de gewichtenregeling of de regeling voor culturele minderheden (de cumi-regeling). Deze middelen worden thans vooral ingezet voor kleinere klassen en nauwelijks voor salarisdifferentiatie. De variatie in de beloning van docenten op het voortgezet onderwijs bedraagt niet meer dan enkele procenten⁶. Door meer gebruik te maken van beloningsdifferentiatie zouden achterstandsscholen hogere salarissen kunnen bieden en zo kwalitatief goede docenten kunnen werven en behouden. Anders gezegd, door meer te betalen kunnen deze scholen hun wervingspositie op de arbeidsmarkt versterken. Dit kan de kwaliteit van achterstandsscholen ten goede komen en daarmee de tweedeling verminderen.

Indicatoren van schoolkwaliteit

De Trouw-enquête is inmiddels een bekend begrip in onderwijsland en de minister van OCW heeft hierop gereageerd door de publicatie van de Kwaliteitskaart. Over de wenselijkheid of onwenselijkheid van de publicatie van schoolindicatoren lopen de meningen uiteen⁷. Hier wordt slechts ingegaan op de mogelijke effecten op concurrentie en tweedeling.

Openbaarheid van schoolgegevens stelt ouders in staat scholen met elkaar te vergelijken, en kan zo de schoolkeuze beïnvloeden. Anders geformuleerd, openbaarheid maakt de onderwijsmarkt transparanter en bevordert zo de concurrentie tussen scholen. Dit geeft scholen een prikkel tot het verbeteren van de gemeten onderwijskwaliteit. Openbaarheid van prestatie-

⁵ Zie CPB (2000), werkdocument no. 133, *Yardstick competition; theory, design, and practice*.

⁶ Wolter Hassink en Marc Pomp, Lerarentekort en lerarenloon, Economisch Statistische Berichten, 30 juni 2000, blz. 536-539.

⁷ Een studie over de verschillende aspecten van de openbaarheid van schoolgegevens wordt op dit moment voorbereid door de Vereniging voor Onderwijsresearch en de Vereniging OOMO. Naar verwachting zal deze studie in de eerste helft van 2001 verschijnen.

indicatoren kan beleidsmakers bovendien aanzetten tot maatregelen gericht op verbetering van de prestaties van scholen, vooral indien de resultaten van leerlingen achterblijven bij het landelijk gemiddelde.

Een veelgehoord nadeel van openbaarheid van schoolgegevens is het verschijnsel ‘teaching to the test’: scholen kunnen zich gaan richten op de gemeten uitkomsten onder verwaarlozing van niet-gemeten onderdelen van de output. Voor achterstandsscholen kan dit nadeel in een voordeel verkeren omdat hiermee een ‘first things first beleid’ kan worden afgedwongen, zoals onder meer bepleit door de Onderwijsraad in zijn advies over de leerstandaarden.

Een ander nadeel van de openbaarheid van schoolgegevens vloeit voort uit de tekortschietende kwaliteit van de indicatoren. Op dit moment is het nog erg lastig om de werkelijke bijdrage van scholen aan de prestaties van leerlingen te bepalen. De motivatie van docenten kan worden aangetast indien zij menen dat hun school ten onrechte een slechte beoordeling krijgt. Het verdient daarom de voorkeur schoolkwaliteit te meten met de toegevoegde waarde: de vooruitgang van leerlingen gedurende hun schoolcarrière.

Ook als de kwaliteit wel goed wordt gemeten kunnen ongunstige effecten op tweedeling ontstaan. Door het vertrek van goede leerlingen en docenten kunnen scholen in een neerwaartse spiraal terechtkomen. Scholen kunnen selectiever worden in het accepteren en behouden van leerlingen (ervaringen in het VK laten zien dat dit gevaar reëel is). Hoe de balans voor tweedeling uitvalt is op dit moment moeilijk te zeggen. De stelling dat openbaarheid van schoolgegevens tweedeling in de hand werkt lijkt in ieder geval voorbarig.

Meer private financiering

Als vergroting van de private bijdragen aan onderwijs neerkomt op hogere ‘vrijwillige ouderbijdragen’, dat wil zeggen een sterkere differentiatie van ‘vrijwillige’ ouderbijdragen tussen scholen, bestaan risico’s voor tweedeling. De risico’s hangen (uiteeraard) af van de hoogte van de eigen bijdragen. Om dit te voorkomen zou gekozen kunnen worden voor invoering van een maximum. Een andere mogelijkheid is om minder draagkrachtige ouders te voorzien van vouchers voor eigen bijdragen. Overigens is het de vraag of meer differentiatie in de kwaliteit tussen scholen een probleem is zolang een bepaalde minimumkwaliteit gewaarborgd blijft.

Selectie van leerlingen

In de onderwijswetgeving is vastgelegd dat bijzondere scholen leerlingen mogen weigeren op grond van denominatie of gebrek aan capaciteit op school. Openbare scholen mogen leerlingen uitsluitend weigeren bij ernstige capaciteitsproblemen. Voorzover de denominatie voor ouders/leerlingen een belangrijke factor is bij de schoolkeuze betekent dit een beperking van de concurrentie tussen scholen. Bovendien kan de selectie van scholen in de huidige situatie er in theorie toe leiden dat allochtone leerlingen slechts kunnen kiezen uit openbare scholen, dat is ongeveer éénderde van het totaal. Dit werkt tweedeling in de hand. De recente ervaringen in

Soest, waar gepoogd werd drie openbare scholen te sluiten om een betere spreiding van allochtone leerlingen af te dwingen, vormen hiervan een illustratie. Vermindering van deze vorm van selectie, door aanpassing van de onderwijswetgeving of door afspraken met bijzondere scholen, vermindert het gevaar voor tweedeling.

4.1.6 Teambeloning, onderwijskwaliteit en achterstandsscholen

Concurrentie tussen scholen kan worden aangemoedigd door goed presterende scholen te belonen met een extra budget, dat bijvoorbeeld benut kan worden voor een prestatietoeslag op het salaris voor alle docenten binnen de school⁸. Dit versterkt prestatieprikkels voor docententeams. Een belangrijke vraag is natuurlijk hoe schoolprestaties moeten worden gemeten. Zoals al enige malen aangegeven is de schooloutput slechts beperkt meetbaar, en kan afrekenen op basis van meetbare prestaties leiden tot verwaarlozing van niet-meetbare prestaties. Het zou echter voorbarig zijn invoering van prestatiebeloning gekoppeld aan schoolprestaties dan maar volledig van de hand te wijzen. Ervaringen in Israël en de VS laten

---

Prestatiebeloning in Israël

In Israël is op een aantal scholen in het voortgezet onderwijs ervaring opgedaan met prestatiebeloning van leraren. Alleen leraren van de beste scholen krijgen een bonus. De prestaties van scholen worden vastgesteld aan de hand van vijf indicatoren: het gemiddelde niveau van de examenvakken, het aantal leerlingen in de algemene richting, de gemiddelde eindexamencijfers, het slaagpercentage, en het percentage voortijdig schoolverlaters. De indicatoren worden gecorrigeerd voor de sociaal-economische achtergrond van leerlingen.

De beste 33% van de scholen krijgen een bonus, waarvan de hoogte afhangt van de relatieve prestaties van een school. In 1996 varieerde de bonus per school van \$13 000 tot \$105 000. Circa 25% hiervan wordt gebruikt voor verbetering van de arbeidsomstandigheden. Voor het overige wordt de bonus in de vorm van groepsbeloning onder alle docenten van de school verdeeld, als een vast percentage van hun bruto salaris. De bonus per docent varieerde van \$200 tot \$715 op een jaarinkomen van gemiddeld \$30 000.

Heeft prestatiebeloning de prestaties van leerlingen verbeterd? Het programma is over de periode 1995 - 1997 zorgvuldig geëvalueerd. Scholen die deelnamen aan het programma zijn vergeleken met scholen die niet toegelaten werden tot het programma. Voor vier van de vijf indicatoren werd een toename ten opzichte van de controlegroep vastgesteld. Het gemiddelde examencijfer steeg met 1,75 punten (op een schaal van 1 op 100). Schooluitval van groep 9 naar groep 10 daalde op een basis van gemiddeld 3,7 procent naar 3,2 procent. Bij de overgang van groep 10 naar 11 daalde schooluitval van 6,2 procent naar 4,8 procent. Alleen het gemiddelde slaagpercentage vertoonde geen verbetering. Opmerkelijk is dat het programma vooral leidde tot een verbetering van de leerprestaties van leerlingen met een zwakkere sociaal-economische achtergrond.

Inmiddels is het programma in Israël op nationale schaal ingevoerd.

Bron: Lavy, V., 1999, "Evaluating the Effect of Teachers' Performance Incentives on Pupils' Achievements," Ongepubliceerd paper, Hebrew University of Jerusalem.

---

⁸ Salarisdifferentiatie *binnen* scholen blijft hier buiten beschouwing.

zien dat prestatieprikkels kunnen bijdragen aan het verbeteren van examencijfers en aan het verminderen van het aantal drop-outs. De kaders vatten het beschikbare onderzoek samen. In beide gevallen werden schoolprestaties gemeten aan de hand van testcores, drop-out percentages, en - in de VS -absentie van leerlingen. Tegenover de eventuele nadelen van prestatie-afhankelijke teambeloning staan dus belangrijke voordelen.

Prestatiebeloning in Dallas

Ook in een schooldistrict in Dallas (VS) is prestatiebeloning in het basisonderwijs en het voortgezet onderwijs ingevoerd. In hoofdlijnen lijkt het sterk op het reeds beschreven Israëlische programma. De 50% best-presterende scholen krijgen een bonus: \$2000 voor het schoolactiviteiten fonds, \$1000 voor elke docent en \$500 voor elke medewerker van het onderwijsondersteunende personeel.

De schoolprestaties worden gemeten op basis van meerdere indicatoren. Eén hiervan is de gemiddelde toename van de individuele leerprestaties gedurende het schooljaar. De leerprestaties van leerlingen worden aan het begin en aan het einde van een schooljaar gemeten waarbij de uitkomst wordt gecorrigeerd voor de sociaal-economische kenmerken van de leerling. Meerdere toetsen worden gebruikt om te vermijden dat leerlingen alleen voor een specifieke toets worden opgeleid. Andere prestatie-indicatoren zijn het percentage spijbelaars, het percentage zittenblijvers en het percentage voortijdig schoolverlaters (de laatste indicator alleen in het voortgezet onderwijs). Wat zijn de effecten van prestatiebeloning op de prestaties van de leerlingen? Een vergelijking van de toetsresultaten bij lezen en wiskunde in de eerste klas van het voortgezet onderwijs in Dallas met die in vijf andere grote steden in Texas leidt tot de volgende uitkomsten.

In 1991 was het slaagpercentage voor lezen in Dallas 65 procent van het gemiddelde in Texas. In 1995 was dit gestegen tot 75 à 80 procent gemiddelde in Texas. Voor wiskunde steeg het percentage van 75 procent in 1991 tot 90 à 95 procent in 1995. De toename is steeds gecorrigeerd voor sociaal-economische kenmerken. Ook nam het percentage voortijdig schoolverlaters af ten opzichte van de andere districten. Overigens gingen niet alle groepen leerlingen beter presteren. Blanke en spaanstalige leerlingen profiteerden maar bij de Afro-Amerikaanse leerlingen was er geen toename van de leerprestaties.

Bron: Ladd, H.F., 1999, 'The Dallas school accountability and incentive program: an evaluation of its impacts on student outcomes', *Economics of Education Review*, 18, blz.1-16.

Verdient het aanbeveling een dergelijke vorm van prestatiebeloning ook in Nederland in te voeren? Het antwoord luidt niet zonder meer bevestigend, vanwege het reeds genoemde risico van verwaarlozing van niet-meetbare prestaties. Hier staan tegenover de positieve effecten op aantallen drop-outs. Deze uitruil maakt introductie van teambeloning met name aantrekkelijk in scholen en onderwijstypen met een groot aantal drop-outs: scholen met veel achterstandsleerlingen in voortgezet onderwijs en de beroepsopleidingen met de lagere kwalificatieniveaus (vbo/vmbo). De prijs die dan wordt betaald voor het terugdringen van drop-outs is het risico dat minder aandacht wordt besteed aan belangrijke niet-meetbare onderwijsdoelen. Maar dat is wellicht een acceptabele prijs, vanwege de grote maatschappelijke kosten verbonden aan drop-outs. Een definitief oordeel is pas mogelijk indien meer bekend is

over het relatieve belang van meetbare en niet meetbare onderwijsuitkomsten, en over de mate waarin concurrentie leidt tot verdringing van niet meetbare (of althans, niet gemeten) onderwijsuitkomsten. Het verdient overweging een experiment te starten met vormen van prestatiebeloning voor leraren.

4.1.7 Concurrentiebevordering in het secundair beroepsonderwijs

In het *Sociaal en Cultureel Rapport 2000* schrijft het SCP: "Studenten in het secundair beroepsonderwijs profiteerden de afgelopen jaren het minst van de marktwerking in het onderwijs. De regionale opleidingen centra (ROC's) hebben in hun regio vaak een monopoliepositie, goede informatie over de kwaliteit van de verschillende opleidingen ontbreekt en de invloed van studenten en hun ouders is door hun achtergrond of relatieve onbekendheid met het onderwijs veelal gering." (SCP, Sociaal en Cultureel Rapport 2000, p. 462)

Als gevolg van de schaalvergroting gedurende de afgelopen tien jaar is het aantal instellingen voor secundair beroepsonderwijs gedaald van 330 in 1993 tot 62 nu, waarvan 43 ROC's. De komende jaren zal dit aantal nog verder dalen. Verwacht werd dat schaalvergroting zou leiden tot grotere efficiency en tot een betere *match* tussen leerling en opleidingsrichting. In hoeverre deze doelstellingen zijn gehaald moet blijken uit de evaluatie van de Wet Educatie en Beroepsonderwijs. Vast staat nu al dat nog steeds grote aantallen leerlingen het secundair beroepsonderwijs (het vroegere mbo) verlaten zonder diploma, waarbij moet worden aangetekend dat voortijdig schoolverlaten vaak het gevolg is van problemen eerder in de schoolloopbaan.

De Werkgroep Voortijdig Schoolverlaten heeft onlangs een reeks aanbevelingen gedaan om het aantal drop-outs te verminderen. Intensivering van concurrentie tussen instellingen wordt niet expliciet als beleidsoptie genoemd, maar de Werkgroep stelt wel voor jaarlijks een top-5 te publiceren van scholen met *best practices* op het gebied van maatregelen ter verbetering van het schoolklimaat. Een plaats op de top-5 is uiteraard goed voor de reputatie van een school. Scholen en docenten zullen om intrinsieke redenen en, indien gekoppeld aan financiële prikkels, extrinsieke redenen belang hechten aan hun reputatie. Hierdoor levert zo'n top-5 een concurrentieprikkel op. Op dit idee van een top-5 zijn verschillende varianten mogelijk. Zo kan aan een plaats op de top-5 een beloning worden gekoppeld, eventueel te verdelen onder docenten. Een andere mogelijkheid is de top-5 (of top-10) te baseren op een output-indicator zoals het percentage voortijdig schoolverlaters, in plaats van op een moeilijk meetbare input-indicator zoals schoolklimaat. Daarmee lijkt deze optie op de reeds besproken optie van teambeloning voor achterstandsscholen. De daar genoemde voor- en nadelen zijn ook hier van toepassing. Overigens kent het secundair beroepsonderwijs nu al een zekere mate van prestatiebekostiging, waarin ook aantallen vroegtijdig schoolverlaters een rol spelen.

Een tweede beleidsoptie ter bevordering van de concurrentie in het secundair beroepsonderwijs betreft de bekostiging. Zo'n 70 particuliere winstgerichte instellingen voor

secundair beroepsonderwijs zijn inmiddels door de overheid erkend. Deze instellingen ondervinden echter een concurrentienadeel omdat zij niet in aanmerking komen voor publieke bekostiging. De concurrentie kan worden versterkt door erkende particuliere instellingen op gelijke wijze te financieren als publieke instellingen.

4.1.8 Trends vragen om meer concurrentie in het hoger onderwijs ⁹

De markt voor hoger onderwijs internationaliseert. Studenten en docenten worden mobieler, en hun mobiliteit zal nog toenemen na invoering van de nieuwe Bachelor/Master structuur. Hierdoor neemt de concurrentie in het hoger onderwijs toe en krijgen onderwijsinstellingen een extra prikkel tot verbetering van de onderwijskwaliteit. De overheid kan hen daarbij behulpzaam zijn door de regels voor collegegelddifferentiatie en selectie-aan-de-poort te versoepelen. Een derde beleids optie is het opheffen van de ongelijke bekostiging van particuliere onderwijsinstellingen.

Collegegeld-differentiatie

Indien collegegelddifferentiatie op ruimere schaal wordt toegestaan zullen sommige Nederlandse universiteiten kiezen voor een hoge prijs/hoge kwaliteit strategie, met als doel een internationale toppositie te verwerven of behouden. Een veelgehoord bezwaar tegen collegegelddifferentiatie is dat hierdoor de toegankelijkheid van top-instellingen afhankelijk wordt van het ouderlijk inkomen. Een goed stelsel van studieleningen met inkomensafhankelijke terugbetaling, eventueel aangevuld met subsidies voor studenten met minder draagkrachtige ouders, kan dit tegengaan. Ook mag op grond van ervaringen in de VS worden verwacht dat top-instellingen zeer getalenteerde studenten graag binnen zullen halen en bereid zullen zijn daarvoor beurzen beschikbaar te stellen. De reden is dat slimme studenten de kwaliteit van het onderwijs verbeteren.

Selectie aan de poort

Instellingen zijn verplicht alle studenten met de juiste vooropleiding te accepteren; alleen bij studierichtingen met een numerus-fixus spelen eindexamenresultaten een rol bij de toelating. Wel mogen instellingen sinds kort na het eerste studiejaar een bindend studie-advies geven. Ook tekent zich af dat instellingen mogen selecteren bij de toelating tot de Master-opleiding na invoering van de Bachelor-Master structuur. Het verbod op selectie-aan-de-(Bachelor)-poort blijft echter bestaan.

⁹ Voor een overzicht van de voor- en nadelen van marktwerking in het hoger onderwijs zie *Higher Education Reform: getting the incentives right*, CPB/CHEPS, Den Haag 2001 (te verschijnen).

Ervaringen in het VK laten zien dat bij selectie aan de poort forse verschillen in kwaliteit kunnen optreden, gemeten aan de hand van het niveau van instroom, voorzieningenniveau, en het percentage studenten dat doorstroomt naar de PhD-fase.

Aan selectie aan de poort kleeft als bezwaar dat selectiecriteria geen perfecte voorspellers zijn van geschiktheid voor de gekozen studie. Criteria voor selectie aan de poort hoeven echter niet dwingend te worden voorgeschreven. Indien instellingen worden afgerekend op het aantal afgestudeerden zullen zij zoeken naar uitgebalanceerde toelatingseisen: niet te streng, want dan derft de instelling inkomsten, maar ook niet te soepel, want dan maakt de instelling onnodig kosten voor kansloze studenten.

Bekostiging van private aanbieders in het hbo

Schaalvergroting in het hbo heeft geleid tot een sterke afname van het aantal instellingen. Het aantal door de overheid bekostigde hbo-instellingen is gedaald van 432 in 1985 tot 62 in 2000. Naast deze bekostigde instellingen zijn er 52 niet-bekostigde hbo-instellingen (in 1998). Het betreft hier private winstgerichte onderwijsondernemingen, die bevoegd zijn tot het uitreiken van hbo-diploma's. Hun marktaandeel (aandeel hbo-studenten) bedraagt zo'n 12%. Omdat zij kostendekkende bijdragen moeten vragen aan hun studenten, hebben deze instellingen een concurrentieachterstand.¹⁰

Door de schaalvergroting binnen het publieke deel van het hbo, gekoppeld aan de zwakke concurrentiepositie van het private deel, dreigt regionale monopolievorming bij de bekostigde instellingen. Hierdoor ontstaan risico's voor kwaliteit en vernieuwing. Deze risico's kunnen worden tegengegaan door private hbo-instellingen toegang te geven tot publieke bekostiging.¹¹

4.1.9 Conclusie

Bij de huidige stand van kennis is het niet mogelijk alle relevante vragen rond de wenselijkheid van meer concurrentie in het onderwijs te beantwoorden. Centraal op de onderzoeksagenda staan de volgende vragen:

- in hoeverre is onderwijsoutput meetbaar?
- gaat een sterkere focus op meetbare onderwijsdoelstelling ten koste van niet-meetbare doelstellingen zoals sociale vaardigheden en zelfvertrouwen?
- wat is de invloed van prestatieprikkels op de intrinsieke motivatie van docenten?
- wat is de relatie tussen prestatie-indicatoren zoals eindexamenresultaten en later arbeidsmarktsucces?

Het beantwoorden van deze vragen vereist met name onderwijskundige expertise en onderzoek. Daarnaast vraagt investeren in kennis over onderwijsbeleid ook de bereidheid tot

¹⁰ Studenten van niet-bekostigde instellingen ontvangen meestal wel studiefinanciering.

¹¹ Bij universiteiten is deze optie minder aantrekkelijk, vanwege de combinatie van onderwijs en onderzoek binnen één instelling.

experimenteren. Een voorbeeld: buitenlandse ervaringen met prestatiebeloning laten gunstige effecten zien voor belangrijke onderwijsuitkomsten, maar over de effecten in Nederland, en over de optimale vormgeving van prestatiebeloning, bestaat nog veel onzekerheid. Goed vormgegeven experimenten kunnen helpen die kennislacune te dichten.

4.2 Struikelblokken bij klimaatbeleid

Het blijkt niet gemakkelijk klimaatbeleid te voeren. Zo zijn de internationale onderhandelingen tijdens de recente klimaatconferentie in Den Haag mislukt. Verder is het nationale beleid om de emissies van CO₂ terug te dringen nog weinig succesvol. Op economische gronden lijkt het raadzaam zoveel mogelijk flexibiliteit en marktwerking toe te staan. Om grote risico's als gevolg van het broeikas effect te voorkomen, is op termijn ook medewerking van ontwikkelingslanden wenselijk en nodig. Het succes van een mondiale overeenkomst hangt af van de mate waarin die landen worden gecompenseerd voor hun inspanningen

4.2.1 Inleiding

Onlangs is bevestigd wat velen al vermoedden: door toedoen van de mens warmt de aarde op. Na een lang en omzichtig proces van onderzoek en discussie is deze conclusie getrokken door het IPCC, het forum van klimaatwetenschappers onder auspiciën van de Verenigde Naties. Door de uitstoot van broeikasgassen zal het opwarmen van de aarde deze eeuw onvermijdelijk doorgaan. Toekomstprojecties laten temperatuurstijgingen zien die uiteenlopen van 1,4 tot 5,8 graden Celsius. Bijgevolg zal de zeespiegel stijgen met 9 à 88 centimeter. De gevolgen voor milieu en economie zijn niet precies te voorzien, maar zullen vermoedelijk op sommige plekken al deze eeuw ingrijpend zijn. Daarom hebben landen afgesproken de concentratie van broeikasgassen zodanig te stabiliseren dat de mensheid het klimaat niet ingrijpend beïnvloedt.

Het mondiale karakter van het broeikas effect vergt coördinatie tussen landen. Daardoor is het maken van effectieve afspraken moeilijk. Op de klimaatconferentie in Kyoto in 1997 heeft een groep van geïndustrialiseerde landen (Annex B) een principe-overeenkomst getekend om de uitstoot van het broeikasgassen in 2010 terug te dringen tot een niveau dat lager is dan in 1990. Eind vorig jaar is in Den Haag een conferentie geweest die tot doel had de spelregels nader uit te werken. Het is gebleken dat het venijn in de details zit: de Haagse conferentie heeft geen concreet onderhandelingsresultaat opgeleverd. Binnenkort zullen de onderhandelingen verder gaan.

De klimaatconferentie in Den Haag stond in het teken van meningsverschillen tussen de Europese Unie en de zogenaamde Umbrella groep, een aantal geïndustrialiseerde landen onder aanvoering van de Verenigde Staten. Eén van de struikelblokken betreft de mate waarin landen goedkope instrumenten mogen gebruiken. De Verenigde Staten willen de vrijheid hebben om onbeperkt emissiereducties in het buitenland te kopen. Dit heeft het voordeel dat de kosten van klimaatbeleid beperkt blijven omdat reducties in bijvoorbeeld Polen of Rusland vaak goedkoper

te realiseren zijn dan in de Verenigde Staten. De Europese Unie wil de handel een beperking op leggen en stelt de eis dat ten minste de helft van de verplichte emissiereducties in eigen land gerealiseerd wordt.

De tegenstelling draait om (de mate van) marktwerking in het klimaatbeleid. Ook bij het Nederlandse klimaatbeleid is dit een belangrijk discussiepunt. Tot dusverre zijn marktconforme instrumenten in slechts beperkte mate ingezet om de nationale CO₂-reductiedoelstelling te realiseren. In plaats daarvan bestond de instrumentenmix met name uit positieve financiële prikkels (zoals subsidies), convenanten en regulering. Wil Nederland de reductietaakstellingen voor 2010 kunnen realiseren, dan zullen meer effectieve en efficiënte instrumenten moeten worden ingezet. De vraag is echter of de nationale overheid daartoe, gezien het open karakter van de economie, voldoende mogelijkheden heeft.

Een ander struikelblok bij het klimaatbeleid dat hier aan bod komt, betreft de relatie tussen geïndustrialiseerde en ontwikkelingslanden. Kyoto roept het proces van klimaatverandering nog geen halt toe. De beoogde inspanningen van geïndustrialiseerde landen zullen weinig zoden aan dijk zetten als ontwikkelingslanden niet ook snel klimaatbeleid gaan voeren. Er is een klimaatverdrag nodig waarin de ontwikkelingslanden ook reductiedoelstellingen kennen. Om de ontwikkelingslanden, voor wie armoede vaak een groter probleem is dan de klimaatverandering, over te halen economische groei aan energiebesparing op te offeren, zullen geïndustrialiseerde landen met compensaties over de brug moeten komen. Eén manier is de ontwikkelingslanden meer emissierechten per hoofd van de bevolking toe te kennen dan geïndustrialiseerde landen. Compensatie van ontwikkelingslanden houdt in dat de kosten voor geïndustrialiseerde landen veel hoger komen te liggen.

4.2.2 Uitwerking van Kyoto: hindernissen bij internationale onderhandelingen

De klimaatconferentie in Den Haag kende tenminste twee heikele punten. Ten eerste was er een dispuut tussen de Umbrella groep en de Europese Unie over 'sinks'. Onder deze term wordt verstaan het vastleggen van broeikasgassen door (verandering van) landgebruik en door bosbouw en herbebossing. Met name de Verenigde Staten hoopten door 'sinks' een aanzienlijk deel van de beoogde reducties te realiseren. De Europese Unie vond dat de effectiviteit te onzeker was om 'sinks' een belangrijke rol in het klimaatbeleid te laten spelen.

Een tweede heikel punt betrof restricties op de internationale handel in emissies. Ook hier stonden de Verenigde Staten en de Europese Unie tegenover elkaar. De Verenigde Staten hadden de wens dat zij de verplichte emissiereducties overal – binnen en buiten de eigen grenzen – zouden mogen realiseren. De mogelijkheden tot emissiereducties in eigen land zijn vaak duurder dan die in ontwikkelingslanden. De Europese Unie keerde zich tegen dit standpunt. De Europese landen wilden voorkomen dat geïndustrialiseerde landen nagenoeg alle reducties zouden uitbesteden. Zij wilden dat geïndustrialiseerde landen het probleem van klimaatverandering bij de oorsprong zouden aanpakken, en niet de oplossing van het probleem

elders, bij ontwikkelingslanden zouden zoeken. De Europese Unie stelde daarom voor om een grens aan handel in emissies te stellen: de zogeheten 50/50-regel. Minimaal de helft van de in Kyoto overeengekomen reducties zou binnenslands moeten plaatsvinden.

Aan de hand van een aantal simulaties met WorldScan, een algemeen-evenwichtsmodel voor 12 wereldregio's, zijn de consequenties van het Europese en het Amerikaanse standpunt over handel in emissies te analyseren.¹² We bekijken daartoe twee beleidsvarianten, waarin de Kyoto-afspraken worden nageleefd. In de ene beleidsvariant moeten geïndustrialiseerde landen (Annex B) binnenslands in overeenstemming met hun afzonderlijke doelstellingen CO₂-emissies terugdringen. In de andere beleidsvariant is emissiehandel binnen Annex B onbeperkt mogelijk. Landen met relatief dure opties voor emissiereductie kopen emissierechten van landen met relatief goedkope opties, die in ruil de emissies verder terugbrengen. Op deze manier worden binnen Annex B emissies daar teruggebracht waar dat het goedkoopst kan plaatsvinden. Deze laatste beleidsvariant komt overeen met het Amerikaanse standpunt; de Europese positie is een mengsel van beide beleidsvarianten¹³.

In het model bereiken de Annex B landen een lagere uitstoot van CO₂ door het invoeren van een belasting op energiedragers: kolen, olie en gas¹⁴. De belasting is gedifferentieerd naar de CO₂-emissies van de energiedragers, en is derhalve zodanig vormgegeven dat vuile kolen in eerste instantie duurder worden dan het schone aardgas. De belasting komt dus overeen met een prijs voor CO₂-emissies. De uitstoot van CO₂ zal afnemen door te schuiven tussen energiedragers (van kolen naar gas) maar ook door een lager verbruik van energie. Bedrijven en sectoren zullen bestaande productietechnieken aanpassen of nieuwe invoeren zodat de afhankelijkheid van energie afneemt, en het belang van andere factoren in productie, te weten arbeid en kapitaal, toeneemt. In de eerste beleidsvariant zullen de Annex B regio's een verschillende belasting moeten hanteren om de afzonderlijke doelstellingen binnenslands te realiseren. Daarentegen zullen in de tweede beleidsvariant de regio's handelen in CO₂-emissies totdat de prijs voor die emissies binnen Annex B gelijk is geworden.

Tabel 4.1 brengt de twee beleidsvarianten in beeld. De uitkomsten van deze varianten worden vergeleken met de uitkomsten van een scenario waarin de wereldregio's geen enkele inspanning verrichten om de uitstoot van broeikasgassen te beperken. De Verenigde Staten hebben een relatief strenge doelstelling. Zij moeten in 2010 hun emissies in vergelijking met een scenario zonder beleidsinspanning terugdringen met 27%. Dit komt overeen met een

¹² Een beschrijving van WorldScan is te vinden in CPB (1999), *WorldScan; the Core Version*, Den Haag.

¹³ In het CEP 1998 is internationaal klimaatbeleid ook al aan de orde gekomen. Sindsdien is de discussie specifieker geworden en bijvoorbeeld meer toegespitst op de 50/50 regel.

¹⁴ Een belasting op energiedragers is slechts een manier om in het model milieubeleid vorm te geven. In de praktijk zijn andere manieren -- normering, convenanten -- denkbaar om dit beleid gestalte te geven. In een model als WorldScan leiden die niet tot wezenlijk tot andere gevolgen.

emissieniveau dat 7% onder dat van 1990 ligt. Voor de Europese Unie zijn de vereiste reducties aanzienlijk maar minder dan voor de Verenigde Staten, 21% in 2010. Voor de voormalige Sovjet Unie verplichten de afspraken in Kyoto feitelijk tot niets. Sterker nog, de vervuilende industrieën zullen deels uitwijken naar de voormalige Sovjet Unie en daar zullen de emissies zelfs licht stijgen. Een dergelijk weglekeffect treedt ook op in de regio's buiten Annex B.

De kosten van energie moeten flink stijgen om de vereiste reducties via het instrument van belastingen te realiseren. In de OESO-regio's is de belasting ongeveer de helft van de totale energieprijs. Dit laat in die regio's duidelijk z'n sporen na. De macro-economische verliezen in 2010 lopen uiteen van 0,2% voor Japan tot 0,9% voor de Verenigde Staten. Het gaat hier om de procentuele daling van het BBP ten opzichte van het niveau in het referentiescenario. Gemiddeld bedragen de verliezen in Annex B 0,5% van het BBP. Tabel 4.1 laat zien dat deze verliezen aanmerkelijk kleiner zijn als handel in emissies binnen Annex B mogelijk is. Zo neemt het verlies gemiddeld af tot 0,2%. Handel in emissies helpt met name de Verenigde Staten. Het BBP daalt in de eerste beleidsvariant met 0,9% maar in de tweede beleidsvariant met slechts 0,3%. Omdat de Verenigde Staten emissierechten in het buitenland moeten kopen (een krappe 0,2% van de totale productie wordt besteed aan emissierechten), is het productieverlies (0,3%) beperkter dan de inkomensachteruitgang (0,2+0,3=0,5%). De emissierechten vormen een aanmerkelijke bron van inkomsten voor de voormalige Sovjet Unie. Opvallend is dat in deze regio, ondanks lagere emissies en energieverbruik, de productie niet daalt. Deze uitkomst is toe te schrijven aan subsidies op energie, die in de startsituatie (in 1995) leiden tot een inefficiënt hoog energieverbruik.¹⁵ In die situatie kan een energiebelasting niet alleen de uitstoot van CO₂ terugdringen maar ook de productie aanjagen.

Tabel 4.1 laat zien dat vooral de Europese Unie veel emissierechten koopt. Zonder emissiehandel dalen de emissies in vergelijking met het referentiescenario met 21%, met emissiehandel met 8%. De Europese Unie realiseert zo'n (8/21≈) 40% van de reductiedoelstelling binnen eigen grenzen. De Verenigde Staten doet meer zelf en realiseert bijna 50% van de reductiestelling in eigen land. De voormalige Sovjet Unie, die emissierechten verkoopt, moet door de emissiehandel meer reduceren. Omdat de emissies in de voormalige Sovjet Unie zonder klimaatbeleid al onder de Kyoto-doelstelling liggen, kan het beperkt emissierechten verkopen zonder dat daar emissiereducties tegenover staan. Echter, na verkoop van deze zogenaamde 'hot air' moeten emissiereducties daadwerkelijk plaatsvinden.

¹⁵ De data waarop WorldScan is gebaseerd laten forse subsidies op het gebruik van olie, kolen en gas zien. Ook IEA (1999), *World Energy Outlook, Looking at Energy Subsidies: Getting the Prices Right*, Parijs, bevestigt het bestaan van significante energiesubsidies.

Tabel 4.1 Effecten van CO₂ reductie in twee varianten

	Zonder emissiehandel		Met emissiehandel		
	CO ₂ -emissies	productie ^a	CO ₂ -emissies	productie ^a	emissieverkoop ^b
	procentueel verschil ten opzichte van referentiescenario in 2010				
Annex B	- 17 ^c	- 0,5	- 17	- 0,2	-
w.v. Verenigde Staten	- 27	- 0,9	- 13	- 0,3	- 0,2
Europese Unie	- 21	- 0,3	- 8	- 0,1	- 0,1
Voormalige Sovjet Unie	1	- 0,2	- 36	0,5	2,3
niet Annex B	3	- 0,4	2	- 0,2	-
w.v. Midden-Oosten & Noord-Afrika	2	- 1,0	1	- 0,6	-

Bron: WorldScan

^a Reëel Bruto Binnenlands Product (BBP).^b % van BBP, verschil ten opzichte van referentiescenario.^c In vergelijking met 1990 brengt Annex B de uitstoot van broeikasgassen met 5,2% terug.

Uit Tabel 4.1 komt in elk geval één conclusie duidelijk naar voren. De Europese Unie kiest voor hogere kosten als het de 50/50-regel propageert. Nog meer dan voor de Verenigde Staten is het voor de Europese Unie economisch aantrekkelijk om buiten de eigen grenzen de uitstoot van CO₂ te beperken. In de Verenigde Staten wordt kwistiger met energie omgesprongen, en zijn derhalve meer goedkope opties voor emissiereductie. Zelfs is de mogelijkheid daar dat de Verenigde Staten kunnen profiteren van de 50/50-regel. Als Europa door deze regel minder mag uitbesteden, dreigen een aantal goedkope opties voor emissiereductie onbenut blijven. Met andere woorden, de prijs van emissies daalt. De Verenigde Staten zijn dan spekkoper: zij kunnen goedkoper emissiereducties uitbesteden.

Uit deze analyse komen de onderhandelingsposities van de twee grootmachten merkwaardig naar voren. De Europese Unie stelt een regel voor waarvan het zelf de (meeste) schade zal ondervinden. De Verenigde Staten is tegen deze regel hoewel ze mogelijk ervan kunnen profiteren. Opvallend is verder dat 50/50-regel nadelig zal uitpakken voor de (ontwikkelings)landen die geen reductiedoelstelling hebben. Productieverliezen in Annex B gaan gepaard met verliezen buiten Annex B. Landen zonder reductiedoelstelling – vaak zijn dat de ontwikkelingslanden – zien hun afzetmarkten afkalven en worden daardoor gedwongen prijzen te verlagen. Dit geldt in versterkte mate voor energie-exporteurs als het Midden-Oosten & Noord-Afrika. Bij vrije emissiehandel daalt hun afzet minder, omdat emissiehandel tot een kleinere daling van het energieverbruik in de Europese Unie zelf leidt. Landen buiten Annex B zijn derhalve gebaat bij een efficiënte vormgeving van klimaatbeleid. Tabel 4.1 laat zien dat zonder emissiehandel het verlies buiten Annex B gemiddeld 0,4% van de productie bedraagt, en dat dit verlies door emissiehandel (binnen Annex B) halveert. Kortom, ontwikkelingslanden zijn

gebaat bij emissiehandel, en kunnen van de 50/50-regel slechts economische schade ondervinden.¹⁶

De 50/50-regel wordt relevanter als de Verenigde Staten, de Europese Unie en anderen ook goedkope opties voor emissiereducties buiten Annex B mogen benutten. De Kyoto-overeenkomst voorziet in deze mogelijkheid onder de naam *Clean Development Mechanism* (CDM). Het betreft hier de opzet van schone en energie-zuinige projecten. Er zijn echter veel institutionele problemen op te lossen voordat CDM een substantieel onderdeel van klimaatbeleid is. Bovendien wordt CDM geplaagd door aanzienlijke weglekeffecten, omdat de landen buiten Annex B geen bovengrens aan emissies kennen.

De hier geschetste effecten hebben betrekking op twee gestileerde beleidsopties. De werkelijkheid is ingewikkelder en onzekerder. De kosten van beleid kunnen daardoor anders uitpakken. Zo werken loonrigiditeiten en marktmacht kostenverhogend. Beleid via andere, niet-CO₂ broeikasgassen werkt juist weer kostenverlagend. Ook moet bedacht worden dat op sectoraal niveau de effecten beduidend anders kunnen zijn dan op macroniveau

4.2.3 **Uitwerking van Kyoto: binnenlandse reductietaakstellingen en effectiviteit instrumentering**

In Kyoto-verband heeft Nederland de verplichting op zich genomen de emissie van alle broeikasgassen in de periode 2008-2012 gemiddeld 6% lager te doen zijn dan in 1990 het geval was. In deze paragraaf wordt uiteengezet hoe deze emissiedoelstelling is vertaald naar een reductietaakstelling voor de binnenlandse emissie van broeikasgassen. Vervolgens wordt geanalyseerd of van de voorgestelde instrumentering voldoende effecten mogen worden verwacht om die reductietaakstelling te kunnen realiseren. Het vertrekpunt voor die analyse wordt gevormd door lessen die kunnen worden getrokken uit het in de afgelopen jaren gevoerde CO₂-beleid.¹⁷

Historische ontwikkelingen in CO₂-emissies en beleid

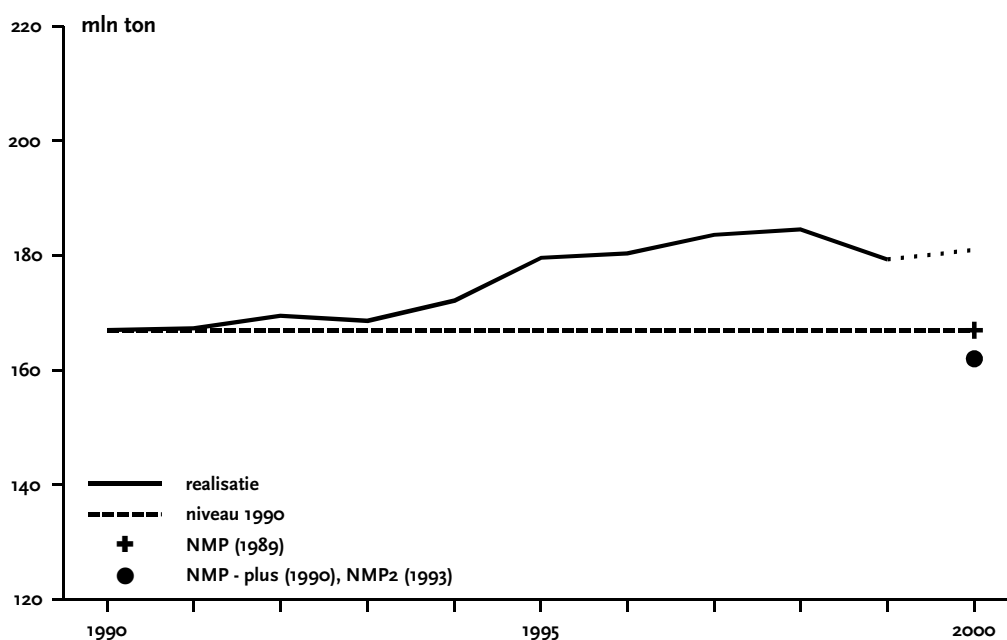
Het nationale CO₂-beleid is eind jaren tachtig van start gegaan. In het eerste Nationaal Milieubeleidsplan (NMP) (1989) is als doelstelling opgenomen de CO₂ emissies gedurende de jaren negentig te stabiliseren op het niveau van 1990. Deze ambitieuze doelstelling is in latere beleidsnota's nog verder aangescherpt: in het NMP-plus en het NPM-2 was het de doelstelling de CO₂-emissies in 2000 3% lager te doen uitkomen dan het 1990-niveau. In werkelijkheid zijn echter de (voor temperatuur gecorrigeerde) emissies in deze periode gestaag toegenomen (zie figuur 4.1)¹⁸.

¹⁶ Niet elke beperking op handel hoeft slecht uit te pakken. Een regel dat een land evenveel emissies aan het buitenland mag verkopen als het in het binnenland weet te verminderen, zou 'hot air' in de voormalige Sovjet Unie doen verdwijnen.

¹⁷ *Naar een efficiënter milieubeleid*, CPB, november 2000

¹⁸ De daling van de CO₂-emissies in 1999 is het gevolg van de sterk toegenomen invoer van elektriciteit.

Figuur 4.1 CO₂-emissies (voor temperatuur gecorrigeerd): realisatie 1990-2000 en doelstellingen 2000

Bron realisaties: 1990 t/m 1999: RIVM; 2000: inschatting CPB (zie bijlage D.5)

Tabel 4.2 laat zien dat het verschil tussen realisatie en doelstelling van de nationale CO₂-emissies in de periode 1990-1997 voornamelijk komt door een onderschatting van de economische groei en een energie-intensievere sectorstructuur dan was voorzien.¹⁹ Verder is de daling van de koolstofintensiteit overschat en zijn de energiebesparingen bij de verwachtingen achter gebleven. Het resterende deel kan niet worden verklaard, maar moet worden toegeschreven aan statistische verschillen tussen het voor het energieverbruik bepalende verbruikssaldo en het binnenlands energieverbruik waarmee de CO₂ emissies berekend worden.

Een belangrijk onderdeel van het CO₂-beleid was het energiebesparingsbeleid. De onvoldoende effectiviteit van dat beleid hing samen met zowel de keuze van de beleidsinstrumentarium als met uitvoering van ervan. Het energiebesparingsinstrumentarium in de afgelopen jaren bestond vooral uit instrumenten met een heel gering effect (voorlichting, subsidies) of een beperkt effect (convenanten) op het energiegebruik. Effectieve instrumenten (zoals regelgeving en heffingen) zijn slechts in beperkte mate ingezet. De convenanten met de industrie bijvoorbeeld blijken maximaal een derde te hebben bijgedragen aan de gerealiseerde efficiëntieverbeteringen bij de

¹⁹ Door het ontbreken van gegevens over met name de efficiëntieverbetereing sinds 1997 kan deze analyse voorsnog niet tot recentere jaren worden uitgebreid. Zoals hiervoor is aangegeven zijn de CO₂-emissies in 1999 gedaald doordat er minder elektriciteit in het binnenland is geproduceerd. Uitgedrukt in mutaties per jaar is de toename van de (voor temperatuur gecorrigeerde) emissies in de periode 1990-1999 ongeveer 0,8%.

convenantpartners²⁰. Door RIVM (2000)²¹ wordt in dit verband gesteld dat de convenanten vaak niet veel verder gaan dan wat zonder zulke afspraken ook zou worden gerealiseerd. Hoewel met dit instrument dus wel resultaten zijn geboekt, waren die te gering om de hoge energiebesparingsambities waar te maken.

Tabel 4.2   **Decompositie van verschil in (voor temperatuur gecorrigeerde) CO₂-emissies volgens doelstelling/scenario-aanname^a en volgens realisatie, 1990-1997**

Factor	Doelstelling/ scenario - aanname ^b	Realisatie	Vershil tussen realisatie en doelstelling/ scenario-aanname
mutaties per jaar in % (-punten)			
CO ₂ -emissies ^c	-0,3	1,5	1,8
bijdrage economische groei	1,9	2,5	0,6
efficiëntieverbetering	-1,7	-1,5	0,2
structuureffect	-0,1	0,3	0,4
afname koolstofintensiteit ^c	-0,4	-0,1	0,3
onverklaard	0,0	0,3	0,3

^a Bron: NMP-2 en Vervolnnota Energiebesparing.

^b Doelstellingen zijn geformuleerd voor efficiëntieverbetering en CO₂-emissies, voor de overige factoren zijn scenario-aanname gemaakt.

^c De doelstelling voor reductie CO₂-emissies en de scenario-aanname voor afname koolstofintensiteit zijn in de genoemde beleidsnota's beide voor het jaar 2000 geformuleerd en hier omgerekend naar een procentuele mutatie per jaar.

Wat betreft de uitvoering van het beleid is gebleken dat de inzet van verschillende instrumenten geringer is geweest dan was voorgenomen. Zo zijn er minder convenanten met het bedrijfsleven afgesloten dan was beoogd en is er binnen de wel tot stand gekomen convenanten beduidend minder strikt met het sanctie-element omgesprongen dan volgens de opzet daarvan mogelijk was. Een ander voorbeeld van een achterblijvende uitvoering van het beleid is dat de veronderstelde introductie van de Europese energieheffing niet kon worden gerealiseerd.

Een les die uit het verleden getrokken kan worden is dat een stringente inzet van effectieve instrumenten van groot belang is om ambitieuze taakstellingen te kunnen realiseren. Het is verder belangrijk bij de formulering van het beleidspakket flexibiliteit in te bouwen in verband met het bestaan van onzekerheid over de wijze van de uitvoering van het voorgenomen beleid. Een element daarvan is dat vroegtijdig rekening wordt gehouden met de tijd die mogelijk gaat zitten tussen het moment van formuleren van beleid tot het moment dat de beoogde effecten worden bereikt.

²⁰ Naar een efficiënter milieubeleid, CPB, november 2000.

²¹ Milieubalans 2000, RIVM.

Beoogde emissies van CO₂ en overige broeikasgassen in 2010

Het Kyoto-protocol betekent voor Nederland dat de emissies van alle broeikasgassen in 2010 maximaal 206 Mton groot mogen zijn, oftewel 6% onder het niveau in 1990.²² Voor de hoogte van de verwachte emissies in 2010 in het geval geen aanvullend beleid wordt gevoerd, is in de Uitvoeringsnota Klimaatbeleid (VROM, 1999) het GC-scenario²³ als uitgangspunt genomen. De emissies van alle broeikasgassen is in 2010 in dit scenario 256 Mton (CO₂-equivalenten). De verwachte groei van de emissies komt vooral voor rekening van CO₂: die emissies zullen autonoom (dat wil zeggen zonder aanvullend beleid) in 2010 28% hoger zijn dan in 1990, terwijl de emissies van overige broeikasgassen (met uitzondering die van HFK's) zullen dalen of stabiliseren.

De reductietaakstelling voor alle broeikasgassen is in dit scenario dus gelijk aan 50 Mton (zie tabel 4.3). De helft hiervan, 25 Mton, wordt in het buitenland gerealiseerd. De overige 25 Mton zou in het binnenland gerealiseerd moeten worden met de in deel 1 van de Uitvoeringsnota Klimaatbeleid aangekondigde maatregelen. De binnenlandse emissiedoelstelling is dus 231 Mton (=256-25). De met in de Uitvoeringsnota genoemde maatregelen teweeg te brengen reducties betreffen voor circa 70% CO₂ en voor de rest de overige broeikasgassen.²⁴ De beoogde reductie van CO₂ is aldus 18 Mton. Hieruit volgt dat de binnenlandse emissiedoelstelling voor CO₂ in 2010 een niveau heeft van 189 Mton (=207 - 18).

De binnenlandse emissies van CO₂ mogen dus ten opzichte van de (niet voor temperatuur gecorrigeerde) emissies in 1990 met 17% stijgen, mits is voldaan aan de volgende voorwaarden:

- emissies van de overige broeikasgassen zijn in 2010 niet hoger dan 42 Mton;
- in het buitenland realiseert Nederland ongeveer 25 Mton aan reducties van broeikasgasemissies.

Deze voorwaardelijke CO₂-doelstelling is aanzienlijk minder ambitieus dan de CO₂-emissiedoelstellingen die eerder door de nationale overheid zijn geformuleerd, doordat a) het CO₂-beleid nu onderdeel is van een beleid dat gericht is op alle broeikasgassen en b) de internationale afspraken de ruimte bieden om een deel van de reducties in het buitenland te

²² Het Kyoto-protocol heeft betrekking op emissies die niet voor temperatuur zijn gecorrigeerd. Voor Nederland betekent dit een wijziging, omdat voorheen het nationale CO₂-beleid gericht was op de wel voor temperatuur gecorrigeerde emissies. De weergegeven emissies in figuur 4.1 hebben daarom betrekking op de voor temperatuur gecorrigeerde waarden, terwijl in tabel 4.3 de emissiewaarden niet voor temperatuur zijn gecorrigeerd. Voor 1990 bijvoorbeeld is het verschil tussen deze twee definities ruim 6 Mton.

²³ Het GC-scenario is van de drie ontwikkelde scenario's (Divided Europe (DE), European Coordination (EC) en Global Competition (GC)) het scenario met de hoogste economische groei en daardoor met de hoogste emissies.

²⁴ Deze verhouding is ongeveer gelijk aan de aandelen van CO₂ en de overige broeikasgassen in het totaal van emissies aan broeikasgassen (in 1990 waren die aandelen respectievelijk 75 en 25%).

realiseren.²⁵ Deze flexibiliteit bij de realisering van de emissiedoelstelling is in het Kyoto-protocol echter wel ingeperkt. In dit protocol is vastgelegd dat de hoofdmoot van de inspanning met binnenlands beleid moet worden ingevuld. In de Uitvoeringsnota Klimaatbeleid (VROM, 1999) is daarom aangegeven dat ongeveer 50% van de totale reducties in het binnenland moeten plaatsvinden. Deze beperking van de flexibiliteit is aangebracht om te voorkomen dat de emissiedoelstelling zou worden gerealiseerd door alleen maatregelen in het buitenland te treffen.

Tabel 4.3 Binnenlandse emissiedoelstelling en reductietaakstelling voor totaal broeikasgassen en consequenties daarvan voor emissies van CO₂ en overige broeikasgassen in 2010 (in Mton; tussen haakjes in % van feitelijke emissies in 1990/1995)

Grootheid	CO ₂	Overige broeikasgassen	Totaal broeikasgassen
Feitelijke emissies in 1990/1995 ^a	161 (100%)	58 (100%)	219 (100%)
Emissies in 2010 zonder aanvullend beleid, GC-scenario ^b	207 (128%)	49 (84%)	256 (115%)
Emissiedoelstelling 2010	–	–	206 (94%)
Reductietaakstelling 2010	–	–	50 (23%)
Binnenlandse reductietaakstelling 2010 ^c	–	–	25 (11%)
Binnenlandse emissiedoelstelling 2010	–	–	231 (105%)
Consequentie van basispakket Uitvoeringsnota Klimaatbeleid binnen GC-scenario voor:			
- reducties van CO ₂ en de overige broeikasgassen ^d	18 (11%)	7 (12%)	25 (11%)
- emissies van CO ₂ en de overige broeikasgassen	189 (117%)	42 (72%)	231 (105%)

^a Voor CO₂, methaan en N₂O is 1990 het referentiejaar; voor de fluorverbindingen (HFK's, PFK's en SF₆) stond het de landen vrij 1990 of 1995 als referentiejaar te kiezen; Nederland heeft hier 1995 gekozen.

^b Inclusief het effect van de eerste fase van het CO₂-reductieplan (3 Mton), dat daarmee, hoewel feitelijk nog niet gerealiseerd, in de Uitvoeringsnota wel als zodanig wordt beschouwd.

^c De binnenlandse reductietaakstelling (25 Mton) is de helft van de totale reductietaakstelling.

^d De consequentie van de invulling van het basispakket van de Uitvoeringsnota is dat de binnenlandse reductietaakstelling in de verhouding van 70/30 toegerekend wordt aan CO₂ en de overige broeikasgassen.

Bron: Uitvoeringsnota Klimaatbeleid, VROM, 1999

De invulling van het pakket aan maatregelen in de Uitvoeringsnota Klimaatbeleid is, zoals hiervoor aangegeven, vastgesteld tegen de achtergrond van het GC-scenario. Wanneer in 2002 bij de herijking van het broeikasbeleid mocht blijken dat de totale emissie van broeikasgassen in 2010 zonder het aanvullende beleid niet op 256 Mton, maar naar verwachting op bijvoorbeeld 90% daarvan (dus 234 Mton) zal uitkomen, is het de (politieke) vraag hoe met de 50/50-regel

²⁵ Dat de overheid sinds Kyoto geen CO₂-beleid meer voert, maar broeikasgasbeleid, betekent dat het beleid gericht is op het bereiken van een bepaald niveau van emissies van alle broeikasgassen tezamen en niet op dat van CO₂ alleen. Voor de instrumentering van dat beleid is het echter wel nodig de voorwaardelijke CO₂-emissiedoelstelling te kennen. Om bijvoorbeeld het instrument CO₂-emissiehandel in te kunnen zetten, is het formuleren van een (voorwaardelijke) plafond van de CO₂-emissies een vereiste.

wordt omgesprongen. Uitgaande van deze regel bedraagt de binnenlandse taakstelling dan 14 Mton. Wanneer daarentegen de 50/50-regel wordt losgelaten en wordt uitgegaan van de al berekende 25 Mton buitenlandse reducties, dan zou er binnenslands nauwelijks reductiebeleid meer gevoerd hoeven te worden.

Effectiviteit van het voorgenomen beleid

In deel I van de Uitvoeringsnota Klimaatbeleid is aangegeven welke maatregelen zullen worden ingezet om de binnenlandse emissiedoelstelling te realiseren. De maatregelen om de Kyoto-doelstelling te halen, zijn ingedeeld in een basispakket en een reservepakket. Het basispakket bestaat wat betreft de reductie van CO₂ uit verhoging van de Regulerende Energiebelasting in de periode 1999-2002, voortzetting van de convenanten met de industrie en de glastuinbouw, afsluiten van nieuwe convenanten met kolencentrales, voortzetting en uitbreiding van energiebesparingsubsidies voor woningen, gebouwen en elektrische apparaten, regulering van onder meer isolatie bij woningen en gebouwen, maatregelen bij verkeer en vervoer en stimulering van duurzame energie. Het reservepakket bestaat uit maatregelen, zoals een verhoging van de Regulerende Energiebelasting, die zullen worden ingezet wanneer de resultaten van het basispakket tegenvallen.

Eerder is door het CPB (samen met ECN en RIVM) een ex ante evaluatie gemaakt van dit beleidspakket²⁶. Daarbij is onderscheid gemaakt tussen “hard” beleid en “minder hard” beleid. Het harde beleid is dat in de Uitvoeringsnota concreet wordt beschreven en waarvan de effecten redelijk zeker zijn. De minder harde instrumenten zijn instrumenten waarover in 1999 nog niet was besloten, die nog niet waren geconcretiseerd en/of instrumenten waarvan de effecten als zeer onzeker moesten worden beoordeeld.

Met het toen als “hard” beoordeelde beleid kan voor CO₂ ruim 6 Mton reductie in 2010 gerealiseerd worden. Inmiddels is bij een deel van het voorgenomen minder harde beleid wel vooruitgang geboekt. Er is namelijk sinds kort een akkoord op hoofdlijnen met de kolencentrales om te komen tot onder andere een grotere inzet van biomassa. Deze maatregel zou ongeveer 3 Mton aan reductie moeten opleveren. Ook zijn de elektriciteitscentrales toegetreden tot het benchmarkconvenant. De effecten daarvan zijn echter nog onzeker. Een en ander betekent dat van het beleidstekort van 18 Mton bij CO₂ inmiddels ongeveer 10 Mton is gedekt met hard beleid, zodat nog een beleidstekort resteert van ongeveer 8 Mton.

²⁶ *Effecten van de Uitvoeringsnota Klimaatbeleid*, CPB, Werkdocument 113, oktober 1999

Het antwoord op de vraag hoe dit beleidstekort op effectieve en efficiënte wijze is te bestrijden, kan worden gezocht bij marktconforme instrumenten als energieheffing en emissiehandel.²⁷ Beide marktconforme instrumenten kunnen leiden tot uniforme marginale tarieven voor het energiegebruik en/of de uitstoot van emissies, waardoor de reductie daarvan op een maatschappelijk efficiënte wijze kan plaatsvinden. Sectoren waar het tarief hoger is dan de marginale reductiekosten, zullen dan immers gaan reduceren, terwijl sectoren waar de marginale reductiekosten hoger liggen dan het tarief, zullen de heffing betalen of de emissierechten kopen.

Een voordeel van emissiehandel boven heffingen is dat bij een strikte handhaving van het systeem het milieu-effect vastligt. Bij heffingen is daarentegen de prijs van de emissies of energiegebruik van te voren bekend en daarmee min of meer de economische effecten.

Een van de vraagstukken bij de inzet van marktconforme instrumenten betreft de wijze waarop de heffingsgelden of de opbrengsten van de veiling van emissierechten naar de bedrijven en de gezinnen zouden moeten worden teruggesluisd. De terugsluis kan op verschillende manieren plaatsvinden, bijvoorbeeld door een verlaging van de vennootschapsbelasting of door een gemengde terugsluis, waarbij naast verlaging van de vennootschapsbelasting ook andere terugsluisvormen worden gebruikt. Wanneer de terugsluis voor afzonderlijke (energie-intensieve) bedrijven in negatieve zin nogal afwijkt van de stijging van de energiekosten, dan zouden die bedrijven een verslechtering van hun concurrentiepositie kunnen ondervinden. Dat zou kunnen leiden tot afnemende investeringen of zelfs verplaatsing van activiteiten naar het buitenland. Een internationale sectorale verschuiving hoeft overigens op lange termijn welvaartseconomisch geen verslechtering te zijn, aangezien daarbij schaarse productiefactoren vrij komen die elders weer productief kunnen worden aangewend. Bovendien is het zo dat wanneer de andere deelnemers aan het Kyoto-protocol de realisatie van hun emissiedoelstelling zullen nastreven, (energie-intensieve) bedrijven ook in het buitenland²⁸ zullen worden gestimuleerd hun emissies te reduceren. Doordat de reductietaakstellingen van de verschillende landen wel verschillen, zal het beleid niet in elk land even stringent (hoeven te) zijn, zodat de marginale tarieven tussen landen eveneens verschillend zullen blijven. De meest efficiënte manier van emissiereductie zou gerealiseerd worden wanneer internationaal uniforme marginale tarieven bestaan. Om die situatie te bereiken is voortgang in de internationale klimaatonderhandelingen een vereiste.

²⁷ De invloed van nationaal beleid om CO₂-emissies te reduceren, is door de liberalisering van de Europese energiemarkten veranderd. Hiervoor is reeds gebleken dat de sterke stijging van de invoer van elektriciteit in 1999 heeft geleid tot een daling van de emissies in dat jaar. De toename van de invoer van elektriciteit betekent onder meer dat een deel van het effect van een heffing op elektriciteit op de CO₂-emissies 'weglekt' naar het buitenland en dus niet meegerekend mag worden als een reductie in het kader van het Kyoto-protocol.

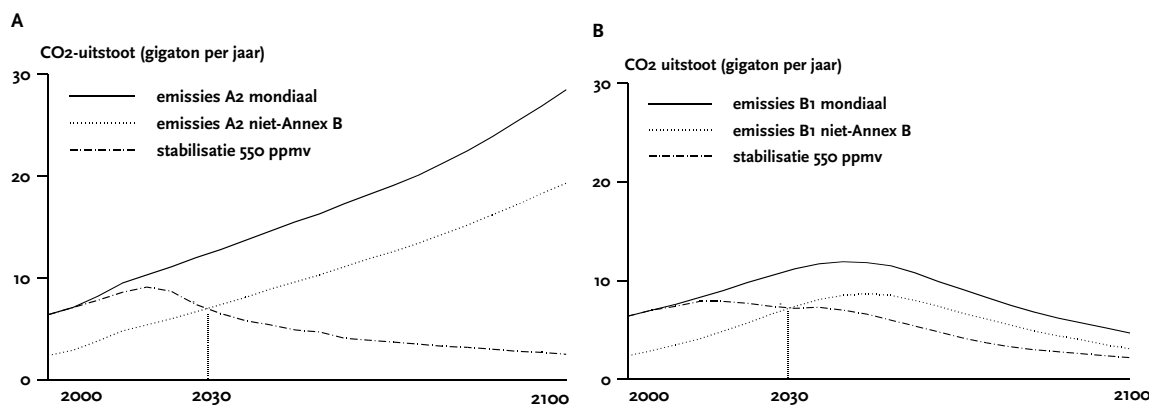
²⁸ Dat wil zeggen in de aan het Kyoto-protocol deelnemende landen die een emissiedoelstelling hebben. Dat zijn de OESO-landen en de Midden- en Oost-Europese landen.

4.2.4 Voorbij Kyoto

Om gevaarlijke menselijke beïnvloeding van het klimaat te voorkomen moet de concentratie van broeikasgassen in de atmosfeer gestabiliseerd worden op een veilig niveau. Er zijn voldoende aanwijzingen om die doelstelling te interpreteren in termen van stabilisatie op een niveau dat tweemaal zo hoog is dan het niveau voor de industriële revolutie.²⁹ Klimaatbeleid is daarom onontbeerlijk. De Kyoto-doelstellingen leiden bij lange na niet tot stabilisatie op een veilig niveau. Geen enkele reductie door industrielanden, hoe groot dan ook, is voldoende om een acceptabel niveau van stabilisatie te bereiken. De vraag is derhalve hoe de ontwikkelingslanden betrokken kunnen worden bij klimaatbeleid. Eén manier is om een zodanige mondiale verdeling van emissierechten te kiezen dat ontwikkelingslanden niet slechter af zijn als ze klimaatbeleid gaan voeren. Met behulp van WorldScan wordt geïllustreerd dat in dat geval ontwikkelingslanden per capita veel meer emissierechten moeten krijgen dan industrielanden en dat de verkoop van emissierechten voor ontwikkelingslanden een substantiële bron van inkomsten zal zijn.

Hoe de uitstoot van broeikasgassen zich in de toekomst zal ontwikkelen is hoogst onzeker. Emissies zijn afhankelijk van onder andere bevolkingsgroei, technologische ontwikkeling en het consumptiepatroon. Door het IPCC zijn een aantal nieuwe scenario's ontwikkeld.³⁰ In figuur 4.2 zijn een kenmerkend tweetal van die scenario's weergegeven.

Figuur 4.2 Emissies en stabilisatie in A2 en B1, 2000-2100

De zwarte lijn in beide figuren geeft de mondiale uitstoot van fossiele CO₂ weer als er geen klimaatbeleid gevoerd wordt. Figuur 4.2.a laat een 'vuil' scenario zien (A2), figuur 4.2.b een

²⁹ Zie Berk, M., J. Minne, B. Metz, (te verschijnen) COOL Global Dialogue, Synthesis Report, RIVM.

³⁰ Nakicenovic, N. et al. (eds.), 2000: IPCC Special Report on Emissions Scenarios, Cambridge University Press, Cambridge.

‘schoon’ scenario (B1).³¹ In het vuile scenario blijven de CO₂-emissies toenemen. In dit scenario zijn de emissies in 2100 viermaal zo hoog als in 2000. In het schone scenario zijn daarentegen de ontwikkelingen zodanig dat de uitstoot van CO₂ tussentijds een plafond bereikt.

De gestreepte lijn in beide figuren geeft de mondiale uitstoot van fossiele CO₂ weer die leidt tot een stabiele concentratie van broeikasgassen in 2100 op een veilig niveau van 550 ppmv. Dit is tweemaal zo hoog als de concentratie van voor de industriële revolutie en ruim de helft hoger dan het huidige niveau. In het vuile A2-scenario blijft het verschil tussen de emissies zonder en met klimaatbeleid toenemen. In dit scenario zullen in de loop van tijd beleidsinspanningen steeds moeten toenemen om een stabiele concentratie te bereiken. Ook in het schone B1-scenario is klimaatbeleid nodig. De emissies moeten in 2100 beduidend lager zijn dan in 2000.

De gestippelde lijn in beide figuren laat de emissies in niet-Annex B zien, als daar geen reducties plaatsvinden. Al rond 2030 zijn de emissies in niet-Annex B hoger dan de mondiale emissies die tot een stabiele concentratie van 550 ppmv leiden. Het is derhalve duidelijk dat emissiereducties in Annex B alleen nooit voldoende kunnen zijn om een stabiele concentratie te bereiken. De reikwijdte van het Kyoto-verdrag dat alleen beperkte verplichtingen voor Annex B oplegt, is daarom beperkt. Ontwikkelingslanden zullen in de nabije toekomst ook klimaatbeleid moeten gaan voeren. De vraag is hoe deze landen tot klimaatbeleid zijn te bewegen zo lang in deze landen economische groei van veel groter belang is dan het milieu.

Eén manier om ontwikkelingslanden tot klimaatbeleid aan te zetten, is om deze landen zo veel verhandelbare rechten te geven dat ze met klimaatbeleid economisch niet slechter af zijn. In een situatie van mondiale emissiehandel is de wijze waarop emissierechten worden toegewezen bepalend voor de verdeling van de kosten van klimaatbeleid (‘burden sharing’). Twee manieren van ‘burden sharing’ komen aan de orde:

- een gelijke hoofdelijke verdeling van emissierechten;
- een verdeling van emissierechten die voor niet-Annex B de inkomensverliezen tegengaat (compenserende verdeling).

In tabel 4.4 staan voor Annex B en niet-Annex B emissies en (emissie)rechten per hoofd van de bevolking in 2050 weergegeven die leiden naar een stabilisatie van 550 ppmv. Daarnaast staat ook het bijbehorende inkomensverlies. De tabel laat ‘burden sharing’ zien, zowel voor het vuile scenario (A2) als voor het schone scenario (B1).

In het vuile scenario zijn ook in 2050 de emissies per hoofd in Annex B nog vier maal zo groot als in niet-Annex B. Gezien de goedkope opties in ontwikkelingslanden vindt daar relatief veel reductie plaats. Bij een gelijke hoofdelijke verdeling bedraagt het inkomensverlies van

³¹ In termen van het IPCC is het vuile scenario de ‘marker’ A2, en het schone scenario de ‘marker’ B1.

Tabel 4.4 Kosten, emissies en rechten bij stabilisatie, 2050

	gelijke rechten		kosten ^b	compenserende rechten		kosten ^b
	emissies ^a	rechten ^a		emissies ^a	rechten ^a	
Vuil scenario (A2)						
Annex B	1,3	0,4	-4,8	1,3	-0,5	-7,1
niet-Annex B	0,3	0,4	-3,0	0,3	0,6	0
Schoon scenario (B1)						
Annex B	1,3	0,7	-0,5	1,3	-1,6	-1,2
niet-Annex B	0,6	0,7	-0,6	0,6	1,1	0

^a ton koolstof per hoofd.

^b % van BNP, verschil ten opzichte van referentiescenario.

klimaatbeleid voor ontwikkelingslanden gemiddeld zo'n 3% (voor Annex B 4,8%). In het inkomensverlies voor ontwikkelingslanden te beperken moeten ze (veel) meer emissierechten krijgen dan industrielanden. Er is zelfs zoveel compensatie nodig dat Annex B negatieve rechten krijgt. Om toch te kunnen emitteren moeten rechten in niet-Annex B worden gekocht. De inkomensverliezen in Annex B lopen daardoor op tot ruim 7% van het nationaal inkomen. De handel in emissierechten leidt tot grote financiële stromen van Annex B naar niet-Annex B. Als percentage van het nationaal inkomen in Annex B bedraagt deze waarde 3%.³² Anders gezegd, industrielanden moeten 3% van hun nationaal inkomen betalen aan ontwikkelingslanden om ze over te halen klimaatbeleid te voeren.

In het schone scenario leidt een verdeling op basis van gelijke rechten per capita tot veel kleinere inkomensverliezen. Zowel voor Annex B als voor niet-Annex B bedraagt de inkomensdaling in 2050 ongeveer 0,5% van het nationaal inkomen. Toch moet ook in dit geval de herverdeling van rechten aanzienlijk zijn om dit verlies te compenseren. Dit komt vooral door de lagere prijs voor emissierechten, omdat de reductie-inspanning in dit scenario veel geringer is. De kosten voor Annex B verdubbelen als gevolg van die herverdeling in vergelijking met de situatie met een gelijke hoofdelijke verdeling.

Om een acceptabel stabilisatieniveau van broeikasgassen te bereiken is deelname van ontwikkelingslanden aan klimaatbeleid noodzakelijk. De kosten voor stabilisatie bedragen in het geval van onbeperkte, mondiale emissiehandel, hooguit enkele procenten van het nationale inkomen. In principe is het mogelijk om emissierechten zo te verdelen dat ontwikkelingslanden worden gecompenseerd voor hun inspanningen. De omvang van de compensatie is zodanig dat emissierechten voor geïndustrialiseerde landen zelfs negatief moeten zijn. Voor deze landen komen de kosten van klimaatbeleid dan ook fors hoger te liggen.

³² Als percentage van het nationaal inkomen in ontwikkelingslanden bedragen de betalingen 4%. Dit is bijvoorbeeld vele malen meer dan het bedrag dat gemoeid is met ontwikkelingshulp.

Bijlagen

In 1998 heeft het CBS een revisie van de Nationale Rekeningen doorgevoerd. De cijfers in de bijlagen A voor de jaren vanaf 1995 sluiten aan bij de Nationale Rekeningen 1999, die op de nieuwe definities zijn gebaseerd. De gevolgen van de revisie voor eerdere jaren zijn nog niet bekend. In 1995 treedt dientengevolge een reeksbreuk op. Voor het jaar 1995 zijn daarom – indien mogelijk – twee cijfers opgenomen, te weten van vóór en na revisie.

De cijfers voor Nederland in de B-bijlagen kunnen door definitieverschillen afwijken van die elders in deze publicatie. De cijfers voor Duitsland hebben voor de gehele periode betrekking op de Bondsrepubliek in de huidige samenstelling. De gegevens vóór 1991 zijn CPB-schattingen. In bijlage B2 zijn de Nationale Rekeningendata van de Europese landen vanaf 1996 volgens de nieuwe ESA-definitie.

Als industrielanden worden aangeduid West-Europa (EU + Zwitserland en Noorwegen), Canada, de Verenigde Staten, Japan, Australië en Nieuw-Zeeland.

In verband met de introductie van de euro zijn drie extra tabellen middelen en bestedingen opgenomen, die luiden in euro's (A1.4 t/m A1.6). In de andere tabellen zijn, waar relevant, extra kolommen toegevoegd met informatie in euro's. Voor oudere jaren is steeds gerekend met de introductiekoers van de euro per 1 januari 1999 (1 euro = 2,20371 gld).

De in de bijlagen opgenomen gegevens (voor zover mogelijk vanaf 1969) zijn tegelijkertijd met het verschijnen van deze publicatie ook beschikbaar op de website van het Centraal Planbureau, te bereiken via <http://www.cpb.nl>.

Bijlage A1.1 Middelen en bestedingen 2000 (mld gld, mutaties per jaar in %)					
	1999 in prijzen 1999	Volume- mutatie	2000 in prijzen 1999	Prijs- mutatie	2000 in prijzen 2000
Binnenlands product, factorkosten afkomstig van:					
bedrijven					
looninkomen	356,54	3	367,35	4	382,25
overig inkomen	183,65				196,90
overheid	<u>68,45</u>	1¼	69,30	4¼	<u>72,20</u>
Binnenlands product, factorkosten	608,63				651,05
Kostprijsverhogende belastingen minus subsidies	<u>91,83</u>				<u>99,25</u>
Netto binnenlands product, marktprijzen	700,47	4	728,95	3	750,30
Afschrijvingen:					
bedrijven	104,82	3¾	108,80	3¾	112,95
overheid	<u>18,70</u>	1¼	<u>18,95</u>	3½	<u>19,60</u>
Totaal afschrijvingen	123,52	3½	127,75	3¾	132,55
Bruto binnenlands product, marktprijzen	<u>823,98</u>	4	856,70	3	882,85
Invoer					
goederen (cif)	389,24	10	427,70	10	470,05
diensten	<u>71,70</u>	7¾	<u>77,35</u>	4¾	<u>81,10</u>
Totaal invoer	460,95	9½	505,05	9¼	551,15
Totaal	<u>1284,93</u>	6	1361,75	5¼	1434,00
Betaalde primaire inkomens	80,90				91,00
Betaalde inkomensoverdrachten	14,60				16,00
Saldo betalingsbalans (lopende rekening)	<u>45,82</u>				<u>49,10</u>
Totaal	141,32				156,10

	1999 in prijzen 1999	Volume- mutatie	2000 in prijzen 1999	Prijs- mutatie	2000 in prijzen 2000
Particuliere consumptie	411,11	3¼	426,40	3	438,70
Overheidsconsumptie					
uitkeringen in natura	58,81	5¼	61,85	4	64,25
andere overheidsconsumptie	<u>129,33</u>	2½	<u>132,60</u>	3½	<u>137,30</u>
Totaal overheidsconsumptie	188,14	3¼	194,45	3¼	201,55
Totaal consumptie	599,25	3½	620,85	3	640,25
Bruto investeringen door bedrijven in:					
woningen	48,60	1¼	49,15	6½	52,35
overige vaste activa	113,19	5¼	119,25	3½	123,55
voorraden	0,96		0,95		0,95
Bruto investeringen door de overheid	<u>21,32</u>	9	<u>23,25</u>	3½	<u>24,05</u>
Totaal bruto investeringen	184,07	4¼	192,60	4¼	200,90
Totaal nationale bestedingen	783,32	3¼	813,45	3½	841,15
Uitvoer					
goederen (fob)	411,79	9¼	451,60	8¼	491,45
diensten	<u>89,82</u>	7¼	<u>96,70</u>	4¼	<u>101,40</u>
Totaal uitvoer	501,61	9¼	548,30	8¼	592,85
Totaal	1284,93	6	1361,75	5¼	1434,00
Uitvoersaldo	40,66				41,70
Ontvangen primaire inkomens	90,43				104,00
Ontvangen inkomensoverdrachten	<u>10,22</u>				<u>10,40</u>
Totaal	141,32				156,10

Bijlage A1.2 Middelen en bestedingen 2001 (mld gld, mutaties per jaar in %)					
	2000 in prijzen 2000	Volume- mutatie	2001 in prijzen 2000	Prijs- mutatie	2001 in prijzen 2001
Binnenlands product, factorkosten afkomstig van:					
bedrijven					
looninkomen	382,25	2¼	390,40	4¾	408,80
overig inkomen	196,60				212,45
overheid	<u>72,20</u>	1½	<u>73,25</u>	5	<u>77,00</u>
Binnenlands product, factorkosten	651,05				698,25
Kostprijsverhogende belastingen minus subsidies	<u>99,25</u>				<u>115,05</u>
Netto binnenlands product, marktprijzen	750,30	3¼	774,60	5	813,30
Afschrijvingen:					
bedrijven	112,95	3¾	117,10	3¾	121,50
overheid	<u>19,60</u>	2¼	<u>20,05</u>	6½	<u>21,35</u>
Totaal afschrijvingen	132,55	3½	137,15	4¼	142,85
Bruto binnenlands product, marktprijzen	<u>882,85</u>	3¼	911,75	4¾	956,15
Invoer:					
goederen (cif)	470,05	6¼	498,90	- ¾	494,75
diensten	<u>81,10</u>	5¾	<u>85,80</u>	2¾	<u>88,10</u>
Totaal invoer	551,15	6	584,70	- ¼	582,85
Totaal	<u>1434,00</u>	4¼	1496,45	2¾	1539,00
Betaalde primaire inkomens	91,00				99,00
Betaalde inkomensoverdrachten	16,00				16,85
Saldo betalingsbalans (lopende rekening)	<u>49,10</u>				<u>51,40</u>
Totaal	156,10				167,25

	2000 in prijzen 2000	Volume- mutatie	2001 in prijzen 2000	Prijs- mutatie	2001 in prijzen 2001
Particuliere consumptie	438,70	4½	458,00	4	476,55
Overheidsconsumptie					
uitkeringen in natura	64,25	1	64,95	5½	68,45
andere overheidsconsumptie	<u>137,30</u>	2¾	<u>141,00</u>	4¼	<u>147,10</u>
Totaal overheidsconsumptie	201,55	2¼	205,95	4¾	215,55
Totaal consumptie	<u>640,25</u>	3¾	<u>663,95</u>	4¼	<u>692,10</u>
Bruto investeringen door bedrijven in:					
woningen	52,35	2	53,45	6½	56,95
overige vaste activa	123,55	3¾	128,30	3¼	132,45
voorraden	0,95		0,65		0,65
Bruto investeringen door de overheid	<u>24,05</u>	3¼	<u>24,85</u>	6½	<u>26,45</u>
Totaal bruto investeringen	200,90	3¼	207,25	4½	216,50
Totaal nationale bestedingen	<u>841,15</u>	3½	<u>871,20</u>	4¼	<u>908,60</u>
Uitvoer					
goederen (fob)	491,45	5½	518,10	½	520,10
diensten	<u>101,40</u>	5¾	<u>107,15</u>	3	<u>110,30</u>
Totaal uitvoer	592,85	5½	625,25	¾	630,40
Totaal	<u>1434,00</u>	4¼	<u>1496,45</u>	2¾	<u>1539,00</u>
Uitvoersaldo	41,70				47,55
Ontvangen primaire inkomens	104,00				109,00
Ontvangen inkomensoverdrachten	<u>10,40</u>				<u>10,70</u>
Totaal	156,10				167,25

Bijlage A1.3 Middelen en bestedingen 2002 (mld gld, mutaties per jaar in %)					
	2001 in prijzen 2001	Volume- mutatie	2002 in prijzen 2001	Prijs- mutatie	2002 in prijzen 2002
Binnenlands product, factorkosten afkomstig van:					
bedrijven					
looninkomen	408,80	1½	415,15	4	431,75
overig inkomen	212,45				218,35
overheid	<u>77,00</u>	1¼	<u>78,05</u>	3½	<u>80,85</u>
Binnenlands product, factorkosten	698,25				730,95
Kostprijsverhogende belastingen minus subsidies	<u>115,05</u>				<u>121,25</u>
Netto binnenlands product, marktprijzen	813,30	2¾	834,90	2	852,20
Afschrijvingen:					
bedrijven	121,50	3¾	126,10	¾	127,20
overheid	<u>21,35</u>	2	<u>21,80</u>	1¾	<u>22,20</u>
Totaal afschrijvingen	142,85	3½	147,90	1	149,40
Bruto binnenlands product, marktprijzen	956,15	2¾	982,80	2	1001,60
Invoer					
goederen (cif)	494,75	6¾	527,85	- 2¾	513,75
diensten	<u>88,10</u>	6¼	<u>93,50</u>	1½	<u>95,00</u>
Totaal invoer	582,85	6½	621,35	- 2	608,75
Totaal	1539,00	4¼	1604,15	½	1610,35
Betaalde primaire inkomens	99,00				108,00
Betaalde inkomensoverdrachten	16,85				19,50
Saldo betalingsbalans (lopende rekening)	<u>51,40</u>				<u>50,15</u>
Totaal	167,25				177,65

	2001 in prijzen 2001	Volume- mutatie	2002 in prijzen 2001	Prijs- mutatie	2002 in prijzen 2002
Particuliere consumptie	476,55	4¼	496,45	1¾	505,30
Overheidsconsumptie					
uitkeringen in natura	68,45	1½	69,45	4	72,15
andere overheidsconsumptie	<u>147,10</u>	2¼	<u>150,25</u>	2¼	<u>153,65</u>
Totaal overheidsconsumptie	215,55	2	219,70	2¾	225,80
Totaal consumptie	<u>692,10</u>	3½	<u>716,15</u>	2	<u>731,10</u>
Bruto investeringen door bedrijven in:					
woningen	56,95	1¾	57,90	3	59,60
overige vaste activa	132,45	2½	135,65	½	136,45
voorraden	0,65		0,95		0,95
Bruto investeringen door de overheid	<u>26,45</u>	½	<u>26,55</u>	2	<u>27,05</u>
Totaal bruto investeringen	216,50	2	221,05	1¼	224,05
Totaal nationale bestedingen	<u>908,60</u>	3¼	<u>937,20</u>	2	<u>955,15</u>
Uitvoer					
goederen (fob)	520,10	6	551,20	- 2½	537,70
diensten	<u>110,30</u>	5	<u>115,75</u>	1½	<u>117,50</u>
Totaal uitvoer	630,40	5¾	666,95	- 1¾	655,20
Totaal	<u>1539,00</u>	4¼	<u>1604,15</u>	½	<u>1610,35</u>
Uitvoersaldo	47,55				46,45
Ontvangen primaire inkomens	109,00				120,00
Ontvangen inkomensoverdrachten	<u>10,70</u>				<u>11,20</u>
Totaal	<u>167,25</u>				<u>177,65</u>

Bijlage A1.4 Middelen en bestedingen 2000 (mld euro, mutaties per jaar in %)					
	1999 in prijzen 1999	Volume- mutatie	2000 in prijzen 1999	Prijs- mutatie	2000 in prijzen 2000
Binnenlands product, factorkosten afkomstig van:					
bedrijven					
looninkomen	161,79	3	166,70	4	173,45
overig inkomen	83,34				89,15
overheid	<u>31,06</u>	1¼	<u>31,45</u>	4¼	<u>32,75</u>
Binnenlands product, factorkosten	276,19				295,35
Kostprijsverhogende belastingen minus subsidies	<u>41,67</u>				<u>45,05</u>
Netto binnenlands product, marktprijzen	317,86	4	330,80	3	340,40
Afschrijvingen:					
bedrijven	47,57	3¾	49,35	3¾	51,25
overheid	<u>8,48</u>	1¼	<u>8,60</u>	3½	<u>8,90</u>
Totaal afschrijvingen	56,05	3½	57,95	3¾	60,15
Bruto binnenlands product, marktprijzen	<u>373,91</u>	4	<u>388,75</u>	3	<u>400,55</u>
Invoer					
goederen (cif)	176,63	10	194,10	10	213,30
diensten	<u>32,54</u>	7¾	<u>35,10</u>	4¾	<u>36,80</u>
Totaal invoer	209,17	9½	229,20	9¼	250,10
Totaal	<u>583,08</u>	6	<u>617,95</u>	5¼	<u>650,65</u>
Betaalde primaire inkomens	36,71				41,30
Betaalde inkomensoverdrachten	6,63				7,25
Saldo betalingsbalans (lopende rekening)	<u>20,79</u>				<u>22,25</u>
Totaal	64,13				70,80

	1999 in prijzen 1999	Volume- mutatie	2000 in prijzen 1999	Prijs- mutatie	2000 in prijzen 2000
Particuliere consumptie	186,55	3¼	193,50	3	199,05
Overheidsconsumptie					
uitkeringen in natura	26,69	5¼	28,05	4	29,15
andere overheidsconsumptie	<u>58,69</u>	2½	<u>60,15</u>	3½	<u>62,30</u>
Totaal overheidsconsumptie	85,37	3¼	88,20	3¾	91,45
Totaal consumptie	271,93	3½	281,70	3	290,50
Bruto investeringen door bedrijven in:					
woningen	22,05	1¼	22,30	6½	23,75
overige vaste activa	51,36	5¼	54,10	3½	56,05
voorraden	0,44		0,45		0,45
Bruto investeringen door de overheid	<u>9,68</u>	9	<u>10,55</u>	3½	<u>10,90</u>
Totaal bruto investeringen	83,53	4¾	87,40	4¼	91,15
Totaal nationale bestedingen	355,45	3¾	369,10	3½	381,65
Uitvoer					
goederen (fob)	186,86	9¾	204,95	8¾	223,00
diensten	<u>40,76</u>	7¾	<u>43,90</u>	4¾	<u>46,00</u>
Totaal uitvoer	227,62	9¼	248,85	8¼	269,00
Totaal	583,08	6	617,95	5¼	650,65
Uitvoersaldo	18,45				18,90
Ontvangen primaire inkomens	41,04				47,20
Ontvangen inkomensoverdrachten	<u>4,64</u>				<u>4,70</u>
Totaal	64,13				70,80

Bijlage A1.5 Middelen en bestedingen 2001 (mld euro, mutaties per jaar in %)					
	2000 in prijzen 2000	Volume- mutatie	2001 in prijzen 2000	Prijs- mutatie	2001 in prijzen 2001
Binnenlands product, factorkosten afkomstig van:					
bedrijven					
looninkomen	173,45	2¼	177,15	4¼	185,50
overig inkomen	89,15				96,35
overheid	<u>32,75</u>	1½	<u>33,25</u>	5	<u>34,95</u>
Binnenlands product, factorkosten	295,35				316,80
Kostprijsverhogende belastingen minus subsidies	<u>45,05</u>				<u>52,20</u>
Netto binnenlands product, marktprijzen	340,40	3¼	351,45	5	369,00
Afschrijvingen:					
bedrijven	51,25	3¾	53,15	3¾	55,15
overheid	8,90	2¼	9,10	6½	9,70
Totaal afschrijvingen	60,15	3½	62,25	4¼	64,85
Bruto binnenlands product, marktprijzen	400,55	3¼	413,70	4¾	433,85
Invoer					
goederen (cif)	213,30	6¼	226,40	-¾	224,50
diensten	<u>36,80</u>	5¾	<u>38,95</u>	2¾	<u>40,00</u>
Totaal invoer	250,10	6	265,35	-¼	264,50
Totaal	650,65	4¼	679,05	2¾	698,35
Betaalde primaire inkomens	41,30				44,90
Betaalde inkomensoverdrachten	7,25				7,65
Saldo betalingsbalans (lopende rekening)	<u>22,25</u>				<u>23,35</u>
Totaal	70,80				75,90

	2000 in prijzen 2000	Volume- mutatie	2001 in prijzen 2000	Prijs- mutatie	2001 in prijzen 2001
Particuliere consumptie	199,05	4½	207,85	4	216,25
Overheidsconsumptie					
uitkeringen in natura	29,15	1	29,45	5½	31,05
andere overheidsconsumptie	<u>62,30</u>	2¾	<u>64,00</u>	4¼	<u>66,75</u>
Totaal overheidsconsumptie	91,45	2¼	93,45	4¾	97,80
Totaal consumptie	<u>290,50</u>	3¾	<u>301,30</u>	4¼	<u>314,05</u>
Bruto investeringen door bedrijven in:					
woningen	23,75	2	24,25	6½	25,85
overige vaste activa	56,05	3¾	58,20	3¼	60,10
voorraden	0,45		0,30		0,30
Bruto investeringen door de overheid	<u>10,90</u>	3¼	11,30	6½	12,00
Totaal bruto investeringen	91,15	3¼	94,05	4½	98,25
Totaal nationale bestedingen	<u>381,65</u>	3½	<u>395,35</u>	4¼	<u>412,30</u>
Uitvoer					
goederen (fob)	223,00	5½	235,10	½	236,00
diensten	<u>46,00</u>	5¾	<u>48,60</u>	3	<u>50,05</u>
Totaal uitvoer	269,00	5½	283,70	¾	286,05
Totaal	<u>650,65</u>	4¼	<u>679,05</u>	2¾	<u>698,35</u>
Uitvoersaldo	18,90				21,60
Ontvangen primaire inkomens	47,20				49,45
Ontvangen inkomensoverdrachten	<u>4,70</u>				<u>4,85</u>
Totaal	70,80				75,90

Bijlage A1.6 Middelen en bestedingen 2002 (mld euro, mutaties per jaar in %)					
	2001 in prijzen 2001	Volume- mutatie	2002 in prijzen 2001	Prijs- mutatie	2002 in prijzen 2002
Binnenlands product, factorkosten afkomstig van:					
bedrijven					
looninkomen	185,50	1½	188,40	4	195,90
overig inkomen	96,35				99,10
overheid	<u>34,95</u>	1¼	<u>35,40</u>	3½	<u>36,70</u>
Binnenlands product, factorkosten	316,80				331,70
Kostprijsverhogende belastingen minus subsidies	<u>52,20</u>				<u>55,00</u>
Netto binnenlands product, marktprijzen	369,00	2¾	378,85	2	386,70
Afschrijvingen:					
bedrijven	55,15	3¾	57,20	¾	57,70
overheid	9,70	2	9,90	1¾	10,05
Totaal afschrijvingen	64,85	3½	67,10	1	67,75
Bruto binnenlands product, marktprijzen	<u>433,85</u>	2¾	<u>445,95</u>	2	<u>454,45</u>
Invoer					
goederen (cif.)	224,50	6¾	239,55	- 2¾	233,15
diensten	40,00	6¼	42,45	1½	43,10
Totaal invoer	264,50	6½	282,00	- 2	276,25
Totaal	<u>698,35</u>	4¼	<u>727,95</u>	½	<u>730,70</u>
Betaalde primaire inkomens	44,90				49,00
Betaalde inkomensoverdrachten	7,65				8,85
Saldo betalingsbalans (lopende rekening)	<u>23,35</u>				<u>22,80</u>
Totaal	75,90				80,65

	2001 in prijzen 2001	Volume- mutatie	2002 in prijzen 2001	Prijs- mutatie	2002 in prijzen 2002
Particuliere consumptie	216,25	4¼	225,30	1¾	229,30
Overheidsconsumptie					
uitkeringen in natura	31,05	1½	31,50	4	32,75
andere overheidsconsumptie	<u>66,75</u>	2¼	<u>68,20</u>	2¼	<u>69,70</u>
Totaal overheidsconsumptie	97,80	2	99,70	2¾	102,45
Totaal consumptie	<u>314,05</u>	<u>3½</u>	<u>325,00</u>	<u>2</u>	<u>331,75</u>
Bruto investeringen door bedrijven in:					
woningen	25,85	1¾	26,25	3	27,05
overige vaste activa	60,10	2½	61,55	½	61,90
voorraden	0,30		0,45		0,45
Bruto investeringen door de overheid	<u>12,00</u>	½	<u>12,05</u>	2	<u>12,25</u>
Totaal bruto investeringen	98,25	2	100,30	1¼	101,65
Totaal nationale bestedingen	<u>412,30</u>	<u>3¼</u>	<u>425,30</u>	<u>2</u>	<u>433,40</u>
Uitvoer					
goederen (fob)	236,00	6	250,10	- 2½	244,00
diensten	50,05	5	52,55	1½	53,30
Totaal uitvoer	286,05	5¾	302,65	- 1¾	297,30
Totaal	<u>698,35</u>	<u>4¼</u>	<u>727,95</u>	<u>½</u>	<u>730,70</u>
Uitvoersaldo	21,60				21,10
Ontvangen primaire inkomens	49,45				54,45
Ontvangen inkomensoverdrachten	<u>4,85</u>				<u>5,10</u>
Totaal	75,90				80,65

Bijlage A2	Middelen en bestedingen, 1988-1999				
	1988	1989	1990	1991	1992
	mld gld in lopende prijzen				
Binnenlands product, factorkosten:					
bedrijven					
looninkomen	199,9	206,7	219,9	234,2	247,3
overig inkomen	116,7	131,6	141,1	146,2	146,0
overheid	45,9	46,1	47,8	49,7	53,0
Binnenlands product, factorkosten	362,4	384,4	408,8	430,1	446,2
Kostprijsverhogende belastingen minus subsidies	41,7	43,6	48,0	49,7	54,0
Binnenlands product, marktprijzen	404,1	428,0	456,8	479,7	500,2
Afschrijvingen:					
bedrijven	50,1	53,3	56,0	58,9	61,8
overheid	3,4	3,6	3,8	4,0	4,1
Bruto binnenlands product, marktprijzen	457,7	485,0	516,5	542,6	566,1
Invoer:					
goederen (cif)	190,8	214,5	220,7	229,3	228,1
diensten	31,6	34,3	35,1	38,0	41,1
Totaal invoer	222,4	248,8	255,8	267,4	269,2
Totaal middelen	680,1	733,7	772,4	810,0	835,3
Particuliere consumptie	271,6	284,5	303,1	322,5	340,9
Overheidsconsumptie:					
uitkeringen in natura	.	.	.	.	.
andere overheidsconsumptie	70,5	72,1	75,1	78,6	83,0
Bruto investeringen:					
woningen	26,5	27,0	27,0	26,2	28,8
overige vaste activa	59,3	65,0	67,6	71,1	70,6
voorraadvorming	0,3	5,4	6,5	5,4	3,1
overheid	11,6	12,1	13,3	13,1	13,9
Totaal nationale bestedingen	439,8	466,0	492,6	516,9	540,4
Uitvoer:					
goederen (fob)	200,0	223,5	232,3	241,9	241,3
diensten	40,3	44,2	47,5	51,2	53,6
Totaal uitvoer	240,3	267,7	279,7	293,1	294,9
Totaal bestedingen	680,1	733,7	772,4	810,0	835,3
Uitvoersaldo	17,9	18,9	23,9	25,7	25,7
Saldo primaire inkomens	- 3,5	- 0,2	- 0,9	- 0,9	- 2,3
Saldo secundaire inkomensoverdrachten	- 0,4	2,5	- 6,3	- 10,3	- 10,4
Saldo lopende rekening betalingsbalans	14,0	21,2	16,7	14,4	13,0

1993	1994	1995	1995	1996	1997	1998	1999	1999
		vóór revisie	na revisie					mld euro
253,9	258,9	267,5	281,7	294,3	311,9	333,4	356,5	161,8
146,5	165,7	170,9	156,4	162,1	174,7	181,1	183,6	83,3
54,9	55,9	57,8	59,3	60,0	62,1	65,1	68,4	31,1
455,3	480,5	496,2	497,5	516,3	548,6	579,5	608,6	276,2
57,6	62,8	69,8	67,8	73,1	77,0	83,7	91,8	41,7
512,9	543,3	566,0	565,4	589,4	625,6	663,3	700,5	317,9
64,3	66,6	69,0	84,4	88,1	92,7	99,3	104,8	47,6
4,3	4,4	4,6	16,2	16,7	17,1	17,9	18,7	8,5
581,5	614,3	639,7	666,0	694,3	735,4	780,5	824,0	373,9
215,5	232,4	251,0	290,7	306,9	345,2	365,8	389,2	176,6
42,0	42,8	45,8	52,9	55,9	61,0	66,4	71,7	32,5
257,5	275,2	296,8	343,6	362,8	406,3	432,2	460,9	209,2
839,0	889,4	936,5	1009,7	1057,1	1141,7	1212,7	1284,9	583,1
351,7	369,5	382,2	326,7	346,1	363,6	386,2	411,1	186,6
.	.	.	49,9	48,8	52,8	56,0	58,8	26,7
86,2	88,0	91,8	110,1	111,7	115,6	121,8	129,3	58,7
29,2	31,5	32,8	37,2	40,2	43,6	45,8	48,6	22,1
68,2	68,7	73,6	81,0	87,0	96,2	102,0	113,2	51,4
- 3,8	2,3	1,0	4,6	1,5	1,9	2,9	1,0	0,4
14,2	15,0	15,6	17,0	19,1	18,2	20,2	21,3	9,7
545,8	575,0	596,9	626,5	654,4	691,8	734,9	783,3	355,5
237,1	255,6	278,1	318,9	333,8	372,9	393,2	411,8	186,9
56,1	58,9	61,4	64,2	68,8	77,0	84,5	89,8	40,8
293,2	314,4	339,6	383,2	402,7	449,9	477,8	501,6	227,6
839,0	889,4	936,5	1009,7	1057,1	1141,7	1212,7	1284,9	583,1
35,7	39,3	42,7	39,6	39,9	43,6	45,6	40,7	18,5
- 0,6	1,7	0,9	8,0	3,5	8,2	- 7,7	9,5	4,3
- 9,8	- 8,5	- 5,6	- 4,9	- 5,5	- 6,2	- 6,2	- 4,4	- 2,0
25,3	32,5	38,1	42,6	37,8	45,6	31,7	45,8	20,8

Bijlage A3 Middelen en bestedingen, 1988-1999

	1988	1989	1990	1991
	volumemutaties per jaar in %			
Binnenlands product, factorkosten:				
bedrijven				
looninkomen	2,3	2,6	3,1	2,0
overheid	- 0,8	- 0,4	- 0,4	- 1,1
Binnenlandsproduct, marktprijzen	2,5	4,9	4,2	2,1
Afschrijvingen:				
bedrijven	3,3	3,2	3,3	3,4
overheid	2,1	2,2	2,6	3,3
Bruto binnenlands product, marktprijzen	2,6	4,7	4,1	2,3
Invoer:				
goederen (cif)	8,0	6,9	4,7	4,3
diensten	5,4	5,9	1,0	3,3
Totaal invoer	7,6	6,7	4,2	4,1
Totaal middelen	4,2	5,3	4,1	2,9
Particuliere consumptie	0,8	3,5	4,2	3,1
Overheidsconsumptie:				
uitkeringen in natura	.	.	.	.
andere overheidsconsumptie	1,4	1,5	1,6	1,5
Bruto investeringen:				
woningen	11,3	0,7	- 2,5	- 5,4
overige vaste activa	1,6	7,4	2,2	3,1
mutatie voorraadvorming (in % BBP)	0,1	1,1	0,3	- 0,3
overheid	5,7	1,7	7,2	- 3,5
Totaal nationale bestedingen	1,8	4,6	3,4	1,8
Uitvoer:				
goederen (fob)	9,2	6,3	5,2	4,8
diensten	7,9	8,3	6,3	4,2
Totaal uitvoer	9,0	6,6	5,3	4,7
Totaal bestedingen	4,2	5,3	4,1	2,9

1992	1993	1994	1995	1995	1996	1997	1998	1999
			vóór revisie	na revisie				
1,4	-0,5	-0,7	2,0	.	2,9	3,8	3,8	3,9
-0,9	-0,4	-1,2	-1,7	.	-0,9	0,3	2,5	1,4
1,9	0,5	3,3	2,2	.	3,1	3,9	4,0	4,0
3,3	3,1	2,7	2,8	.	2,8	4,0	5,1	3,4
2,8	3,8	2,2	0,7	.	1,3	1,6	2,2	2,1
2,0	0,8	3,2	2,3	.	3,0	3,8	4,1	3,9
1,4	-2,7	8,1	7,9	.	4,5	9,9	8,1	6,2
6,2	1,5	-0,1	5,5	.	3,4	7,3	7,7	7,1
2,1	-2,1	6,7	7,5	.	4,4	9,5	8,0	6,3
2,0	-0,1	4,3	3,9	.	3,5	5,8	5,5	4,7
2,5	1,0	2,2	2,0	.	4,0	3,0	4,4	4,4
.	.	.	.	.	-2,5	5,0	2,8	0,5
1,7	1,5	0,6	0,8	.	0,6	2,4	3,7	3,3
6,4	-0,3	6,2	1,2	.	4,1	5,4	1,6	1,2
-2,2	-4,4	0,0	7,0	.	6,4	9,9	4,4	9,4
-0,4	-1,3	1,0	-0,0	.	-3,2	0,5	0,9	-1,7
4,2	0,7	4,4	2,3	.	10,8	-5,9	9,0	3,7
1,6	-1,1	3,0	2,4	.	2,8	3,9	4,2	4,2
2,6	1,0	7,3	7,2	.	4,3	8,8	7,3	5,6
4,0	3,8	3,9	4,2	.	6,1	8,9	8,0	5,8
2,9	1,5	6,7	6,7	.	4,6	8,8	7,4	5,6
2,0	-0,1	4,3	3,9	.	3,5	5,8	5,5	4,7

Bijlage A4   Kerngegevens, 1988-2002

	1988	1989	1990	1991	1992
	mutaties per jaar in %				
Internationaal					
Relevante wereldhandel	7,0	7,8	4,0	3,2	4,0
Prijspeil goederenimport	-0,5	5,2	-1,7	-0,4	-1,9
Relevante wereldhandelsprijs	5,4	6,2	-4,6	0,9	-3,2
Olieprijs (Brent, niveau, dollars per vat)	15,0	18,3	23,7	20,0	19,4
Arbeidskosten per eenheid product verwerkende industrie in concurrerende landen (in guldens)	1,0	3,5	0,5	7,3	0,5
Lonen en prijzen					
Contractloon marktsector	0,8	1,4	2,9	3,5	4,3
Loonsom per werknemer marktsector	1,1	0,8	3,0	4,4	4,1
Arbeidskosten per eenheid product, verwerkende industrie (excl. olie-industrie)	-2,3	-2,8	1,5	3,7	4,7
Prijspeil goederenimport (excl. energie)	2,0	4,0	-2,6	-0,6	-1,6
Consumentenprijsindex	0,5	1,1	2,5	3,1	3,2
Prijs bruto binnenlands product	1,2	1,2	2,3	2,7	2,3
Volume bestedingen en productie					
Particuliere consumptie	0,8	3,5	4,2	3,1	2,5
Bruto investeringen bedrijven (excl. woningen)	1,6	7,4	2,2	3,1	-2,2
Investeringen in woningen	11,3	0,7	-2,5	-5,4	6,4
Goederenimport (excl. energie)	11,0	6,5	5,9	4,9	2,8
Goederenimport	8,0	6,9	4,7	4,3	1,4
Productie marktsector ^a	4,1	5,3	4,9	2,6	1,5
Bruto binnenlands product	2,6	4,7	4,1	2,3	2,0
Reëel nationaal inkomen	2,5	5,5	4,4	1,9	1,0
Arbeidsmarkt					
Werkgelegenheid in arbeidsjaren	1,6	1,9	2,3	1,3	1,0
Werkgelegenheid in personen (> 12 uur/week)	1,5	2,0	2,4	1,8	1,3
Arbeidsaanbod in personen	1,4	1,2	1,6	1,4	1,4
Werkloze beroepsbevolking (in % beroepsbevolking)	8,4	7,6	7,0	6,6	6,7
Collectieve sector					
Vorderingensaldo collectieve sector (% BBP)	-4,6	-4,8	-4,7	-2,9	-3,9
Bruto schuld collectieve sector (ultimo jaar, % BBP)	79,4	79,4	79,2	79,0	80,0
Collectieve lastendruk (% BBP)	48,7	45,6	45,7	47,5	46,5
Diversen					
Koopkracht modale werknemer (excl. incidenteel)	1,1	2,1	2,4	0,2	0,5
Nominaal beschikbaar gezinsinkomen	2,5	5,9	8,0	3,0	5,3
Arbeidsproductiviteit marktsector ^a	1,9	2,8	2,0	0,8	0,4
Prijs toegevoegde waarde marktsector ^a	1,8	1,6	1,1	1,4	1,7
Reële arbeidskosten marktsector ^a	-0,7	-0,9	1,8	2,7	2,5
Arbeidsinkomensquote marktsector ^a (niveau, %)	84,6	81,5	81,2	82,9	84,8
Saldo lopende transacties buitenland (% BBP)	3,1	4,4	3,2	2,7	2,3
Lange rente (%)	6,4	7,2	8,9	8,7	8,1
Korte rente (%)	4,8	7,3	8,7	9,3	9,4

^a Excl. delfstoffenwinning en verhuur van en handel in onroerend goed.

1993	1994	1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
	vóór revisie		na revisie							
-0,1	8,9	9,1	.	6,1	9,2	8,1	4,8	11,0	6¼	7
-2,8	-0,2	0,1	.	1,0	2,3	-2,0	0,2	10,0	-¾	-2¾
-2,4	1,8	-1,9	.	1,5	6,9	-1,1	-1,3	7,2	-¾	-2¾
17,1	15,8	17,1	.	20,7	19,2	12,9	17,9	28,4	25	23
0,4	-2,7	-5,0	.	3,0	3,3	-1,5	2,0	4,0	-1½	-1½
3,1	1,8	1,4	.	1,7	2,2	3,0	2,6	3,3	4	3¼
2,9	2,4	1,3	.	1,4	2,5	3,3	2,9	4,0	4¾	4
1,7	-6,7	-2,5	.	0,5	-0,5	0,8	0,2	0,6	2¼	1¾
-2,6	0,8	1,7	.	-0,7	2,1	-0,4	-1,8	5,3	¾	-1¾
2,6	2,7	2,0	.	2,1	2,2	2,0	2,2	2,6	4	2
1,9	2,3	1,8	.	1,2	2,0	2,0	1,7	3,1	4¾	2
1,0	2,2	2,0	.	4,0	3,0	4,4	4,4	3,7	4½	4¼
-4,4	0,0	7,0	.	6,4	9,9	4,4	9,4	5,4	3¾	2½
-0,3	6,2	1,2	.	4,1	5,4	1,6	1,2	1,1	2	1¾
1,2	8,0	7,6	.	4,2	9,7	7,8	6,3	10,0	5½	6¼
-2,7	8,1	7,9	.	4,5	9,9	8,1	6,2	9,9	6¼	6¾
-0,4	4,1	3,0	.	2,9	5,3	4,8	4,9	5,0	3½	3
0,8	3,2	2,3	.	3,0	3,8	4,1	3,9	4,0	3¼	2¾
0,9	4,0	2,6	.	1,8	4,9	1,7	5,9	3,7	3¾	3
-0,1	-0,3	1,4	.	2,6	3,2	3,0	2,9	2,5	1¾	1¼
-0,1	0,1	2,3	.	2,4	3,0	4,2	2,8	2,3	1¾	1¼
1,0	1,1	1,9	.	1,7	1,9	2,7	1,9	1,8	1¾	1½
7,7	8,7	8,3	7,8	7,2	6,2	4,8	4,0	3,6	3½	3½
-3,2	-4,2	-4,0	-4,2	-1,8	-1,1	-0,7	1,0	2,2	1,1	1,5
81,2	77,9	79,2	77,2	75,2	70,0	66,8	63,2	56,5	51,8	48,1
46,8	44,7	43,5	40,7	41,4	40,7	40,7	41,4	41,4	39,6	40,3
0,6	-0,4	0,8	.	0,6	0,4	1,5	0,1	0,6	6¾	1
3,6	4,7	3,0	.	4,5	6,0	4,3	4,6	5,2	9½	5¼
-0,1	4,4	1,1	.	-0,2	1,8	2,0	1,7	2,2	1½	1¾
1,7	2,0	0,8	.	0,4	1,2	1,9	0,6	1,2	3¼	2
1,4	0,6	0,4	.	1,0	1,2	1,5	2,4	2,8	1¼	2
86,4	82,7	82,1	81,8	82,8	82,1	81,8	82,3	83,0	83	83¼
4,4	5,3	6,0	6,4	5,4	6,2	4,1	5,6	5,6	5½	5
6,4	6,9	6,9	6,9	6,2	5,6	4,6	4,6	5,4	5	5
6,9	5,2	4,4	4,4	3,0	3,3	3,5	3,0	4,4	4½	4¼

Bijlage A5 Volume consumptie, investeringen en invoer; winstindicatoren, 1988-2002

	1988	1989	1990	1991	1992
	mutaties per jaar in %				
Consumptieve bestedingen van gezinnen					
Particuliere consumptie	0,8	3,5	4,2	3,1	2,5
w. v. Voedings- en genotmiddelen	1,0	3,1	2,3	0,6	2,7
Duurzame consumptiegoederen	-0,7	4,1	8,6	4,8	0,8
Vaste lasten	0,9	2,1	3,0	3,7	2,1
Overige goederen en diensten	1,7	4,5	3,5	2,6	3,9
Uitgaven voor toerisme in het buitenland	1,7	3,9	-5,6	9,4	4,6
Uitkeringen in natura	.	.	.	.	.
Overige individualiseerbare overheidsconsumptie	.	.	.	.	.
Werkelijke individuele consumptie	.	.	.	.	.
Individuele besparingen	.	.	.	.	.
Investerings					
Totaal bedrijven (excl. woningen)	1,6	7,4	2,2	3,1	-2,2
w.v. Machines en computers	0,2	3,0	4,7	-2,2	-0,6
Bedrijfsgebouwen	8,7	7,4	2,0	8,4	-8,9
Wegvervoermiddelen	-17,8	5,9	7,0	6,8	1,3
Overige vervoermiddelen	4,6	115,0	-21,0	24,6	-23,7
Totaal bedrijven (excl. woningen, overige vervoermiddelen en energiesector)	1,8	8,0	4,4	1,8	-1,6
Woningen	11,3	0,7	-2,5	-5,4	6,4
Overheid	5,7	1,7	7,2	-3,5	4,2
Invoer goederen					
Totaal	8,0	6,9	4,7	4,3	1,4
w.v. Consumptiegoederen	2,3	4,4	9,1	7,5	1,5
Investeringsgoederen	2,5	13,6	4,6	1,5	-1,9
Energie	4,6	0,4	-1,6	-1,2	2,2
Overige grondstoffen en halffabrikaten	11,3	7,3	4,7	4,9	1,8
Winstgevendheid en vermogensverhoudingen marktsector					
	niveaus, in %				
Kapitaalinkomensquote	15,4	18,5	18,8	17,1	15,2
Winstquote (van productie in Nederland) ^a	9,8	11,7	12,0	10,2	7,7
Rentabiliteit eigen vermogen ^a	9,5	10,9	9,7	9,1	6,9
Solvabiliteit ^a	43,3	43,6	43,6	42,9	44,0

^a Ongerekend banken en verzekeringswezen.

1993	1994	1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
	vóór revisie		na revisie							
1,0	2,2	2,0	.	4,0	3,0	4,4	4,4	3,7	4½	4¼
-0,3	1,7	1,8	.	1,7	2,1	0,8	1,0	1,0	1½	2
-1,6	1,8	1,7	.	3,3	5,3	8,8	7,4	5,0	6	5½
2,6	1,5	2,4	.	5,4	-1,3	1,5	1,7	0,6	2¾	2¾
1,7	3,3	2,0	.	4,6	4,4	4,9	5,5	5,5	5¼	4¾
-2,8	-0,9	6,3	.	-0,1	4,4	9,4	6,9	8,5	8	7½
.	.	.	.	-2,5	5,0	2,8	0,5	5,3	1	1½
.	.	.	.	-0,4	4,8	5,2	4,8	3,1	3¾	2¾
.	.	.	.	2,8	3,4	4,3	4,0	3,8	4	3¾
.	.	.	.	5,2	6,0	4,4	2,9	1,6	2½	1¾
-4,4	0,0	7,0	.	6,4	9,9	4,4	9,4	5,4	3¾	2½
0,9	-1,6	7,8	.	13,5	13,9	1,7	2,8	5,0	4½	2
-12,8	-4,4	-5,1	.	-3,1	6,7	7,8	14,3	6,2	3¾	2½
-27,2	-10,3	35,9	.	17,9	9,1	11,1	13,8	-1,6	1½	3¼
13,6	41,9	-0,1	.	-29,0	-21,9	37,0	8,8	28,4	-7½	-6½
-10,5	-1,2	11,2	.	6,3	9,4	10,4	10,1	5,7	4	3
-0,3	6,2	1,2	.	4,1	5,4	1,6	1,2	1,1	2	1¾
0,7	4,4	2,3	.	10,8	-5,9	9,0	3,7	9,0	3¼	½
-2,7	8,1	7,9	.	4,5	9,9	8,1	6,2	9,9	6¼	6¼
-3,2	3,5	0,9	.	8,8	3,3	8,6	7,1	5,8	6¾	5½
-5,1	2,0	11,3	.	9,0	11,9	5,1	8,7	6,5	2½	3¼
1,0	4,4	3,8	.	7,6	5,1	1,7	0,3	3,8	3	4¾
-2,7	10,9	9,5	.	3,0	11,4	9,1	6,2	11,5	7	7½
13,6	17,3	17,9	18,2	17,2	17,9	18,2	17,7	17,0	17	16¾
5,7	9,1	10,1	10,9	10,0	10,4	10,4	9,6	8,2	8	7½
5,3	8,9	9,9	9,4	8,2	9,0	8,1	8,2	7,7	7½	7
45,4	45,0	45,7	46,3	47,2	47,6	46,5	46,9	46,6	45½	45¼

Bijlage A6	Inkomens en prijzen, 1988-2002				
	1988	1989	1990	1991	1992
	mutaties per jaar in %				
Loonvoet marktsector					
Contractloon (inclusief overloop)	0,8	1,4	2,9	3,5	4,3
Incidenteel	<u>0,5</u>	<u>0,8</u>	<u>0,0</u>	<u>0,0</u>	<u>-0,7</u>
Brutoloon	1,3	2,2	2,9	3,5	3,6
Sociale lasten werkgevers	<u>-0,2</u>	<u>-1,4</u>	<u>0,1</u>	<u>0,9</u>	<u>0,5</u>
Loonvoet marktsector	1,1	0,8	3,0	4,4	4,1
Loonvoet bedrijven	1,1	0,8	3,2	4,4	4,1
Opbouw consumptieprijs					
Finale invoer	-0,2	0,6	-0,0	0,3	0,3
Invoer grondstoffen en diensten	0,2	0,4	-0,3	0,2	-0,1
Invoer energie	-0,3	0,5	0,2	0,0	-0,2
Indirecte belastingen	0,0	-0,5	0,2	0,3	0,3
Huur	0,4	0,3	0,4	0,6	0,8
Aardgas	-0,2	0,0	0,3	0,2	-0,1
Kwartaire diensten	0,1	0,2	0,5	0,7	0,4
Arbeidskosten	-0,3	-1,0	0,1	1,0	1,1
Bruto margeverbetering (inclusief afschrijvingen en rente)	<u>0,8</u>	<u>0,8</u>	<u>1,0</u>	<u>-0,1</u>	<u>0,7</u>
Consumptieprijs	0,5	1,2	2,2	3,2	3,1
Overige prijsindices					
Consumentenprijsindex	0,5	1,1	2,5	3,1	3,2
Afgeleide index, laag	0,6	2,1	2,4	2,6	2,4
Koopkracht modaal (exclusief incidenteel)^a					
Brutoloon	0,8	1,4	2,9	3,5	4,3
Effect sociale lasten	-0,1	1,7		0,2	0,6
Effect loonheffing/overheveling	0,5	-0,4	2,1 ^b	-0,5	-1,3
Effect kinderbijslag	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	—	<u>0,1</u>	<u>0,1</u>
Nominaal vrij beschikbaar inkomen	1,6	3,2	5,0	3,3	3,7
Reëel vrij beschikbaar inkomen	1,1	2,1	2,4	0,2	0,5
Koopkracht andere categorieën					
Minimum plus	1,1	1,1	0,7	0,0	1,4
Minimumuitkeringsgerechtigde	0,5	0,2	1,5	-0,2	0,1
Idem, zonder kinderen	-0,2	0,2	1,4	-0,4	0,0
Gemiddelde wig (markt)^c					
	niveaus in %				
Minimum plus	31	30	29	29	29
Modaal	44	42	41	42	42
2x modaal	54	54	52	52	54
Netto replacement rate					
Minimum uitkering/minimumloon	98,7	99,2	99,5	99,5	98,9
Minimum uitkering/0,8 x gemiddeld loon	80,5	78,6	78,0	77,7	77,5

^a In 2001 wel inclusief het bruteringspercentage van de overhevelingstoelag.

^b Totaal effect van belasting- en premieheffing niet nader uitgesplitst in verband met de herziening van het belastingstelsel (Oort).

^c Kinderbijslag gebaseerd op kinderen tussen 6 en 11 jaar. Vanaf 1995 zijn de bedragen gewijzigd door de invoering van een nieuw systeem.

1993	1994	1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
	vóór revisie		na revisie							
3,1	1,8	1,4	.	1,7	2,2	3,0	2,6	3,3	4	3¼
<u>-0,4</u>	<u>0,5</u>	<u>-0,3</u>	.	<u>1,0</u>	<u>0,8</u>	<u>-0,2</u>	<u>0,3</u>	<u>0,6</u>	<u>2¾</u>	<u>¾</u>
2,7	2,3	1,1	.	2,7	3,0	2,8	2,9	3,9	6¾	4
<u>0,2</u>	<u>0,1</u>	<u>0,2</u>	.	<u>-1,2</u>	<u>-0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,1</u>	<u>0,1</u>	<u>-2</u>	<u>0</u>
2,9	2,4	1,3	.	1,4	2,5	3,3	2,9	4,0	4¾	4
3,2	2,7	1,3	.	1,5	2,2	3,0	3,0	4,1	4¾	4
0,0	-0,1	-0,2	.	0,2	0,5	0,0	0,2	1,0	¼	-¼
-0,3	0,1	0,3	.	0,1	0,3	0,1	-0,1	1,0	¼	0
-0,2	-0,1	0,0	.	0,2	0,1	-0,3	0,2	0,6	-¼	-¼
0,1	0,2	0,1	.	0,5	0,2	0,2	0,3	0,2	1	0
0,8	0,8	0,7	.	0,6	0,5	0,4	0,4	0,4	¼	¼
-0,2	0,1	0,1	.	0,0	0,2	-0,2	-0,1	0,2	¼	¼
0,4	0,3	0,1	.	0,0	0,1	0,1	0,2	0,2	¼	¼
1,1	-0,7	0,1	.	0,5	0,4	0,6	0,7	0,9	1½	1
<u>0,4</u>	<u>2,3</u>	<u>-0,1</u>	.	<u>-0,2</u>	<u>-0,3</u>	<u>0,8</u>	<u>0,1</u>	<u>-1,6</u>	<u>¾</u>	<u>½</u>
2,1	2,8	1,1	.	1,9	2,0	1,8	1,9	2,9	4	1¾
2,6	2,7	2,0	.	2,1	2,2	2,0	2,2	2,6	4	2
2,2	2,3	1,6	.	1,2	1,9	1,7	1,7	2,1	3	1¾
3,1	1,8	1,4	.	1,7	2,2	3,0	2,6	3,3	6	3¼
-1,1	-0,5	1,3	.	0,7	0,3	5,0	0,0	-0,4	1	-¼
1,3	1,1	0,6	.	0,1	0,1	-4,8	-0,3	-0,1	4¼	0
<u>-0,2</u>	<u>-0,2</u>	<u>-0,5</u>	.	<u>0,1</u>	<u>0,0</u>	<u>0,1</u>	<u>-0,1</u>	<u>0,4</u>	<u>-¼</u>	<u>0</u>
3,2	2,3	2,8	.	2,6	2,6	3,3	2,3	3,2	11	3
0,6	-0,4	0,8	.	0,6	0,4	1,5	0,1	0,6	6¾	1
0,8	-0,6	0,7	.	0,4	0,3	2,6	-0,1	1,8	9½	1¼
-0,4	-2,1	-0,1	.	-0,2	0,4	2,0	0,1	1,3	4¾	1½
-0,4	-2,0	-0,4	.	-0,2	0,5	1,9	0,2	0,8	3¾	1½
28	27	27	27	22	20	14	15	15	7	7
42	42	42	43	40	39	40	40	40	37	37
54	54	54	54	51	51	51	51	51	49	49
99,1	98,5	98,6	98,6	98,1	98,3	97,7	97,8	97,6	92,9	93,0
76,6	75,8	75,3	73,9	72,9	72,0	72,3	72,2	72,0	70,0	70,0

Bijlage A7   Kerngegevens arbeidsmarkt^a 1998-2002

	1988	1989	1990	1991	1992
Bevolking (dzt personen)	14760	14849	14952	15070	15184
w.v. 15-64 jaar ^b	10187	10245	10305	10372	10434
w.v. in volledig dagonderwijs	1179	1160	1144	1141	1135
werkend (12 uur of meer per week)	5318	5425	5553	5661	5734
werkloosheids- of bijstandsuitkering	860	844	796	793	816
uitkering wegens arbeidsongeschiktheid	835	857	891	907	921
uitkering wegens ziekte	348	374	409	405	396
VUT- of ANW-uitkering	268	289	311	322	326
Participatiegraad 20-64 jaar (%)	61	62	62	63	63
w.v. mannen	80	79	79	79	78
vrouwen	43	44	45	46	47
Beroepsbevolking (dzt personen) ^c	5848	5916	6013	6096	6179
Arbeidsvolume (dzt arbeidsjaren)	4989	5084	5203	5273	5328
w.v. overheid	708	705	702	694	688
bedrijven	4281	4379	4501	4579	4640
w.v. loontrekkers	3668	3765	3883	3960	4015
zelfstandigen	613	614	618	619	625
Arbeidsduur van voltijdwerknemers (uren per jaar) ^d	1743	1739	1741	1740	1740
Verhouding personen/arbeidsjaren werkgelegenheid (%)	119	120	120	121	121
Werkgelegenheid (dzt personen)	5951	6090	6257	6383	6460
Idem, 12 uur of meer per week (dzt personen)	5358	5464	5594	5696	5768
Werkloze beroepsbevolking (dzt personen)	490	452	419	400	411
Idem, in % van de beroepsbevolking	8,4	7,6	7,0	6,6	6,7
Vacatures (dzt) ^e	76	90	115	98	71

^a Inclusief personen ouder dan 65 jaar, tenzij anders vermeld.

^b De onderscheiden categorieën sluiten elkaar niet altijd uit. Dit geldt met name voor werkenden en uitkeringsontvangers.

^c De beroepsbevolking is gelijk aan de som van het aantal werkzame personen met een baan van 12 uur of meer per week en de werkloze beroepsbevolking.

^d Contractuele arbeidsduur, dus exclusief feest-, vakantie-, en ADV-dagen. Voor revisie betreft het alleen voltijdwerknemers in vaste dienst, na revisie ook voltijdwerknemers met een flexibel dienstverband (uitzendkrachten). De gegevens voor de prognosejaren zijn gebaseerd op CAO-gegevens.

^e Exclusief het aantal vacatures bij overheid en onderwijs. Vóór 1994 ook exclusief het aantal vacatures bij sociale werkplaatsen, uitzendbureaus en uitleenbedrijven.

1993	1994	1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
		vóór revisie	na revisie							
15290	15383	15459	15459	15530	15611	15707	15812	15923	16040	16154
10490	10535	10569	10569	10604	10642	10687	10740	10798	10864	10932
1142	1147	1145	1145	1134	1119	1104				
5725	5732	5870	6230	6382	6571	6845	7042	7202	7334	7434
892	1011	1012	1012	996	917	809	713	640	620	630
930	921	886	886	869	877	899	911	936	956	972
394	336	352	352	334	347	380	409	420	427	432
328	330	324	324	320	313	279	278	276	274	273
63	64	65	68	69	70	71	72	73	74	75
78	78	79	81	82	83	84	84	85	86	86
48	48	50	55	55	56	59	60	60	62	63
6241	6312	6432	6794	6907	7042	7229	7368	7503	7629	7740
5323	5305	5380	5663	5808	5991	6173	6352	6509	6628	6719
685	677	666	704	698	700	718	728	737	748	758
4638	4628	4714	4958	5110	5291	5455	5624	5772	5880	5961
3995	3966	4044	4213	4338	4500	4673	4854	5001	5107	5186
643	662	670	745	772	791	782	771	771	773	775
1740	1739	1740	1737	1739	1733	1720	1721	1721	1720	1720
121	123	123	126	126	126	126	126	125	125	126
6464	6511	6610	7148	7307	7545	7765	7983	8167	8318	8434
5760	5765	5899	6261	6413	6604	6881	7076	7236	7369	7470
481	547	533	533	494	438	348	292	267	260	270
7,7	8,7	8,3	7,8	7,2	6,2	4,8	4,0	3,6	3,50	3,50
41	41	55	55	68	85	123	158			

Bijlage A8 Kerngegevens collectieve sector, 1988-2002

	1988	1989	1990	1991	1992
	% BBP				
I Collectieve uitgaven					
Directe bestedingen	19,3	18,7	18,4	18,3	18,6
w.v. loonsom	10,5	10,0	9,7	9,6	9,8
materiële consumptie	6,0	6,0	5,9	5,9	6,0
investerings	2,8	2,7	2,8	2,8	2,8
uitkeringen in natura	.	.	.	.	.
Inkomensoverdrachten	30,0	29,0	28,2	28,6	29,3
w.v. binnenland	28,0	27,0	26,2	26,3	27,1
buitenland	2,0	2,1	2,0	2,3	2,2
Kostprijsverlagende subsidies	2,3	2,3	2,2	2,3	2,3
Rente	6,3	5,9	5,8	6,0	6,0
Vermogensoverdrachten	<u>2,4</u>	<u>1,9</u>	<u>1,7</u>	<u>1,3</u>	<u>1,2</u>
Collectieve uitgaven bruto (excl. kredieten)	60,3	57,8	56,2	56,6	57,5
Kredietverlening	<u>2,5</u>	<u>1,6</u>	<u>1,3</u>	<u>1,0</u>	<u>0,9</u>
Collectieve uitgaven bruto (incl. kredieten)	62,8	59,4	57,5	57,6	58,4
Niet-belastingmiddelen overig	7,6	8,4	7,6	7,2	7,4
Statistische verschillen	<u>-0,3</u>	<u>0,0</u>	<u>0,0</u>	<u>0,2</u>	<u>-0,1</u>
Collectieve uitgaven netto	55,5	51,1	49,9	50,2	51,1
II Collectieve lasten en gasbaten binnenland					
Collectieve lasten	48,7	45,6	45,7	47,5	46,5
Gasbaten binnenland	<u>0,8</u>	<u>0,6</u>	<u>0,0</u>	<u>0,8</u>	<u>0,8</u>
Totaal	49,5	46,2	46,4	48,3	47,2
III Financieringssaldo					
Rijk	-5,7	-5,1	-4,6	-3,7	-3,8
Overige Centrale Overheid	.	.	.	.	.
Lagere overheid	-0,8	0,0	0,0	0,1	-0,1
Sociale fondsen	<u>0,5</u>	<u>0,3</u>	<u>0,8</u>	<u>1,4</u>	<u>0,0</u>
Collectieve sector	-5,9	-4,9	-3,8	-2,2	-3,9
IV Overige kerngegevens					
Vorderingensaldo collectieve sector ^a	-4,6	-4,8	-4,7	-2,9	-3,9
Bruto schuld collectieve sector (EMU; ultimo) ^{a,b}	79,4	79,4	79,2	79,0	80,0
Bruto staatsschuld (ultimo) ^a	60,1	61,2	62,0	62,8	63,9
Verhouding inactieven/actieven (%)	82,1	82,5	82,1	81,6	81,3
BBP-deflator	.	.	.	.	.
Prijsmutatatie netto materiële overheidsconsumptie	0,7	3,1	2,1	2,2	1,4

^a Tussen 1988 en 1995 (voor revisie) in % geharmoniseerd BBP.

^b Bij internationale vergelijking is relevant dat Nederland, anders dan de andere landen van de EU, een vermogen van ruim 30% BBP (1997) heeft afgezonderd in het ABP ter dekking van de ambtenarenpensioenen.

1993	1994	1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
		vóór revisie	na revisie							
18,8	18,4	18,2	27,6	27,0	26,6	26,5	26,6	26,7	26,4	26,4
10,0	9,6	9,5	10,6	10,2	10,1	10,0	10,0	9,8	9,6	9,6
6,0	6,0	5,8	6,4	6,5	6,3	6,2	6,3	6,3	6,2	6,2
2,8	2,8	2,7	3,0	3,2	3,0	3,1	3,2	3,3	3,4	3,3
.	.	.	7,5	7,0	7,2	7,2	7,1	7,3	7,2	7,2
29,3	28,2	27,2	16,1	16,2	15,2	14,4	13,7	13,3	12,9	12,9
27,0	26,0	25,1	14,0	14,0	13,1	12,3	11,7	11,2	10,8	10,8
2,3	2,2	2,2	2,1	2,1	2,2	2,1	2,1	2,1	2,1	2,1
2,1	2,0	1,3	1,1	1,2	1,5	1,4	1,5	1,4	1,3	1,3
6,2	5,9	5,6	5,9	5,5	5,1	4,7	4,6	4,1	3,4	3,0
<u>1,2</u>	<u>1,1</u>	<u>1,6</u>	<u>0,9</u>	<u>0,6</u>	<u>0,4</u>	<u>0,6</u>	<u>0,6</u>	<u>0,7</u>	<u>0,6</u>	<u>0,6</u>
57,5	55,6	53,9	51,5	50,4	48,8	47,6	47,0	46,3	44,7	44,2
<u>0,8</u>	<u>0,8</u>	<u>1,8</u>	<u>1,8</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,4</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,4</u>
58,3	56,4	55,7	53,3	50,9	49,3	48,0	47,5	46,8	45,2	44,6
7,7	8,0	8,6	9,3	7,6	7,3	7,7	5,8	6,5	5,6	5,6
<u>0,0</u>	<u>0,2</u>	<u>-0,2</u>	<u>0,0</u>	<u>0,0</u>	<u>-0,3</u>	<u>0,2</u>	<u>-0,1</u>	<u>0,3</u>	<u>-0,1</u>	<u>-0,1</u>
50,6	48,2	47,2	44,1	43,2	42,3	40,1	41,7	40,0	39,6	39,0
46,8	44,7	43,5	40,7	41,4	40,7	40,7	41,4	41,4	39,6	40,3
<u>0,7</u>	<u>0,6</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,6</u>	<u>0,4</u>	<u>0,3</u>	<u>0,3</u>	<u>0,4</u>	<u>0,4</u>
47,5	45,3	44,0	41,2	41,9	41,3	41,1	41,7	41,7	40,0	40,7
-3,2	-1,9	-2,3	-2,0	-1,2	-1,4	-0,3	-1,7	-0,4	-0,2	0,9
.	.	.	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
0,0	0,0	0,0	0,0	0,3	0,5	0,6	0,4	0,3	0,3	0,2
<u>0,1</u>	<u>-1,1</u>	<u>-1,0</u>	<u>-0,8</u>	<u>-0,5</u>	<u>-0,1</u>	<u>0,6</u>	<u>1,4</u>	<u>1,8</u>	<u>0,3</u>	<u>0,6</u>
-3,1	-2,9	-3,3	-2,8	-1,4	-1,0	1,0	0,0	1,7	0,3	1,7
-3,2	-4,2	-4,0	-4,2	-1,8	-1,1	-0,7	1,0	2,2	1,1	1,5
81,2	77,9	79,2	77,2	75,2	70,0	66,8	63,2	56,5	51,8	48,1
64,2	60,9	62,6	60,0	58,8	55,7	53,6	51,1	45,8	42,2	39,2
83,2	83,2	82,4	78,1	75,5	72,6	69,8	67,6	65,7	65,0	64,8
.	.	.	.	.	.	100,0	101,6	104,6	109,7	111,8
1,2	2,3	2,1	2,8	1,8	1,2	1,0	1,8	3,5	4,7	1,2

Bijlage A9 Collectieve uitgaven naar beleidsmatige clusters, 1988-2002					
	1988	1989	1990	1991	1992
	volumemutaties				
Defensie	2,3	- 2,7	- 0,4	- 2,2	- 0,9
Onderwijs	- 0,9	- 0,4	1,9	- 0,6	1,7
Openbaar bestuur/openbare orde	4,2	4,4	2,4	4,1	2,3
Infrastructuur en milieu	3,0	- 4,9	9,8	- 1,2	5,5
Zorg	1,1	0,0	4,9	4,4	4,2
Sociale Zekerheid	1,5	0,9	1,6	0,2	0,6
Subsidies	5,2	5,7	- 2,7	1,3	2,3
Overdrachten buitenland	6,1	6,4	- 2,1	20,0	- 3,3
Rentelasten	- 0,7	- 2,2	2,2	6,6	2,3
Collectieve uitgaven (excl. kredietverlening)	1,9	1,1	2,0	2,7	1,7
Kredietverlening ^a	- 25,0	- 38,5	- 19,4	- 33,9	- 12,4
Collectieve uitgaven (incl. kredietverlening)	- 0,1	- 1,2	1,3	1,7	1,4
Bruto binnenlands product	2,6	4,7	4,1	2,3	2,0
	prijsmutaties				
Defensie	0,4	2,1	2,6	2,8	5,3
Onderwijs	- 0,9	0,4	3,0	3,2	4,5
Openbaar bestuur/openbare orde	- 0,7	1,0	2,2	3,0	3,6
Infrastructuur en milieu	1,1	2,2	2,4	2,5	1,9
Zorg	2,0	3,7	2,8	5,0	3,4
Sociale Zekerheid	1,2	0,4	3,1	3,5	4,7
Subsidies	0,8	1,3	2,4	3,1	2,9
Overdrachten buitenland	1,2	1,2	2,3	2,7	2,3
Rentelasten	1,2	1,2	2,3	2,7	2,3
Collectieve uitgaven (excl. kredietverlening)	0,7	1,3	2,7	3,4	3,8
Kredietverlening ^a	1,2	1,2	2,3	2,7	2,3
Collectieve uitgaven (incl. kredietverlening)	0,8	1,3	2,7	3,4	3,7
Bruto binnenlands product	1,2	1,2	2,3	2,7	2,3

^a Inclusief WIR, KST en debudgetteringen.

1993	1994	1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
		vóór revisie	na revisie							
-5,5	-3,5	-5,4	.	-0,2	-5,6	-3,1	4,8	3,3	-2¼	¾
0,1	0,7	1,8	.	4,8	2,3	4,2	3,1	3,2	3	2½
4,1	3,3	1,4	.	1,3	2,9	4,0	3,5	3,2	1¾	1¾
3,5	4,9	-3,1	.	13,8	-0,9	12,4	1,6	6,5	7	3¾
0,6	2,0	3,6	.	2,9	5,0	1,7	2,0	5,6	3½	3
0,6	0,9	-0,4	.	1,4	-1,4	-1,2	-1,2	-0,1	0	1½
-8,9	-1,8	-10,2	.	-10,1	9,8	11,0	10,5	3,2	-3½	-1½
2,1	0,4	0,8	.	5,7	4,7	2,0	2,1	7,1	1½	2½
3,1	-1,3	-3,3	.	-3,4	-2,8	-4,4	0,1	-6,5	-13	-11
0,7	0,9	-0,4	.	1,3	1,3	1,7	1,9	2,1	¼	1
-7,7	-3,7	-24,4	.	-0,6	11,8	-13,7	8,6	12,4	-6½	-14½
0,6	0,8	-0,7	.	1,3	1,4	1,5	2,0	2,2	0	¾
0,8	3,2	2,3	.	3,0	3,8	4,1	3,9	4,0	¾	2¾
0,7	-1,3	1,8	.	2,7	3,6	-0,1	2,1	3,2	4¾	2¼
2,0	2,6	3,1	.	-1,4	0,1	1,3	3,1	3,8	4¾	2½
2,3	2,0	2,5	.	0,7	1,3	2,2	2,4	3,2	4½	2
1,5	1,2	1,3	.	1,7	1,0	2,0	2,9	5,3	8¼	1¾
4,0	1,2	2,1	.	-1,4	3,0	3,6	2,3	3,6	5	3½
0,8	-0,3	-1,5	.	1,8	2,5	-0,3	2,3	2,6	3½	3¼
2,2	2,4	2,0	.	1,7	2,1	1,9	1,9	2,9	4¼	2
1,9	2,3	1,8	.	1,2	2,0	2,0	1,7	3,1	4¾	2
1,9	2,3	1,8	.	1,2	2,0	2,0	1,7	3,1	4¾	2
1,9	1,3	1,2	.	0,7	1,9	1,6	2,3	3,2	4½	2½
1,9	2,3	1,8	.	1,2	2,0	2,0	1,7	3,1	4¾	2
1,9	1,3	1,2	.	0,7	1,9	1,6	2,3	3,2	4½	2½
1,9	2,3	1,8	.	1,2	2,0	2,0	1,7	3,1	4¾	2

Bijlage A10 Sociale zekerheid, 1991-2002

	1991	1992	1993	1994	1995	1995
	mld gld				vóór revisie	na revisie
I Exploitatierekening sociale verzekeringen						
Uitkeringen	108,4	116,2	121,8	121,2	123,7	111,7
Werkgeverspremies over SV-uitkeringen	4,1	4,4	4,4	3,3	2,8	2,7
Kapitaaloverdrachten gezinnen	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Administratiekosten	4,2	4,7	5,1	5,2	5,3	4,9
Exploitatiesaldo	2,4	1,4	- 2,1	- 4,5	- 2,8	- 5,5
Premies werkgevers bedrijven en overheid	19,9	21,0	21,2	19,6	22,3	13,1
Premies gezinnen	77,5	83,8	86,4	96,9	98,7	93,7
Werkgeverspremies over SV-uitkeringen	4,1	4,4	4,4	3,3	2,8	2,7
Per saldo ontvangen inkomensoverdrachten overheid	16,2	15,7	15,8	4,2	4,2	4,2
Per saldo ontvangen inkomensoverdrachten bedrijven	- 0,0	- 0,0	- 0,0	- 0,0	0,0	- 0,2
Kapitaaloverdrachten overheid	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,0
Ontvangen rente	1,3	1,6	1,3	1,0	0,7	0,4
II Uitsplitsing van de sociale lasten bedrijven						
Bruto loon bedrijven	184,6	194,1	198,9	202,5	208,7	221,5
Overhevelingstoeslag	18,0	19,7	20,3	21,1	21,8	21,8
Wettelijke sociale premies	21,0	21,7	21,6	19,9	21,4	12,9
Pensioenpremies	9,3	10,5	11,6	12,4	12,7	16,4
Doorbetaling bij ziekte	0,7	0,7	0,7	2,1	1,9	6,3
Overige sociale premies	0,7	0,8	0,9	1,0	1,0	2,8
Loonkosten bedrijven	234,4	247,4	254,0	258,9	267,5	281,7
III Inactieven/actieven						
Inactieven (dzd uitkeringsjaren)	4021	4056	4142	4173	4183	4184
Werkloosheid en bijstand (dzd uitkeringsjaren)	747	762	823	904	907	907
Arbeidsvolume (dzd mensjaren, excl. Ziektewet)	4928	4988	4980	5014	5074	5358
i/a-ratio (%)	81,6	81,3	83,2	83,2	82,4	78,1
w.v. AOW	40,2	40,2	40,8	41,0	41,0	38,8
AWW / ANW	3,8	3,8	3,8	3,8	3,7	3,5
ZW / AAW / WAO	23,3	23,0	23,0	21,5	20,9	19,7
WW / Vorstverlet / IOAW / IOAZ	4,2	4,7	6,0	7,3	7,2	13,0
ABW	10,1	2,3	9,6	9,7	9,7	3,1
IV De koppeling						
Contractloon ^a	3,5	4,2	3,1	1,5	1,2	1,2
Bruto minimum loon	3,1	3,1	0,7	0,0	0,0	0,0
Netto minimum uitkering	3,1	4,2	2,1	0,8	1,7	1,7

^a Tot en met 1991: contractloon bedrijven; daarna gewogen contractloon bedrijven en overheid volgens WKA.

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2000	2001	2002
mld euro									
111,3	117,8	118,1	122,0	128,4	136,7	143,8	58,3	62,0	65,3
2,3	2,0	3,9	4,0	4,1	4,1	4,3	1,8	1,9	1,9
0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
4,9	4,7	4,6	5,4	5,7	5,6	5,7	2,6	2,6	2,6
-3,9	-0,3	2,9	10,5	14,1	5,6	3,1	6,4	2,5	1,4
13,5	13,2	35,3	38,1	41,4	43,4	45,4	18,8	19,7	20,6
93,9	100,6	84,6	94,0	100,7	93,8	92,6	45,7	42,6	42,0
2,3	2,0	3,9	4,0	4,1	4,1	4,3	1,8	1,9	1,9
5,0	9,3	6,7	6,6	6,4	10,3	14,1	2,9	4,7	6,4
-0,3	-0,8	-0,9	-0,9	-1,0	-0,7	-0,8	-0,4	-0,3	-0,3
0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
0,4	-0,1	0,0	0,1	0,7	1,1	1,3	0,3	0,5	0,6
234,0	249,0	265,3	283,4	303,6	330,8	349,3	137,8	150,1	158,5
19,7	20,6	3,9	5,3	5,6	0,0	0,0	2,5	0,0	0,0
13,2	12,9	31,4	33,9	37,0	38,8	40,5	16,8	17,6	18,4
17,3	18,2	20,6	20,9	22,7	24,8	26,4	10,3	11,3	12,0
7,2	8,0	9,2	10,0	10,7	11,9	12,6	4,9	5,4	5,7
2,9	3,2	3,1	3,0	2,8	2,7	3,0	1,3	1,2	1,4
294,3	311,9	333,4	356,5	382,3	408,9	431,8	173,5	185,6	196,0
4165	4131	4077	4050	4033	4057	4104			
899	831	740	657	593	574	583			
5520	5691	5840	5989	6136	6247	6334			
75,5	72,6	69,8	67,6	65,7	65,0	64,8			
38,1	37,4	36,8	36,3	35,7	35,5	35,4			
3,4	3,2	2,5	2,4	2,3	2,1	2,1			
18,6	18,3	18,7	18,9	18,9	19,0	19,0			
12,4	11,0	9,3	7,8	6,7	6,3	6,4			
3,0	2,7	2,5	2,3	2,1	2,0	1,9			
1,6	2,0	2,8	2,7	3,2	4	3¼			
1,4	1,7	2,7	3,0	2,8	6	3½			
2,2	2,3	3,3	3,1	3,1	7	3¾			

Bijlage A11 Zorg, 1991-2002

	1991	1992	1993	1994	1995	1995
	mutaties per jaar in %				vóór revisie	na revisie
Uitgaven						
Gehandicapten en geestelijke gezondheidszorg	6,5	6,5	6,1	5,8	5,5	.
Verzorgings- en verpleeghuizen, gezinsverzorging	4,8	4,4	4,7	3,8	2,7	.
Ziekenhuiszorg en specialistische hulp	9,3	6,5	1,7	9,6	-1,9	.
Huisartsen, tandheelkunde en paramedici	8,1	4,7	2,6	-15,3	-21,6	.
Genees- en hulpmiddelen	8,8	8,5	8,7	1,5	7,3	.
Preventie, beheer en diversen	6,1	6,2	4,0	-4,4	7,3	.
Totaal	7,4	6,0	4,0	2,1	1,0	.
Idem in mld gld	52,4	55,6	57,8	59,0	59,6	.
Idem in % BBP	9,7	9,8	9,8	9,9	9,6	.
Financiering mld gld						
AWBZ ^a	16,4	22,9	24,8	25,6	26,9	.
ZFW	17,3	15,1	15,8	16,5	16,3	.
Particulier	8,7	7,8	8,1	8,0	7,1	.
Overheid	5,4	5,5	5,7	5,6	6,0	.
Eigen betalingen/overig ^b	4,5	4,8	3,9	3,8	3,2	.
Financieringsachterstand (enkelvoudig)	0,1	-0,4	-0,5	-0,5	0,2	.
Aantal verzekerden tweede compartiment dzd personen						
Ziekenfondswet	9235	9328	9428	9570	9711	.
Particulier	5619	5650	5673	5660	5544	.
Volume-indicatoren mutatie per jaar in %						
Bezette bedden instellingen verstandelijk gehandicapten	1,3	1,6	1,8	2,3	1,4	.
Bezette bedden psychiatrische ziekenhuizen	0,6	-0,5	0,4	83,2	-2,0	.
Bewoners verzorgingshuizen	-1,2	-1,2	-2,2	-2,4	-3,0	.
Bezette bedden verpleeghuizen	0,9	1,6	1,9	1,5	1,9	.
Bezette bedden ziekenhuizen	-1,8	-2,1	-1,4	-1,7	-2,1	.
Contacten met de huisarts ^c	3,5	6,1	-1,8	-1,6	-1,0	.
Contacten met de tandarts ^c	6,1	0,8	-4,3	22,2	-8,2	.
Contacten met de fysiotherapeut ^c	0,8	4,4	-9,7	0,9	-3,4	.
Consumptie geneesmiddelen en farmaceutische producten	6,4	8,9	7,0	4,9	4,6	.
Prijsindicatoren						
Verpleging in ziekenhuizen e.d.	5,6	3,5	3,7	2,6	2,5	.
Diensten van artsen en verpleegkundigen	3,7	1,9	-1,3	0,4	1,2	.
Geneesmiddelen en farmaceutische producten	0,1	1,8	-1,1	-0,3	-0,4	.
Medische verzorging totaal	4,2	2,8	1,6	1,6	1,7	.
Werkgelegenheid in arbeidsjaren						
Instellingen voor verstandelijk gehandicapten	2,2	3,4	1,9	1,9	3,2	.
Psychiatrische ziekenhuizen	2,0	1,9	1,0	0,5	0,7	.
Verzorgingshuizen	0,2	1,9	-1,2	-2,0	-0,3	.
Verpleeghuizen ^d	1,8	2,2	1,5	0,8	2,4	.
Ziekenhuizen	0,6	1,9	0,0	-1,7	0,1	.

^a Inclusief eigen betalingen.

^b Exclusief eigen betalingen AWBZ.

^c 1988 en 1989 (contacten met de huisarts ook 1995 en 1996) geconstrueerd uit tweejaarscijfers.

^d Vanaf 1985 inclusief verzorgingshuizen met een bijzondere functie (waaronder kloosterbejaardenoorden).

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2000	2001	2002
							mld euro		
4,5	4,3	10,3	3,8	5,1	7½	3			
3,3	3,2	6,0	5,9	10,4	9½	4¾			
2,8	5,8	2,4	7,1	8,1	5¾	3¾			
-5,4	6,7	3,6	5,5	4,2	2,0	3¼			
3,2	6,4	11,4	6,8	8,4	6,0	6¼			
7,7	8,7	-0,8	9,5	-6,4	2¾	1¾			
2,7	4,7	6,0	6,0	6,9	6,5	4,0			
61,2	64,1	68	72	77	82	85	35	37	39
9,3	8,8	8,7	8,7	8,7	8,6	8,5			
							mld euro		
20,6	26,8	28,4	29,5	32,8	35¼	37¼	14,9	16	16¾
21,8	23,0	24,3	26,2	28,5	29½	31	12,9	13½	14
9,5	9,5	9,5	10,3	10,0	11	11½	4,5	5	5¼
6,0	2,8	3,3	3,6	3,0	3	3¼	1,4	1½	1½
3,3	2,3	2,3	2,2	2,0	1¾	1¾	0,9	¾	¾
0,1	-0,2	0,1	0,4	-0,3	-0,1	0	-0,1	0	0
9771	9902	9915	10015	10352	10218	.			
5566	5465	5524	5569	.	.	.			
0,8	2,5	1,5	-0,3	.	.	.			
-0,3	2,3	-2,0	0,2	.	.	.			
-3,8	0,0	-1,2	-3,5	.	.	.			
1,8	0,0	1,0	-0,1	.	.	.			
-1,1	0,0	-0,6	-1,0	.	.	.			
-2,2	12,2	-3,6	1,9	.	.	.			
-4,3	4,5	0,0	0,0	.	.	.			
-7,6	-4,6	6,6	-3,9	.	.	.			
5,0	6,7	12,4	.	.	.	.			
1,4	4,4	.	.	.	.	.			
1,5	-2,0	.	.	.	.	.			
-6,1	-2,4	.	.	.	.	.			
0,2	1,7	.	.	.	.	.			
1,4	3,2	4,6	.	.	.	.			
-0,2	.	.	.	.	.	.			
-1,1	4,1	1,8	.	.	.	.			
2,6	2,8	3,1	.	.	.	.			
0,8	.	.	.	.	.	.			

Bijlage B1 Externe data voor Nederland, 1987-2002	1987	1988	1989	1990	1991
	mutaties per jaar in %				
Wereldhandelsvolume					
Goederen en diensten	5,8	7,7	8,0	4,5	2,9
Goederen	6,2	8,1	7,5	3,9	2,9
Industrieproducten	6,9	10,0	8,5	4,4	3,2
Energie	3,2	6,0	3,9	2,6	0,6
Overige grondstoffen	5,3	0,5	4,9	2,3	2,8
Diensten	4,3	6,0	10,2	7,2	3,3
Wereldhandelsprijs (dollars)					
Goederen en diensten	11,4	5,8	0,5	9,1	-0,8
Goederen	11,0	5,7	0,9	8,9	-1,2
Industrieproducten	11,8	6,7	-0,4	8,3	-0,0
Energie	8,0	-13,2	12,9	24,0	-7,2
Overige grondstoffen	9,0	14,4	0,8	2,6	-3,4
Diensten	13,1	6,3	-0,9	10,0	0,7
Grondstoffen excl. energie (HWWA)	5,1	22,6	-2,4	-2,1	-10,8
Ruwe olie fob	21,7	-18,2	18,8	28,5	-13,5
Dubbelherwogen wereldinvolvervolume					
Goederen, excl. energie	7,2	7,0	7,8	4,0	3,2
Industrieproducten	7,7	10,4	9,7	4,3	2,5
Grondstoffen	6,0	-0,9	3,3	3,4	4,8
Dubbelherwogen wereldinvoerprijs (gld)					
Goederen, excl. energie	-6,2	5,4	6,2	-4,6	0,9
Industrieproducten	-5,1	3,5	5,6	-3,0	2,2
Grondstoffen	-8,8	10,2	7,8	-8,8	-2,2
Invoerprijs Nederland cif (gld)					
Goederen	-3,1	-0,5	5,2	-1,7	-0,4
Consumptiegoederen	-1,4	-1,8	1,8	-0,8	0,9
Investeringsgoederen	1,4	1,4	2,9	-0,7	1,1
Energie	-10,5	-15,2	24,4	5,3	-5,8
Overige grondstoffen en halfabrikaten	-2,8	1,8	3,7	-3,0	-0,0
Diversen					
Effectieve koers gulden t.o.v. concurrenten	7,6	0,0	-1,7	6,9	-1,0
Effectieve koers gulden t.o.v. leveranciers	5,5	0,0	-1,3	5,0	-0,8
Arbeidskosten pep industrie concurrenten (gld)	-1,3	1,0	3,5	0,5	7,3
Arbeidskosten pep industrie leveranciers (gld)	0,4	0,7	3,2	2,2	7,4
	niveaus				
Dollarkoers (gld)	2,03	1,98	2,12	1,82	1,87
Eurokoers (dollar)	.	.	.	.	.
Lange rente Verenigde Staten	8,4	8,8	8,5	8,6	7,9
Lange rente Duitsland	6,2	6,5	6,9	8,7	8,4

1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
4,9	4,6	8,9	9,7	.	.	.	.	.	.	.
4,7	4,5	9,8	10,5	7,5	11,1	5,0	5,5	13,3	6	7½
5,4	4,2	10,8	11,5	.	.	.	.	.	.	.
1,2	7,4	5,3	4,9	.	.	.	.	.	.	.
3,5	4,1	7,2	7,4	.	.	.	.	.	.	.
5,6	5,3	5,1	6,9	.	.	.	.	.	.	.
2,2	-5,0	2,4	7,6	.	.	.	.	.	.	.
1,8	-5,0	2,4	7,6	-2,5	-6,7	-6,2	-1,8	-0,3	¾	-1¾
2,7	-4,2	2,4	7,2	-3,6	-7,5	-4,4	-3,1	-5,3	1¾	-1½
-4,9	-9,3	-3,6	6,2	.	.	.	.	.	.	.
1,3	-7,0	6,1	10,9	.	.	.	.	.	.	.
3,4	-4,9	2,4	7,3	.	.	.	.	.	.	.
-1,5	-5,6	20,6	12,1	-9,6	0,8	-13,7	-7,7	2,4	0	0
-4,4	-11,9	-5,0	10,7	21,0	-7,3	-32,9	38,8	60,0	-12¼	-8
4,0	-0,1	8,9	9,1	6,1	9,2	8,1	4,8	11,0	6¼	7
3,9	-0,1	9,3	10,2	.	.	.	.	.	.	.
4,2	0,0	8,0	6,3	.	.	.	.	.	.	.
-3,2	-2,4	1,8	-1,9	1,5	6,9	-1,1	-1,3	7,3	-¾	-2¼
-2,8	-1,2	1,0	-2,6	.	.	.	.	.	.	.
-4,3	-5,2	3,8	-0,1	.	.	.	.	.	.	.
-1,9	-2,8	-0,2	0,1	1,0	2,3	-2,0	0,2	10,0	-¾	-2¾
0,7	-0,8	-1,3	-1,4	0,1	2,4	-0,0	0,9	2,8	1	-1¾
-0,4	-1,0	-0,2	-2,0	-0,4	0,4	-0,4	-0,7	3,3	1	-1¾
-12,0	-8,6	-6,5	-1,2	19,4	5,6	-26,1	26,8	70,8	-11¾	-10½
-1,3	-2,7	0,7	0,8	-0,4	2,2	-0,1	-1,6	6,3	¼	-2
3,6	1,4	1,3	6,6	-1,9	-5,4	1,3	-2,1	-5,4	2½	1¼
2,8	2,1	1,2	5,6	-1,4	-5,4	0,9	-2,2	-5,0	2½	1
0,5	0,4	-2,7	-5,0	3,0	3,3	-1,5	2,0	4,0	-1½	-1½
1,1	-0,1	-2,7	-4,3	2,2	3,6	-0,9	2,0	3,5	-1¾	-1½
1,76	1,86	1,82	1,61	1,69	1,95	1,98	2,07	2,39	2,30	2,25
.	.	.	.	.	.	.	1,07	0,92	0,96	0,98
7,0	5,9	7,1	6,6	6,4	6,4	5,3	5,6	6,0	5	5
7,8	6,4	6,8	6,8	6,2	5,7	4,6	4,5	5,3	4¾	4¾

Bijlage B2	Bestedingscomponenten voor een aantal industrielanden, 1987-2002					
	1995 mld \$	1987	1988	1989	1990	1991
		volume-mutaties per jaar in %				
Verenigde Staten						
Particuliere consumptie	4969	3,0	3,9	2,4	1,6	- 0,7
Bruto investeringen	1111	- 0,7	2,1	1,6	- 1,7	- 7,0
Uitvoer goederen en diensten	819	9,8	15,8	11,3	7,8	6,0
Invoer goederen en diensten	903	5,2	3,5	3,1	3,1	- 1,3
Bruto binnenlands product	7400	2,7	3,8	3,3	1,2	- 1,0
Japan						
Particuliere consumptie	3090	4,2	5,3	4,8	4,4	2,5
Bruto investeringen	1464	9,1	11,5	8,2	8,5	3,3
Uitvoer goederen en diensten	483	- 0,5	5,9	9,1	6,9	5,2
Invoer goederen en diensten	407	9,5	20,9	18,6	7,9	- 3,1
Bruto binnenlands product	5140	4,2	6,2	4,8	5,1	3,8
Duitsland						
Particuliere consumptie	1400	3,4	2,7	2,8	5,1	5,4
Bruto investeringen	552	1,8	4,3	6,2	9,1	9,8
Uitvoer goederen en diensten	602	0,4	5,5	10,2	0,4	- 2,5
Invoer goederen en diensten	586	4,2	5,1	8,3	5,5	9,3
Bruto binnenlands product	2459	1,5	3,7	3,6	3,2	2,4
Frankrijk						
Particuliere consumptie	862	2,9	3,3	3,1	2,7	1,4
Bruto investeringen	292	4,8	9,6	7,9	2,8	0,0
Uitvoer goederen en diensten	350	3,1	8,1	10,2	5,4	4,1
Invoer goederen en diensten	328	7,7	8,6	8,1	6,1	3,0
Bruto binnenlands product	1553	2,3	4,5	4,3	2,5	0,8
Verenigd Koninkrijk						
Particuliere consumptie	716	5,3	7,5	3,2	0,6	- 2,2
Bruto investeringen	184	10,3	13,9	6,0	- 3,5	- 9,5
Uitvoer goederen en diensten	319	5,8	0,5	4,7	5,0	- 0,7
Invoer goederen en diensten	324	7,8	12,6	7,4	0,5	- 5,2
Bruto binnenlands product	1124	4,8	5,0	2,2	0,4	- 2,0
Italië						
Particuliere consumptie	653	4,3	4,6	3,6	2,5	2,7
Bruto investeringen	201	4,4	6,9	4,4	3,6	0,8
Uitvoer goederen en diensten	271	4,4	5,0	7,7	7,1	0,1
Invoer goederen en diensten	241	12,0	6,1	9,0	9,4	3,3
Bruto binnenlands product	1097	3,1	3,9	2,9	2,2	1,1

1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
2,9	3,1	3,5	2,8	3,2	3,6	4,7	5,3	5,3	2¼	2¾
5,7	6,3	7,6	6,2	8,4	8,8	10,7	9,1	8,7	1	4
6,5	3,2	8,9	13,8	8,2	12,3	2,3	2,9	9,2	4	7
7,2	9,0	12,6	10,5	8,6	13,7	11,9	10,7	13,7	3	7
2,8	2,4	3,7	2,6	3,6	4,5	4,4	4,2	5,0	1¾	2¾
2,1	1,2	1,9	2,1	2,4	0,8	0,1	1,2	0,5	1	1
-1,5	-2,0	-0,8	1,8	6,8	1,0	-4,0	-1,0	1,2	1¼	1½
4,9	1,3	4,6	5,4	6,5	11,2	-2,3	1,4	12,0	5	8½
-0,7	-0,3	8,9	14,2	13,2	1,2	-6,8	3,0	9,7	4½	5½
1,0	0,3	0,6	1,5	3,5	1,8	-1,1	0,8	1,7	1	1½
2,8	0,1	1,1	2,2	0,9	0,8	1,9	2,5	1,7	2½	3
3,5	-4,5	4,1	-0,5	-0,7	0,9	2,3	2,9	3,0	1	4
-0,3	-5,5	7,7	6,1	5,3	11,4	6,6	4,4	14,0	8½	6
2,0	-5,9	7,4	5,8	3,3	8,4	8,3	7,6	10,8	6¾	7
2,2	-1,0	2,4	1,8	0,8	1,5	1,8	1,4	3,1	2¼	2½
1,3	0,2	1,4	1,7	1,3	0,2	3,4	2,7	2,3	2¼	2¼
-2,8	-6,7	1,3	2,5	0,0	0,0	6,6	7,3	6,7	5	4
4,9	-0,4	6,0	6,3	3,5	11,8	7,8	4,0	13,6	6¼	6
1,2	-3,5	6,7	5,1	1,6	6,9	11,2	4,0	14,7	6¼	7
1,2	-1,3	2,8	2,1	1,1	1,9	3,2	3,2	3,2	2½	2¼
-0,1	2,5	2,8	1,7	3,6	3,9	4,0	4,4	3,6	2¾	2¾
-1,5	0,6	4,3	1,5	4,9	7,5	10,1	5,4	2,3	3	3
4,4	3,5	9,3	7,8	7,5	8,6	2,6	4,0	7,4	5	5½
6,9	3,0	5,5	4,2	9,1	9,2	8,8	8,1	8,9	6¼	6
-0,5	2,1	4,3	2,7	2,6	3,5	2,6	2,3	3,0	2½	2½
1,3	-3,4	0,9	1,4	1,2	3,0	2,3	1,7	2,9	2¼	2½
-1,8	-12,8	0,5	7,1	3,6	1,2	4,1	4,4	6,1	4¼	5¼
6,8	9,8	10,3	12,0	0,6	6,5	3,3	-0,4	10,2	5¾	6¼
7,4	-8,8	6,8	9,6	-0,3	10,2	9,1	3,4	8,3	6¼	8
0,6	-1,2	2,2	2,9	1,1	1,8	1,5	1,4	2,9	2¼	2¼

Bijlage B2	Bestedingscomponenten voor een aantal industrielanden, 1987-2002 (vervolg)					
	1995 mld \$	1987	1988	1989	1990	1991
		volume-mutaties per jaar in %				
Nederland						
Particuliere consumptie	203	2.7	0.8	3.5	4.2	3.1
Bruto investeringen	84	0.9	4.6	4.9	1.5	0.2
Uitvoer goederen en diensten	239	4.0	9.0	6.6	5.3	4.7
Invoer goederen en diensten	214	4.2	7.6	6.7	4.2	4.1
Bruto binnenlands product	415	1.4	2.6	4.7	4.1	2.3
België						
Particuliere consumptie	149	2.3	3.2	3.7	2.9	2.9
Bruto investeringen	57	6.3	16.4	11.4	9.7	- 4.7
Uitvoer goederen en diensten	193	4.4	9.1	8.2	4.3	3.1
Invoer goederen en diensten	182	6.1	9.7	9.4	4.9	2.8
Bruto binnenlands product	276	2.4	4.7	3.6	3.0	1.6
Eurogebied						
Particuliere consumptie	3920	3,6	3,5	3,5	3,5	3,1
Bruto investeringen	1426	4,5	7,7	7,3	5,5	2,8
Uitvoer goederen en diensten	2003	3,1	6,9	8,7	3,9	1,5
Invoer goederen en diensten	1894	7,5	7,7	8,9	6,3	5,3
Bruto binnenlands product	6914	2,5	4,1	3,9	2,9	1,5
EU-15						
Particuliere consumptie	4936	3,8	4,0	3,3	2,9	2,2
Bruto investeringen	1702	5,0	8,1	7,1	3,8	0,9
Uitvoer goederen en diensten	2501	3,6	5,9	7,8	4,0	1,3
Invoer goederen en diensten	2383	7,4	8,2	8,5	5,1	3,4
Bruto binnenlands product	8573	2,7	4,1	3,5	2,4	1,0
Industrielanden						
Particuliere consumptie	13965	3,5	4,1	3,2	2,5	1,1
Bruto investeringen	4608	4,1	7,1	5,5	2,8	- 0,9
Uitvoer goederen en diensten	4310	4,2	7,7	8,2	5,3	2,7
Invoer goederen en diensten	4173	6,7	8,4	7,9	4,4	1,6
Bruto binnenlands product	22755	3,0	4,4	3,7	2,4	0,7
Industrielanden KKP						
Particuliere consumptie	11920	3,5	4,2	3,1	2,4	0,9
Bruto investeringen	3696	4,0	6,9	5,2	2,3	- 1,3
Uitvoer goederen en diensten	3684	4,5	7,7	8,2	5,3	2,9
Invoer goederen en diensten	3623	7,1	8,4	7,6	4,5	1,5
Bruto binnenlands product	19199	3,0	4,3	3,6	2,2	0,5

1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
2,5	1,0	2,2	2,0	4,0	3,0	4,4	4,4	3,7	4½	4¼
0,6	-2,7	2,2	5,0	6,3	6,6	4,1	6,5	4,7	3¼	2
2,9	1,5	6,7	6,7	4,6	8,8	7,4	5,6	9,3	5½	5¾
2,1	-2,1	6,7	7,5	4,4	9,5	8,0	6,3	9,6	6	6½
2,0	0,8	3,2	2,3	3,0	3,8	4,1	3,9	4,0	3¼	2¾
2,3	-1,4	1,4	1,1	0,7	2,1	3,3	1,9	3,0	2½	2¼
1,3	-3,6	-0,1	3,2	0,8	6,7	4,6	4,8	4,2	3	3½
3,5	-0,7	9,5	6,8	1,2	6,7	4,4	5,2	11,0	5¾	6¾
4,1	-0,7	8,2	6,1	0,8	5,7	6,5	4,4	10,2	5½	6¾
1,5	-1,5	2,4	2,1	1,2	3,4	2,4	2,8	3,9	2¾	2½
2,0	-0,8	1,3	1,9	1,6	1,6	3,0	2,8	2,6	2¾	3
-0,4	-6,8	2,6	2,7	1,4	2,3	4,7	5,0	4,8	3¼	4½
3,5	1,2	8,5	7,8	4,4	10,4	6,7	4,3	12,2	6¾	6¼
3,4	-4,4	7,7	7,1	3,2	9,0	9,4	6,2	10,7	6½	7
1,4	-1,0	2,6	2,4	1,4	2,3	2,7	2,5	3,4	2½	2½
1,5	-0,4	1,6	1,9	1,9	1,9	3,1	3,0	2,7	2¾	3
-0,9	-6,1	2,8	3,0	1,9	3,0	5,5	5,0	4,6	3¼	4¼
3,5	1,7	8,6	7,8	4,8	10,2	6,1	4,5	11,3	6½	6
3,8	-3,1	7,6	6,9	4,0	9,2	9,3	6,3	10,3	6½	7
1,0	-0,5	2,9	2,5	1,6	2,5	2,7	2,5	3,4	2½	2½
2,1	1,3	2,5	2,2	2,5	2,3	3,0	3,4	3,1	2	2½
0,5	-1,5	3,2	3,2	5,3	4,3	3,7	4,2	4,6	2	3¼
4,5	2,5	8,2	8,6	5,8	10,5	4,3	4,1	10,8	5¾	6½
4,0	0,5	9,2	8,4	6,1	9,7	8,1	7,0	10,9	5¼	6¾
1,6	0,8	2,8	2,2	2,7	3,1	2,6	2,9	3,7	2	2½
2,2	1,4	2,6	2,3	2,6	2,6	3,4	3,8	3,5	2¼	2½
0,9	-0,9	3,8	3,6	5,5	5,2	5,0	5,1	5,3	2¼	3½
4,7	2,7	8,5	9,0	5,9	10,5	4,5	4,2	10,5	5½	6½
4,4	1,1	9,3	8,3	6,1	10,2	8,6	7,4	11,0	5¼	6¾
1,7	1,0	3,0	2,3	2,7	3,3	2,9	3,1	3,9	2	2½

Bijlage B3 Overige kerngegevens buitenland, 1987-2002

	1987	1988	1989	1990	1991
Werkgelegenheid in personen	mutaties per jaar in %				
Verenigde Staten	2,9	2,8	2,5	0,6	-0,7
Japan	0,4	1,2	1,5	1,7	2,0
Duitsland	0,7	0,8	1,5	-0,3	-2,1
Frankrijk	0,3	0,9	1,2	1,0	0,1
Verenigd Koninkrijk	2,1	3,5	3,1	1,0	-3,2
Italië	0,3	0,6	0,2	0,8	0,7
Nederland	1,7	1,5	2,0	2,4	1,8
België	0,5	1,5	1,5	1,3	0,0
Eurogebied	1,0	1,1	1,4	0,9	-0,3
EU-15	1,2	1,5	1,6	0,9	-0,9
Industrielanden	1,7	1,9	1,9	0,9	-0,3
Gestandaardiseerde werkloosheid	% totale beroepsbevolking				
Verenigde Staten	6,2	5,5	5,3	5,6	6,8
Japan	2,8	2,5	2,3	2,1	2,1
Duitsland	5,8	5,8	5,2	4,4	5,9
Frankrijk	10,4	9,8	9,3	9,0	9,5
Verenigd Koninkrijk	10,6	8,7	7,3	7,1	8,8
Italië	9,9	10,0	10,0	9,1	8,8
Nederland	8,0	7,5	6,9	6,2	5,8
België	10,0	8,9	7,5	6,7	6,6
Eurogebied	9,6	9,3	8,6	7,9	8,5
EU-15	9,5	8,9	8,1	7,6	8,4
Industrielanden	7,1	6,6	6,1	6,0	6,8
Loonsom per werknemer bedrijven (nationale valuta)	mutaties per jaar in %				
Verenigde Staten	4,3	5,1	3,1	6,1	3,9
Japan	3,5	3,9	4,7	5,7	4,8
Duitsland	3,3	3,2	3,0	7,9	10,3
Frankrijk	4,0	4,5	4,3	5,2	4,3
Verenigd Koninkrijk	7,2	8,1	8,7	9,7	7,6
Italië	7,8	8,4	9,3	8,6	9,0
Nederland	1,5	1,3	0,9	3,1	3,9
België	2,7	3,2	2,9	7,8	7,1
Eurogebied	4,9	4,9	4,8	7,4	7,9
EU-15	5,3	5,7	6,1	8,0	7,9
Industrielanden	4,7	5,2	4,6	6,7	5,4

1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
-0,3	1,6	2,5	2,3	1,4	2,2	1,5	1,5	1,2	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$
1,1	0,4	0,1	0,2	0,4	1,1	-0,7	-0,8	-0,3	0	0
-1,8	-1,7	-0,7	-0,4	-0,3	-0,2	0,9	1,0	1,5	1	$\frac{1}{2}$
-0,8	-1,2	-0,1	1,0	0,1	0,5	1,1	2,0	2,3	$1\frac{3}{4}$	$1\frac{1}{4}$
-2,2	-1,5	0,7	1,1	1,1	2,0	1,1	1,1	0,6	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{4}$
-1,0	-2,8	-1,4	-0,3	0,5	0,4	1,1	1,3	1,7	$1\frac{1}{4}$	$1\frac{1}{4}$
1,3	-0,1	0,1	2,3	2,4	3,0	4,2	2,8	2,3	$1\frac{3}{4}$	$1\frac{1}{4}$
-0,6	-1,3	-1,4	0,4	0,4	0,8	1,2	0,9	1,3	1	1
-1,2	-1,9	-0,6	0,4	0,4	0,8	1,7	1,8	2,1	$1\frac{1}{2}$	1
-1,4	-1,9	-0,3	0,6	0,5	0,9	1,6	1,7	1,8	$1\frac{1}{4}$	1
-0,5	-0,1	0,9	1,2	0,9	1,4	1,2	1,2	1,2	$\frac{3}{4}$	$\frac{3}{4}$
7,5	6,9	6,1	5,6	5,4	4,9	4,5	4,2	4,0	$4\frac{3}{4}$	$5\frac{1}{4}$
2,2	2,5	2,9	3,1	3,4	3,4	4,1	4,7	4,7	5	5
6,8	7,9	8,4	8,2	8,9	9,9	9,3	8,6	8,1	$7\frac{3}{4}$	$7\frac{1}{4}$
10,4	11,7	12,3	11,7	12,4	12,3	11,8	11,2	9,5	$8\frac{1}{4}$	$7\frac{1}{4}$
10,1	10,5	9,6	8,7	8,2	7,0	6,3	6,1	5,5	$5\frac{1}{4}$	5
9,0	10,3	11,4	11,9	11,7	11,7	11,8	11,3	10,5	10	$9\frac{1}{4}$
5,6	6,6	7,1	6,9	6,3	5,2	4,1	3,3	2,8	$2\frac{1}{2}$	$2\frac{1}{2}$
7,3	8,9	10,0	9,9	9,7	9,4	9,5	8,8	7,0	$6\frac{1}{2}$	6
9,4	11,1	11,8	11,6	11,5	11,5	10,9	10,0	9,1	$8\frac{1}{2}$	$7\frac{3}{4}$
9,4	10,9	11,3	10,9	10,8	10,6	9,9	9,2	8,4	$7\frac{3}{4}$	$7\frac{1}{4}$
7,6	8,1	8,0	7,6	7,7	7,4	7,1	6,8	6,1	$6\frac{1}{4}$	6
5,9	3,6	2,7	2,5	2,5	4,0	4,9	4,3	4,4	$4\frac{1}{2}$	$4\frac{1}{2}$
1,1	0,7	2,0	1,0	0,6	1,3	-1,0	-0,3	1,1	$\frac{1}{2}$	1
10,5	3,7	3,6	3,6	1,0	0,7	1,0	1,3	1,7	2	$2\frac{1}{2}$
4,3	2,7	2,1	2,3	2,0	1,8	1,8	1,8	1,6	$2\frac{1}{2}$	$2\frac{1}{2}$
3,5	3,1	5,0	3,2	4,3	4,2	5,5	4,9	4,6	$4\frac{1}{4}$	$4\frac{1}{4}$
6,2	3,9	2,8	5,1	5,0	3,5	-1,8	2,1	2,4	$2\frac{3}{4}$	$2\frac{1}{2}$
4,2	3,4	2,2	1,3	1,5	2,2	3,0	3,0	4,1	$4\frac{3}{4}$	4
6,2	3,4	4,4	2,4	0,8	1,0	2,2	2,6	2,5	$3\frac{1}{4}$	3
8,1	5,1	3,6	3,9	2,2	1,8	1,4	1,9	2,2	$2\frac{3}{4}$	$2\frac{3}{4}$
6,7	3,8	3,6	3,2	2,9	2,5	2,2	2,6	2,8	3	$3\frac{1}{4}$
5,3	3,0	2,8	2,5	2,3	3,1	2,8	2,8	3,3	$3\frac{1}{4}$	$3\frac{1}{2}$

Bijlage B3 Overige kerngegevens buitenland, 1987-2002 (vervolg)

	1987	1988	1989	1990	1991
Arbeidskosten pep verwerkende industrie (nat. valuta)	mutaties per jaar in %				
Verenigde Staten	0,2	2,0	3,0	2,0	3,0
Japan	-3,1	-2,8	0,6	1,7	2,1
Duitsland	6,9	0,5	1,5	6,3	7,8
Frankrijk	2,4	-3,0	0,3	3,5	5,3
Verenigd Koninkrijk	5,3	0,7	2,5	7,3	5,9
Italië	3,2	2,2	6,6	7,3	8,0
Nederland	5,7	-3,0	-3,6	0,7	4,3
België	2,1	-2,0	0,4	4,1	5,7
Eurogebied	4,9	0,1	2,1	6,0	7,0
EU-15	4,7	0,6	2,7	6,4	6,6
Industrielanden	2,1	0,4	1,8	4,0	4,3
Arbeidsinkomensquote verwerkende industrie	indices, 1991 = 100				
Verenigde Staten	100,9	98,7	98,0	98,9	100,0
Japan	100,3	98,5	98,8	99,3	100,0
Duitsland	95,7	94,8	94,7	96,3	100,0
Frankrijk	104,5	99,0	97,8	97,9	100,0
Verenigd Koninkrijk	96,1	93,8	92,8	95,9	100,0
Italië	91,9	90,2	91,6	95,1	100,0
Nederland	111,8	104,7	98,8	97,5	100,0
België	98,5	92,5	90,7	92,6	100,0
Eurogebied	97,4	94,8	94,3	96,4	100,0
EU-15	97,1	94,9	94,5	96,5	100,0
Industrielanden	99,4	97,0	96,8	98,5	100,0
Prijs particuliere consumptie (nationale valuta)	mutaties per jaar in %				
Verenigde Staten	3,9	4,2	4,9	5,0	4,0
Japan	0,5	0,5	2,1	2,6	2,5
Duitsland	0,5	1,3	2,9	2,4	4,8
Frankrijk	3,1	2,6	3,4	2,8	3,2
Verenigd Koninkrijk	4,4	5,0	5,9	5,5	7,5
Italië	5,3	5,9	6,6	6,2	6,9
Nederland	0,2	0,5	1,2	2,2	3,2
België	2,2	1,2	4,0	3,3	3,3
Eurogebied	2,7	3,0	4,3	4,0	5,0
EU-15	3,6	3,9	5,0	4,8	5,8
Industrielanden	3,4	3,6	4,5	4,6	4,5

1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
-0,6	0,7	-0,3	-1,7	-2,1	-1,8	-0,8	-1,7	-1,8	-½	-2
4,3	5,0	0,9	-5,0	-4,3	-0,9	5,7	-2,4	-5,9	-1½	-1½
5,5	3,1	-2,3	1,7	-0,2	-4,1	-2,4	-0,4	-3,6	-¼	-½
2,2	1,8	-4,9	-1,8	1,2	-2,9	-2,3	-0,2	-1,2	¼	-0
1,0	0,5	-1,4	1,9	3,8	3,7	5,0	0,3	0,5	½	-½
2,6	2,5	-3,3	-0,4	6,4	1,5	-4,2	1,3	-1,3	2	-¼
3,7	-0,7	-6,4	-2,5	0,5	-0,5	0,8	0,2	0,6	2¼	1¾
2,2	2,2	-4,5	-1,2	0,7	-3,4	-0,0	-0,1	-2,3	1¾	¼
4,2	3,4	-3,2	1,4	2,1	-2,0	-2,0	0,1	-2,0	1	0
3,4	1,9	-2,9	1,1	2,4	-1,2	-0,9	0,1	-1,7	1	-0
2,8	2,7	-0,6	-1,6	-0,8	-1,5	0,4	-1,2	-2,6	-¼	-1
100,4	99,8	96,3	93,9	93,6	94,0	94,4	.	.	.	.
103,5	109,0	113,0	111,6	110,4	111,6	115,8	.	.	.	.
102,3	104,5	102,5	104,0	103,7	100,5	97,5	.	.	.	.
100,8	100,7	97,2	95,6	97,5	94,6	94,3	.	.	.	.
96,9	92,9	89,7	87,7	88,7	87,2	86,4	.	.	.	.
100,6	99,5	94,8	90,5	91,6	92,7	90,3	.	.	.	.
103,0	101,1	94,9	91,1	92,2	91,2	89,5	.	.	.	.
99,3	99,2	93,4	89,3	91,8	87,7	87,5	.	.	.	.
101,5	102,2	98,7	98,3	98,6	96,5	94,6	.	.	.	.
100,7	100,1	96,7	96,1	96,7	95,1	93,7	.	.	.	.
101,2	101,3	99,8	98,5	98,6	98,6	98,9	.	.	.	.
3,1	2,7	2,3	2,2	2,1	1,9	1,1	1,8	2,4	2	1¾
1,9	1,2	0,7	-0,5	-0,1	1,0	-0,1	-0,7	-1,3	-½	¼
4,7	4,1	2,6	1,9	1,7	2,0	1,1	0,3	1,4	1½	1
2,4	2,2	2,1	1,6	1,9	1,4	0,8	0,8	1,2	1¼	¾
5,1	3,4	2,2	2,6	3,2	2,5	2,4	1,6	1,0	1½	1¾
5,6	5,4	4,6	5,7	4,4	2,2	2,1	2,1	2,9	2¼	2
3,1	2,1	2,8	1,1	1,9	2,0	1,8	1,9	2,9	4	1¾
2,3	3,5	2,8	1,7	2,2	1,6	1,0	1,2	2,5	2	1¾
4,4	3,8	3,2	2,5	2,5	2,0	1,4	1,1	2,1	2	1½
4,7	4,1	3,3	3,0	2,8	2,1	1,7	1,3	2,0	2	1½
3,5	3,0	2,3	2,1	2,0	1,8	1,1	1,2	1,7	1¾	1½

Bijlage B3 Overige kerngegevens buitenland, 1987-2002 (vervolg)					
	1987	1988	1989	1990	1991
Vorderingensaldo totale overheid (NR-basis)	% BBP				
Verenigde Staten	-3,6	-3,1	-2,8	-3,8	-4,5
Japan	0,5	1,5	2,5	2,9	2,9
Duitsland	-2,3	-2,6	-0,4	-2,3	-3,3
Frankrijk	-1,9	-1,7	-1,2	-1,6	-2,2
Verenigd Koninkrijk	-1,6	-0,2	-0,0	-1,5	-2,6
Italië	-11,0	-10,7	-9,8	-11,1	-10,1
Nederland	-5,6	-4,3	-4,6	-5,0	-2,5
België	-7,6	-6,8	-6,2	-5,5	-6,3
Eurogebied	-4,4	-4,2	-3,1	-4,2	-4,6
EU-15	-3,7	-3,3	-2,4	-3,6	-4,3
Industrielanden	-2,5	-1,9	-1,3	-2,2	-2,8
Saldo lopende rekening	% BBP				
Verenigde Staten	-3,5	-2,4	-1,8	-1,4	0,1
Japan	3,6	2,8	2,0	1,3	2,3
Duitsland	3,4	3,5	4,1	2,8	-1,2
Frankrijk	-0,2	-0,3	-0,5	-1,0	-0,5
Verenigd Koninkrijk	-2,1	-4,8	-5,4	-4,5	-2,3
Italië	-0,3	-0,8	-1,5	-1,6	-2,1
Nederland	1,9	2,8	3,5	3,8	3,5
België	0,9	1,4	1,4	0,8	1,3
Eurogebied	1,1	1,0	0,7	0,1	-1,1
EU-15	0,5	-0,1	-0,5	-0,7	-1,4
Industrielanden	-0,5	-0,5	-0,6	-0,7	-0,2
Investeringsbedrijven excl. woningen	% BBP				
Verenigde Staten	11,7	11,6	11,5	11,1	10,3
Japan	17,5	17,6	19,0	20,0	20,2
Duitsland	11,7	11,9	12,3	13,5	14,5
Frankrijk	11,4	12,1	12,6	12,8	12,6
Verenigd Koninkrijk	12,1	13,6	14,2	13,4	11,7
Italië	11,0	11,6	11,9	11,8	11,2
Nederland	13,1	13,0	13,4	13,1	13,1
België	10,9	12,0	13,3	14,3	13,4
Eurogebied	11,9	12,4	12,9	13,3	13,3
EU-15	12,0	12,6	13,2	13,3	13,0
Industrielanden	13,1	13,5	13,8	13,8	13,5

1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
-5,6	-4,7	-3,3	-2,9	-2,2	-0,9	0,3	1,0	2,4	2½	2¾
1,5	-1,6	-2,3	-3,6	-4,2	-3,3	-5,0	-7,0	-8,6	-7¾	-7¾
-2,8	-3,2	-2,5	-3,2	-3,4	-2,7	-2,1	-1,4	1,5	-1¾	-1¼
-4,1	-6,0	-5,5	-5,5	-4,1	-3,0	-2,7	-1,8	-1,4	-1	-1¼
-6,3	-8,0	-6,8	-5,8	-4,4	-2,0	0,4	1,3	4,4	¾	¾
-9,6	-9,4	-9,1	-7,6	-7,1	-2,7	-2,8	-1,9	-0,3	-1½	-¾
-3,6	-3,0	-3,6	-4,2	-1,8	-1,1	-0,7	1,0	2,2	1	1½
-6,9	-7,2	-4,9	-4,2	-3,7	-1,9	-0,9	-0,7	0,0	¼	½
-4,8	-5,5	-5,0	-4,9	-4,3	-2,6	-2,1	-1,3	0,4	-¾	-½
-5,1	-6,3	-5,6	-5,4	-4,2	-2,4	-1,5	-0,7	1,2	-¼	-¼
-3,7	-4,2	-3,8	-3,7	-3,3	-1,9	-1,3	-1,1	-0,1	-¼	-¼
-0,8	-1,2	-1,8	-1,6	-1,7	-1,8	-2,6	-3,7	-4,6	-4½	-4½
3,0	3,1	2,8	2,2	1,4	2,3	3,2	2,4	2,7	2¾	3¼
-1,1	-1,1	-1,4	-1,3	-0,3	-0,1	-0,2	-0,9	-1,5	-¼	-¼
0,1	1,0	1,0	1,5	1,3	2,7	2,6	2,6	2,0	2¼	2¼
-2,5	-2,5	-1,8	-1,9	-0,1	0,8	0,0	-1,1	-1,4	-2	-2¼
-2,4	1,0	1,4	2,3	3,3	2,8	1,7	0,5	-1,3	-¾	-½
3,1	4,9	5,4	6,4	5,4	6,2	4,1	5,6	5,6	5½	5
1,6	3,3	3,9	4,5	5,2	5,8	4,9	4,7	3,6	4½	5
-1,0	0,4	0,3	0,8	1,2	1,6	1,1	0,5	-0,2	½	¾
-1,3	-0,1	-0,0	0,4	1,1	1,5	0,9	0,3	-0,3	0	¼
-0,3	0,2	-0,0	0,2	0,2	0,4	-0,1	-0,8	-1,3	-1¼	-1
10,0	10,2	10,5	11,0	11,5	11,9	12,7	13,3	13,7	13½	13¾
18,4	16,0	14,6	14,6	14,5	15,9	15,5	14,6	14,9	15	15
13,9	12,4	11,9	11,6	11,5	11,4	11,5	11,6	11,6	11½	11¾
11,6	10,5	10,2	10,3	10,1	9,9	10,3	10,7	11,0	11¼	11½
10,4	9,9	10,0	10,5	10,8	11,2	12,0	12,4	12,3	12¼	12½
10,8	9,0	9,3	10,4	10,6	10,6	10,8	11,2	11,5	11¾	12
12,5	11,7	11,2	12,2	12,5	13,1	13,1	13,7	14,0	13¾	13½
12,9	12,0	11,3	11,5	11,5	11,8	12,1	12,3	12,4	12½	12½
12,6	11,3	11,1	11,3	11,3	11,3	11,5	11,8	12,0	12	12¼
12,2	11,0	10,9	11,2	11,2	11,3	11,6	11,9	12,0	12	12¼
12,7	12,0	11,8	12,1	12,3	13,0	13,1	13,1	13,5	13¼	13½

Bijlage B3 Overige kerngegevens buitenland, 1987-2002 (vervolg)

	1987	1988	1989	1990	1991
Lange rente	%				
Verenigde Staten	8,4	8,8	8,5	8,6	7,9
Japan	4,4	4,7	5,3	7,0	6,3
Duitsland	6,2	6,5	6,9	8,7	8,4
Frankrijk	10,2	9,2	9,2	10,4	9,5
Verenigd Koninkrijk	9,6	9,7	10,2	11,8	10,1
Italië	10,6	10,9	12,8	13,5	13,1
Nederland	6,4	6,4	7,2	8,9	8,7
België	7,8	7,9	8,6	10,1	9,3
Eurogebied	8,9	8,7	9,6	11,0	10,3
EU-15	9,2	9,1	9,9	11,3	10,5
Industrielanden	8,1	8,2	8,5	9,6	8,7
Korte rente	%				
Verenigde Staten	6,8	7,7	9,0	8,1	5,8
Japan	4,2	4,5	5,4	7,7	7,4
Duitsland	4,0	4,3	7,1	8,5	9,2
Frankrijk	8,3	7,9	9,4	10,3	9,6
Verenigd Koninkrijk	9,7	10,3	13,9	14,8	11,5
Italië	11,3	10,8	12,6	12,2	12,2
Nederland	5,3	4,8	7,3	8,7	9,3
België	7,1	6,7	8,8	9,6	9,4
Eurogebied	7,9	7,5	9,8	10,6	10,6
EU-15	8,4	8,2	10,6	11,5	10,9
Industrielanden	7,1	7,4	9,2	9,8	8,4

1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
7,0	5,9	7,1	6,6	6,4	6,3	5,3	5,6	6,0	5	5
5,3	4,3	4,4	3,4	3,1	2,4	1,5	1,8	1,7	1½	1½
7,8	6,4	6,8	6,8	6,2	5,7	4,6	4,5	5,3	4¾	4¾
9,0	7,0	7,5	7,7	6,5	5,7	4,8	4,9	5,9	5½	5½
9,1	7,5	8,2	8,2	7,8	7,0	5,5	5,1	5,3	5	5
13,3	11,2	10,5	12,2	9,4	6,9	4,9	4,7	5,6	5	5
8,1	6,4	6,9	6,9	6,2	5,6	4,6	4,6	5,4	5	5
8,7	7,2	7,7	7,4	6,3	5,6	4,7	4,7	5,6	5	5
9,8	7,9	8,0	8,3	7,2	6,0	4,8	4,7	5,6	5	5
9,9	8,1	8,3	8,5	7,3	6,2	4,9	4,8	5,5	5	5
8,0	6,4	6,9	6,7	6,1	5,5	4,5	4,6	5,0	4½	4½
3,7	3,2	4,6	5,9	5,4	5,6	5,5	5,3	6,5	5¼	5
4,5	3,0	2,2	1,2	0,6	0,6	0,7	0,3	0,3	¼	½
9,5	7,3	5,4	4,5	3,3	3,3	3,5	3,0	4,4	4½	4¾
10,3	8,6	5,8	6,6	3,9	3,5	3,6	3,0	4,4	4½	4¾
9,6	5,9	5,5	6,7	6,0	6,8	7,3	5,4	6,1	6	5¾
14,0	10,2	8,5	10,5	8,8	6,9	5,0	3,0	4,4	4½	4¾
9,4	6,9	5,2	4,4	3,0	3,3	3,5	3,0	4,4	4½	4¾
9,4	8,2	5,7	4,8	3,2	3,4	3,6	3,0	4,4	4½	4¾
11,2	8,6	6,3	6,5	5,0	4,4	4,1	3,0	4,4	4½	4¾
11,1	8,4	6,4	6,7	5,1	4,8	4,6	3,5	4,7	4¾	4½
7,1	5,2	4,8	5,1	4,3	4,2	4,3	3,6	4,6	4¼	4

Bijlage B3	Overige kerngegevens buitenland, 1987-2002 (vervolg)				
	1987	1988	1989	1990	1991
Dollarkoers	nationale valuta per dollar				
Japan (1000)	0,145	0,128	0,138	0,145	0,135
Duitsland	1,797	1,756	1,880	1,616	1,659
Frankrijk	6,011	5,955	6,378	5,446	5,642
Verenigd Koninkrijk	0,612	0,562	0,611	0,563	0,567
Italië (1000)	1,296	1,301	1,372	1,198	1,240
België	37,34	36,76	39,40	33,42	34,17
Denemarken	6,838	6,730	7,310	6,187	6,399
Finland	4,395	4,183	4,288	3,823	4,046
Griekenland	135,4	141,8	162,4	158,4	182,3
Ierland	0,673	0,656	0,705	0,605	0,621
Nederland	2,025	1,976	2,121	1,821	1,870
Oostenrijk	12,64	12,35	13,23	11,37	11,68
Portugal	141,0	143,9	157,5	142,6	144,5
Spanje	123,4	116,4	118,4	102,0	103,9
Zweden	6,340	6,128	6,446	5,919	6,048
Eurogebied	.	.	.	.	.
Koopkrachtpariteit					
Japan (1000)	0,210	0,204	0,199	0,195	0,193
Duitsland	2,199	2,150	2,108	2,090	2,090
Frankrijk	6,848	6,783	6,695	6,610	6,510
Verenigd Koninkrijk	0,562	0,575	0,590	0,602	0,635
Italië (1000)	1,313	1,351	1,376	1,420	1,460
België	40,47	39,84	39,95	39,50	39,20
Denemarken	9,408	9,400	9,459	9,390	9,180
Finland	5,979	6,178	6,292	6,380	6,300
Griekenland	97,60	108,4	119,9	141,0	161,0
Ierland	0,719	0,719	0,726	0,690	0,666
Nederland	2,339	2,281	2,213	2,170	2,180
Oostenrijk	14,61	14,31	14,11	14,00	14,20
Portugal	83,21	89,31	96,08	104,0	110,0
Spanje	102,8	104,6	107,1	110,0	110,0
Zweden	8,423	8,648	8,951	9,340	9,940

1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
0,127	0,111	0,102	0,094	0,109	0,121	0,131	0,114	0,108	0,115	0,120
1,562	1,653	1,623	1,433	1,505	1,734	1,760	1,836	2,123	2,042	1,997
5,293	5,663	5,550	4,991	5,116	5,836	5,900	6,157	7,120	6,848	6,699
0,569	0,666	0,653	0,634	0,641	0,611	0,604	0,618	0,661	0,664	0,653
1,233	1,571	1,612	1,629	1,543	1,703	1,737	1,818	2,102	2,021	1,977
32,15	34,55	33,44	29,49	30,97	35,77	36,30	37,87	43,79	42,12	41,20
6,037	6,483	6,360	5,606	5,799	6,605	6,702	6,980	8,091	7,792	7,622
4,485	5,716	5,223	4,368	4,594	5,191	5,346	5,581	6,454	6,208	6,073
190,7	229,1	242,5	231,7	240,7	273,0	295,5	305,8	365,5	355,7	348,0
0,588	0,683	0,669	0,624	0,625	0,660	0,702	0,739	0,855	0,822	0,804
1,758	1,857	1,820	1,606	1,686	1,951	1,984	2,069	2,392	2,300	2,250
10,99	11,63	11,42	10,08	10,59	12,20	12,38	12,92	14,94	14,36	14,05
135,0	160,8	166,0	150,0	154,2	175,3	180,2	188,2	217,6	209,3	204,7
102,4	127,3	133,9	124,7	126,6	146,4	149,4	156,2	180,6	173,7	169,9
5,824	7,785	7,716	7,137	6,708	7,637	7,952	8,266	9,168	9,304	9,102
.	.	.	.	.	.	.	0,939	1,085	1,044	1,021
0,188	0,184	0,181	0,169	0,166	0,165	0,164	0,159	.	.	.
2,070	2,100	2,070	2,020	2,030	2,010	2,010	1,980	.	.	.
6,420	6,570	6,620	6,490	6,570	6,720	6,700	6,630	.	.	.
0,616	0,637	0,646	0,656	0,644	0,651	0,652	0,655	.	.	.
1,460	1,530	1,530	1,560	1,583	1,644	1,620	1,601	.	.	.
37,80	37,30	37,30	36,90	36,80	37,50	37,40	37,10	.	.	.
9,140	8,790	8,710	8,450	8,330	8,540	8,580	8,540	.	.	.
6,350	6,090	6,150	5,880	5,890	6,040	6,140	6,150	.	.	.
170,0	184,0	196,0	204,0	214,0	232,0	238,0	239,0	.	.	.
0,638	0,655	0,638	0,637	0,673	0,675	0,720	0,726	.	.	.
2,130	2,130	2,120	2,040	2,040	2,030	2,000	1,990	.	.	.
14,00	13,90	13,90	13,80	13,60	13,60	13,70	13,60	.	.	.
116,0	117,0	118,0	120,0	122,0	122,0	129,0	129,0	.	.	.
115,0	117,0	121,0	123,0	124,0	127,0	131,0	130,0	.	.	.
9,800	9,830	9,900	9,770	9,680	9,790	9,850	9,780	.	.	.

Bijlage B4 Sleutelvariabelen EU-landen, 1999-2002

	Consumentenprijs (HICP)				Lange rente			
	1999	2000	2001	2002	1999	2000	2001	2002
	mutaties per jaar in %				%			
EMU-referentiewaarde ^a	2,1	2,8	2½	2¼	6,7	7,5	7¼	7
Duitsland	0,6	2,1	1¾	1	4,5	5,3	4¾	4¾
Frankrijk	0,6	1,8	1	¾	4,9	5,9	5½	5½
Italië	1,7	2,6	2½	1¾	4,7	5,6	5	5
België	1,1	2,9	2¼	1½	4,7	5,6	5	5
Finland	1,3	3,0	2½	1¾	4,7	5,5	5	5
Griekenland	2,1	2,9	2½	1¾	6,5	6,5	6	5¾
Ierland	2,5	5,3	4¼	3	4,8	5,5	5	5
Luxemburg	1,0	3,8	3	2	.	.	.	.
Nederland	2,0	2,3	4¼	1¾	4,6	5,4	5	5
Oostenrijk	0,5	2,0	1½	1	4,7	5,6	5	5
Portugal	2,2	2,8	2¼	1½	4,8	5,6	5¼	5¼
Spanje	2,2	3,5	2¾	1¾	4,3	5,4	5	5
Eurogebied	1,1	2,4	2	1¼	4,7	5,6	5	5
Verenigd Koninkrijk	1,3	0,8	1¼	1	5,1	5,3	5	5
Denemarken	2,1	2,7	2¼	1½	5,0	5,6	5¼	5¼
Zweden	0,6	1,3	1	¾	5,0	5,4	5	5
Totaal EU-landen	1,2	2,1	2	1¼	4,8	5,5	5	5

a Omschrijving EMU-referentiewaarden: Inflatie: De gemiddelde geharmoniseerde index van de consumentenprijzen (HICP) in de drie lidstaten met de laagste stijging, plus 1½ procentpunt. Rente: Het gemiddelde van de renteniveaus in de drie lidstaten met de laagste inflatie, plus 2 procentpunt. Vorderingsaldo: Maximaal tekort tenminste dichtbij 3% BBP. Overheidsschuld: Voldoende afnemend en in bevredigend tempo bewegend naar 60% BBP.

	EMU-overheidssaldo				Bruto schuldquote			
	1999	2000	2001	2002	1999	2000	2001	2002
	% BBP				% BBP			
EMU-referentiewaarde ^a	- 3	- 3	- 3	- 3	60	60	60	60
Duitsland	- 1,4	1,5	- 1¼	- 1¼	61,1	60,2	59	58
Frankrijk	- 1,8	- 1,4	- 1	- 1¼	58,8	58,5	57	56
Italië	- 1,9	- 0,3	- 1½	- ¾	114,5	110,2	106	103
België	- 0,7	- 0,0	¼	½	116,4	110,7	104	98
Finland	1,8	6,7	5	5	46,9	43,3	42	39
Griekenland	- 1,8	- 0,9	- ¼	¼	104,6	103,9	99	97
Ierland	1,9	4,5	4	3¼	50,1	38,8	33	26
Luxemburg	4,4	4,7	3½	3¼	6,0	5,5	5	5
Nederland	1,0	2,2	1	1½	63,2	56,5	52	48
Oostenrijk	- 2,1	- 1,1	- ¾	- 0	64,7	63,0	61	59
Portugal	- 2,0	- 1,4	- 1	- 1	55,0	54,3	54	53
Spanje	- 1,2	- 0,3	- ¼	0	63,4	60,6	58	56
Eurogebied	- 1,3	0,4	- ¾	- ½	73,0	70,7	68	66
Verenigd Koninkrijk	1,3	4,4	¾	¾	45,7	42,9	38	35
Denemarken	3,1	2,5	2¾	2½	52,0	46,7	43	39
Zweden	1,8	4,0	3½	3¼	65,2	58,2	53	49
Totaal EU-landen	- 0,7	1,2	- ¼	- ¼	67,7	64,8	62	60

Bijlage C1 Volume-ontwikkeling van de binnenlandse afzet en voorraadvorming afkomstig uit het binnenland, 1990-2002

	1999		1990	1991	1992
	mln gld	mln euro	mutaties per jaar in %		
1. Landbouw en visserij	26500	12025	0,3	- 0,4	0,1
2. Voedings- en genotmiddelenindustrie	45780	20774	3,8	- 1,7	1,9
3. Overige industrie ^a	62900	28543	3,2	- 0,9	- 2,0
4. Chemische, rubber- en kunststofverw. industrie	21560	9784	1,1	- 0,8	- 2,3
5. Metaalindustrie	66910	30362	5,8	0,8	- 0,8
6. Aardolie-industrie	19460	8831	0,7	3,4	2,8
7. Delfstoffenwinning	13110	5949	4,4	6,4	- 1,6
8. Openbare nutsbedrijven	39810	18065	3,1	7,1	- 1,2
9. Bouwnijverheid en- installatiebedrijven	118110	53596	1,2	1,3	- 0,3
10. Verhuur van en handel in onroerend goed	78590	35663	3,9	3,3	3,3
11. Handel en reparatiebedrijven	167060	75809	5,7	3,4	1,3
12. Transport- en opslagbedrijven	42490	19281	5,3	4,0	4,7
13. Communicatiebedrijven	30610	13890	5,7	5,6	3,2
14. Bank- en verzekeringswezen	78810	35762	- 1,4	1,4	0,9
15. Uitzendbureaus ^b	23710	10759	6,2	- 0,3	- 3,8
16. Tertiair overig	196900	89349	6,8	5,6	3,9
17. Zorg	73430	33321	2,1	3,0	2,8
18. Omzetbelasting	59810	27141	3,2	3,0	2,7
19. Consumptie niet-ingezetenen in Nederland	- 11770	- 5341	- 9,1	22,8	4,9
2-6. Industrie	216610	98293	3,6	- 0,3	- 0,2
2-8. Nijverheid (excl. bouwnijverheid)	269540	122312	3,6	1,0	- 0,4
10-17. Diensten	691600	313834	4,5	3,7	2,5
1-19. Bedrijven ^c	1155310	524257	3,7	2,4	1,3
Marktsector ^d	990170	449320	3,8	2,2	1,1

^a Textiel-, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, grafische industrie, uitgeverijen.

^b Inclusief huishoudelijke diensten.

^c Incl. N.A.G. en desinvesteringen.

^d Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
0,4	-2,2	0,7	0,1	-1,9	6,3	0,1	0,5	-1 $\frac{3}{4}$	1 $\frac{1}{4}$
1,1	0,5	1,1	2,4	-0,1	0,6	1,5	0,5	1	1 $\frac{1}{4}$
-1,6	2,1	1,5	3,9	4,3	6,0	2,6	3,3	2 $\frac{3}{4}$	2 $\frac{1}{2}$
1,5	3,5	5,8	6,4	8,4	-6,4	4,3	13,1	3 $\frac{1}{4}$	3 $\frac{1}{4}$
-15,5	9,7	4,2	3,7	4,9	7,9	0,6	3,5	2 $\frac{1}{4}$	2 $\frac{3}{4}$
11,2	2,0	9,3	2,5	-2,1	-2,4	6,2	0,3	0	1 $\frac{1}{2}$
5,0	0,4	1,9	11,2	-7,5	-0,3	-7,5	-6,5	2 $\frac{1}{4}$	-1 $\frac{1}{2}$
3,0	0,6	1,6	5,0	-1,2	0,9	0,7	2,4	3	3 $\frac{1}{4}$
-2,9	2,0	2,0	3,9	2,1	3,7	5,5	4,5	4	2 $\frac{1}{4}$
3,9	3,1	2,4	3,5	2,8	2,6	1,7	2,3	2 $\frac{1}{4}$	2 $\frac{1}{2}$
-1,8	1,6	3,2	5,3	4,9	5,8	3,7	4,4	3 $\frac{1}{4}$	4
2,5	4,0	5,2	5,0	5,2	5,3	2,7	4,4	3 $\frac{1}{2}$	3 $\frac{1}{4}$
-0,4	3,2	3,4	7,5	16,2	19,6	18,9	19,8	14 $\frac{1}{2}$	9
0,3	3,9	1,5	7,2	7,9	5,8	5,3	6,0	2 $\frac{3}{4}$	3 $\frac{1}{2}$
-2,4	16,8	21,8	21,1	13,9	9,9	2,8	3,2	$\frac{1}{4}$	$\frac{3}{4}$
3,0	2,9	2,8	5,7	6,7	7,1	5,6	5,3	4 $\frac{1}{4}$	3 $\frac{3}{4}$
1,4	2,0	1,0	2,2	1,2	1,9	1,1	2,7	2 $\frac{1}{2}$	2
0,4	3,1	-1,7	2,2	4,6	5,7	5,9	3,9	4	4
-9,7	-1,2	9,7	2,8	8,5	11,2	0,6	15,0	6 $\frac{1}{2}$	3 $\frac{1}{2}$
-3,2	3,6	3,2	3,6	3,3	3,3	2,2	3,5	2	2 $\frac{1}{4}$
-1,9	3,0	2,9	4,3	2,0	2,7	1,4	2,8	2 $\frac{1}{4}$	2 $\frac{1}{4}$
1,0	2,9	3,0	5,5	5,8	6,0	4,5	5,1	3 $\frac{3}{4}$	3 $\frac{1}{2}$
-0,1	2,7	2,5	4,8	4,1	4,9	3,8	4,2	3 $\frac{1}{4}$	3
-0,6	2,8	2,7	4,7	4,7	5,4	4,4	4,6	3 $\frac{1}{2}$	3 $\frac{1}{4}$

Bijlage C2 Volume-ontwikkeling van de buitenlandse afzet, 1990-2002

	1999		1990	1991	1992
	mln gld	mln euro	mutaties per jaar in %		
1. Landbouw en visserij	17350	7873	11,5	6,6	5,2
2. Voedings- en genotmiddelenindustrie	49220	22335	6,1	7,7	2,9
3. Overige industrie ^a	20250	9189	7,8	2,9	0,2
4. Chemische, rubber- en kunststofverw. industrie	52950	24028	2,9	- 1,4	1,6
5. Metaalindustrie	72860	33062	3,9	2,3	0,9
6. Aardolie-industrie	13600	6171	- 2,9	3,9	1,6
7. Delfstoffenwinning	6900	3131	10,6	11,1	12,2
8. Openbare nutsbedrijven	570	259	.	.	.
9. Bouwnijverheid en- installatiebedrijven	1920	871	31,3	- 3,9	- 13,1
10. Verhuur van en handel in onroerend goed	10	5	.	.	.
11. Handel en reparatiebedrijven	44570	20225	6,8	8,1	3,0
12. Transport- en opslagbedrijven	31930	14489	2,9	4,2	5,6
13. Communicatiebedrijven	3000	1361	15,9	15,5	7,2
14. Bank- en verzekeringswezen	2290	1039	53,1	- 23,4	- 11,2
15. Uitzendbureaus ^b	10	5	.	.	.
16. Tertiair overig	25180	11426	14,1	7,5	5,6
17. Zorg	0	0	.	.	.
19. Consumptie niet-ingezetenen in Nederland	11770	5341	- 9,1	22,8	4,9
20. Wederuitvoer	145370	65966	5,0	7,3	4,6
2-6. Industrie	208880	94786	4,0	2,8	1,5
2-8. Nijverheid (excl. bouwnijverheid)	216340	98171	4,2	3,1	2,0
10-17. Diensten	106970	48541	7,5	5,3	3,9
1-19. Bedrijven ^c	355510	161323	5,4	4,2	2,7
Marktsector ^d	348600	158188	5,3	4,0	2,3

^a Textiel, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, grafische industrie, uitgeverijen.

^b Inclusief huishoudelijke diensten.

^c Incl. N.A.G. en desinvesteringen.

^d Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
0,2	7,0	-1,2	-1,1	-6,1	1,7	10,2	2,6	1¼	1¼
5,5	4,4	2,5	1,5	1,9	2,8	2,3	3,4	¾	1½
-1,6	3,0	-0,1	0,1	4,1	2,0	-0,3	5,6	1½	1¼
-1,7	8,2	5,4	-2,1	5,3	4,4	5,0	6,4	1¾	2¾
-2,2	0,9	10,8	5,8	10,4	5,6	3,7	6,6	4	4¼
1,5	2,1	0,4	2,3	-1,2	1,3	-7,0	2,1	2	2¼
2,0	-0,7	-1,0	13,5	-5,7	-4,5	-2,3	8,9	10	¾
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
12,5	22,6	-3,6	-6,2	52,4	2,9	12,3	1,8	1¾	1¾
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
1,5	9,3	3,9	7,8	10,0	8,8	4,5	8,5	6	6½
5,5	4,4	2,4	4,1	7,6	4,4	3,6	4,9	4	4
3,1	12,0	16,3	20,8	9,2	83,2	98,7	20,7	16¼	8¼
35,4	-14,5	4,1	34,4	11,9	-3,2	32,4	8,2	5½	5½
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
6,9	3,8	13,7	9,3	9,0	10,3	6,5	6,8	6¼	6
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
-9,7	-1,2	9,7	2,8	8,5	11,2	0,6	15,0	6½	3½
4,2	18,4	16,6	8,1	18,4	13,6	9,8	16,9	9¾	10¾
0,1	3,7	5,3	1,8	5,5	4,0	2,7	5,4	2¼	2¾
0,2	3,5	5,0	2,3	5,0	3,6	2,5	5,5	2¾	2¾
4,6	6,0	4,8	7,5	9,0	8,5	6,9	7,4	5¾	5½
1,0	4,4	4,5	3,4	5,7	5,1	4,1	6,2	3½	3½
0,9	4,6	4,7	3,1	6,1	5,4	4,3	6,2	3½	3¾

Bijlage C3 Volume-ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde (factorkosten), 1990-2002

	1999		1990	1991	1992
	mln gld	mln euro	mutaties per jaar in %		
1. Landbouw en visserij	20690	9389	10,1	3,2	4,1
2. Voedings- en genotmiddelenindustrie	24090	10932	2,9	4,7	2,0
3. Overige industrie ^a	34480	15646	2,8	-1,1	-2,8
4. Chemische, rubber- en kunststofverw. industrie	20680	9384	2,8	-2,2	0,3
5. Metaalindustrie	42950	19490	3,3	0,9	-1,0
6. Aardolie-industrie	3410	1547	16,7	-0,5	2,1
7. Delfstoffenwinning	14460	6562	-0,1	9,0	1,4
8. Openbare nutsbedrijven	12930	5867	3,0	3,4	1,0
9. Bouwnijverheid en- installatiebedrijven	43340	19667	1,5	-1,0	-3,1
10. Verhuur van en handel in onroerend goed	59710	27095	3,9	2,5	3,4
11. Handel en reparatiebedrijven	97620	44298	5,1	4,3	1,4
12. Transport- en opslagbedrijven	37070	16822	5,8	7,6	4,9
13. Communicatiebedrijven	18710	8490	7,0	5,6	3,4
14. Bank- en verzekeringswezen	46740	21210	-1,3	-2,2	0,6
15. Uitzendbureaus ^b	21350	9688	5,8	-1,7	-4,0
16. Tertiair overig	115000	52185	7,6	4,8	4,3
17. Zorg	55740	25294	2,1	2,5	2,5
19. Rentemarge banken	-24390	-11068	1,3	2,8	-0,3
2-6. Industrie	125600	56995	3,3	0,4	-0,5
2-8. Nijverheid (excl. bouwnijverheid)	152980	69419	2,9	1,8	-0,1
10-17. Diensten	451930	205077	4,6	3,5	2,7
1-19. Bedrijven ^c	645010	292693	4,4	2,8	1,8
Marktsector ^d	515100	233742	4,9	2,6	1,5

^a Textiel, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, grafische industrie, uitgeverijen.

^b Inclusief huishoudelijke diensten.

^c Incl. N.A.G. en desinvesteringen.

^d Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
1,7	6,0	0,9	-0,7	3,3	-1,9	8,7	-0,1	¼	1½
0,8	6,0	3,5	1,7	1,2	-0,6	3,3	2,7	1¾	1¼
-1,0	3,3	0,9	1,0	2,9	4,9	1,8	2,5	2¼	1¾
0,2	9,9	5,1	-2,9	5,9	-0,1	7,5	6,0	2½	2¾
-4,3	5,7	4,1	1,8	4,4	6,3	2,2	4,3	2¾	2½
-4,5	11,8	6,9	2,2	-36,6	9,5	2,4	-1,7	3¾	2
1,8	-1,0	0,7	13,3	-8,2	-2,4	-6,4	-0,8	5¾	-½
0,4	1,9	2,3	4,8	-7,4	1,2	5,1	3,2	1½	5¼
-2,4	1,1	-1,2	-1,6	3,5	3,3	5,9	3,6	3½	1¾
4,0	2,8	2,1	3,1	2,7	2,4	1,5	2,0	2¼	2¼
-2,0	1,9	2,9	4,3	7,8	4,6	4,4	5,4	3¾	3¾
3,2	5,1	1,7	3,3	5,9	3,6	3,0	4,2	3¼	3½
-2,6	2,8	4,9	4,7	14,6	18,8	19,8	18,0	13½	7¼
-0,1	1,4	-0,5	6,7	5,9	1,8	5,1	6,0	2¾	3
-2,8	16,9	22,5	21,7	12,5	9,2	2,8	3,1	½	¾
3,4	2,4	4,2	4,1	6,2	6,9	6,2	5,3	4¼	3¾
1,4	1,5	1,1	2,3	1,6	1,2	1,2	2,6	2¼	1¾
1,7	-2,0	0,5	6,2	3,4	1,6	8,1	4,6	3¼	5¼
-1,8	6,1	3,5	0,7	2,8	3,5	3,1	3,6	2¼	2¼
-1,1	4,8	3,1	2,5	0,4	2,6	2,2	3,2	2¾	2
1,3	2,7	2,9	4,6	6,1	4,9	4,6	5,0	3½	3¼
0,4	3,5	2,7	3,2	4,3	4,0	3,9	4,4	3¼	2¾
-0,4	4,1	3,0	2,9	5,3	4,8	4,9	5,0	3½	3

Bijlage C4 Volume-ontwikkeling van de werkgelegenheid, 1989-2002

	1999	1989	1990	1991	1992
	in dzd	mutaties per jaar in %			
	arb.jaren				
1. Landbouw en visserij	228	-0,4	0,0	-0,4	0,8
2. Voedings- en genotmiddelenindustrie	138	0,0	0,6	0,0	0,0
3. Overige industrie ^a	349	3,2	1,5	0,0	-0,4
4. Chemische, rubber- en kunststofverw. industrie	107	1,7	2,5	0,0	-0,8
5. Metaalindustrie	381	0,5	2,4	-0,8	-1,3
6. Aardolie-industrie	7	0,0	0,0	0,0	0,0
7. Delfstoffenwinning	9	0,0	0,0	0,0	0,0
8. Openbare nutsbedrijven	36	0,0	-2,2	-2,2	0,0
9. Bouwnijverheid en- installatiebedrijven	464	1,0	0,8	0,0	-0,3
10. Verhuur van en handel in onroerend goed	56	2,8	0,0	2,8	2,7
11. Handel en reparatiebedrijven	1038	3,1	3,9	3,7	2,1
12. Transport- en opslagbedrijven	293	1,6	2,7	3,0	2,9
13. Communicatiebedrijven	97	0,0	1,2	3,7	1,2
14. Bank- en verzekeringswezen	263	1,7	1,6	1,6	-0,5
15. Uitzendbureaus ^b	418	8,5	5,2	-4,0	-3,6
16. Tertiair overig	1080	4,9	5,7	5,3	4,2
17. Zorg	661	0,9	2,3	1,4	3,1
2-6. Industrie	983	1,3	1,8	-0,3	-0,7
2-8. Nijverheid (excl. bouwnijverheid)	1028	1,2	1,6	-0,4	-0,7
10-17. Diensten	3905	3,1	3,8	2,9	2,3
1-19. Bedrijven ^c	5624	2,3	2,8	1,7	1,3
Marktsector ^d	4899	2,5	2,9	1,8	1,1

^a Textiel-, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, grafische industrie, uitgeverijen.

^b Inclusief huishoudelijke diensten.

^c Incl. N.A.G. en desinvesteringen.

^d Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
-0,5	-2,2	-1,9	2,1	0,3	-1,7	-4,2	-2,0	-2¼	-1½
-0,4	-3,6	-1,6	-4,7	0,0	0,1	0,9	0,3	0	-¾
-1,3	-3,6	-0,3	-1,2	1,4	1,5	1,1	1,4	0	¼
-2,3	-7,2	-5,2	-2,3	1,6	-0,5	-0,2	-0,5	-¼	-1¼
-5,7	-4,7	-0,5	0,8	1,3	2,2	1,0	0,1	-¼	0
-4,0	-1,0	1,1	5,3	-3,7	-1,3	-5,3	0,0	0	0
-1,0	-3,0	-7,3	4,4	-7,4	2,3	-4,4	0,0	0	0
-2,0	-1,4	-0,7	-4,4	-3,3	-1,9	-3,0	-2,8	0	0
0,6	-1,0	1,4	2,4	4,5	1,7	2,4	2,4	1¾	¼
3,9	4,0	3,1	2,4	2,8	10,8	4,7	0,0	-¼	-½
0,3	0,0	1,7	2,1	2,4	2,1	4,7	3,6	2¾	2¼
-0,5	-2,4	1,5	0,3	0,7	1,8	3,6	3,4	2½	2
-5,0	-0,7	-3,8	3,5	4,6	7,4	4,2	4,4	3½	1½
0,9	-1,0	0,2	3,2	6,6	6,2	6,6	5,4	2¼	1½
-3,1	13,9	20,1	17,2	10,6	2,1	2,3	1,4	½	1
3,5	2,9	3,8	5,6	4,8	5,8	5,4	4,5	3½	2¾
1,2	0,3	1,7	2,8	4,4	5,3	2,6	2,2	2¼	1¾
-3,1	-4,5	-1,2	-1,1	1,1	1,3	0,8	0,5	0	-¼
-3,1	-4,3	-1,3	-1,2	0,9	1,2	0,6	0,4	0	-¼
0,9	1,3	3,2	4,5	4,4	4,1	4,3	3,5	2½	2
-0,1	-0,2	1,9	3,1	3,6	3,1	3,1	2,6	1¾	1½
-0,3	-0,3	1,9	3,1	3,5	2,7	3,2	2,7	1¾	1¼

Bijlage C5 Prijsontwikkeling van de bruto productie, 1990-2002

	1999		1990	1991	1992
	mln gld	mln euro	mutaties per jaar in %		
1. Landbouw en visserij	43850	19898	-5,7	1,6	-4,3
2. Voedings- en genotmiddelenindustrie	95000	43109	-3,4	0,1	2,1
3. Overige industrie ^a	83150	37732	1,8	1,7	1,0
4. Chemische, rubber- en kunststofverw. industrie	74520	33816	-2,9	-1,3	-3,8
5. Metaalindustrie	139770	63425	0,4	1,0	0,6
6. Aardolie-industrie	33060	15002	8,0	0,8	-7,6
7. Delfstoffenwinning	20010	9080	12,8	9,3	-8,5
8. Openbare nutsbedrijven	40380	18324	7,2	4,6	-0,6
9. Bouwnijverheid en- installatiebedrijven	120030	54467	2,8	2,9	3,4
10. Verhuur van en handel in onroerend goed	78600	35667	3,0	4,2	5,2
11. Handel en reparatiebedrijven	211630	96034	2,8	1,3	2,2
12. Transport- en opslagbedrijven	74420	33770	0,4	3,0	0,3
13. Communicatiebedrijven	33600	15247	0,2	1,1	4,1
14. Bank- en verzekeringswezen	81100	36802	-0,4	5,0	6,6
15. Uitzendbureaus ^b	23720	10764	3,9	3,4	4,6
16. Tertiair overig	22070	100771	2,7	3,0	3,3
17. Zorg	73430	33321	3,8	4,7	3,1
18. Omzetbelasting	59810	27141	2,4	2,9	1,4
2-6. Industrie	425490	193079	-0,4	0,5	-0,4
2-8. Nijverheid (excl. bouwnijverheid)	485880	220483	0,7	1,3	-1,0
10-17. Diensten	798570	362375	2,3	2,9	3,2
1-19. Bedrijven	1510820	685580	1,4	2,2	1,3
Marktsector ^c	1338770	607507	0,9	1,8	1,2

^a Textiel, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, grafische industrie, uitgeverijen.

^b Inclusief huishoudelijke diensten.

^c Landbouw en visserij; industrie; openbare nutsbedrijven; transport- en opslagbedrijven; communicatiebedrijven.

1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
-7,1	3,6	-1,6	2,3	3,0	-3,6	-6,2	6,2	1½	½
-3,9	0,6	0,8	1,4	3,5	-0,6	-2,5	3,1	2	¾
0,1	1,2	3,9	-0,1	0,2	1,1	1,2	4,0	¾	½
-2,3	1,7	5,9	-0,9	3,1	-3,3	-0,5	13,9	1	-2¼
0,2	0,5	1,5	-0,1	1,4	1,6	-0,1	3,2	1¼	-½
-1,6	-2,2	-1,9	13,5	7,3	-8,2	16,2	44,0	-9	-5½
-6,4	-1,1	4,4	4,6	8,4	-7,9	-6,4	42,4	13¼	-7½
-0,8	1,4	3,5	4,2	5,1	0,3	2,9	6,3	14	-½
2,8	1,8	2,4	2,5	1,9	2,4	3,0	4,0	4½	2¼
5,0	4,8	4,4	4,3	3,7	3,5	3,5	3,1	3	2¾
3,1	2,1	0,5	-0,9	-0,2	1,4	1,5	3,5	¾	¾
0,3	0,5	0,5	0,3	3,4	2,3	0,6	5,4	¾	2¼
6,1	4,5	1,3	-1,7	-3,2	-6,6	-7,8	-6,4	-1½	-1¾
6,0	7,0	2,6	-0,5	1,5	3,4	4,3	3,4	4	2¼
0,5	2,2	1,4	1,8	2,5	3,1	2,7	4,1	4	4
3,3	2,2	2,3	2,5	2,4	2,6	3,2	3,5	4	2½
2,5	2,0	1,9	0,9	3,1	3,3	5,3	4,2	4¾	3½
-2,3	1,3	4,7	3,5	1,4	1,3	1,9	4,0	13¼	2
-1,5	0,6	2,3	1,1	2,4	-0,6	0,6	8,4	¾	-¾
-1,8	0,6	2,5	1,5	2,9	-0,9	0,5	9,5	2½	-1¼
3,3	2,8	1,8	0,9	1,7	2,1	2,3	3,2	3½	2
0,8	1,9	2,1	1,4	2,1	0,9	1,5	5,4	3½	1
0,6	1,8	1,8	1,2	1,9	0,8	1,3	5,1	¾	¾

Bijlage C6 Arbeidsinkomensquote, 1988-2002

	1988	1989	1990	1991	1992
	%				
1. Landbouw en visserij	81,0	67,1	71,0	70,5	78,0
2. Voedings- en genotmiddelenindustrie	84,2	81,3	74,8	75,3	72,8
3. Overige industrie ^a	78,1	76,9	75,3	77,8	81,1
4. Chemische, rubber- en kunststofverw. industrie	53,4	53,8	63,5	71,1	78,0
5. Metaalindustrie	85,6	80,5	80,1	81,1	85,2
6. Aardolie-industrie	58,8	58,2	33,0	28,0	44,8
7. Delfstoffenwinning	7,9	7,6	6,9	6,0	7,4
8. Openbare nutsbedrijven	61,2	63,4	59,4	58,5	60,6
9. Bouwnijverheid en- installatiebedrijven	89,5	88,2	87,5	89,2	91,7
10. Verhuur van en handel in onroerend goed	7,0	6,5	6,4	6,4	6,3
11. Handel en reparatiebedrijven	74,8	73,6	73,0	76,0	77,7
12. Transport- en opslagbedrijven	88,4	86,7	88,2	87,0	87,1
13. Communicatiebedrijven	67,3	69,2	68,7	71,1	69,4
14. Bank- en verzekeringswezen	60,4	55,4	60,3	61,7	60,1
15. Uitzendbureaus ^b	100,8	100,3	99,7	100,2	100,9
16. Tertiair overig	83,7	80,7	78,8	78,1	77,4
17. Zorg	79,5	79,0	79,5	79,6	79,8
2-6. Industrie	76,1	73,8	73,6	75,6	79,8
2-8. Nijverheid (excl. bouwnijverheid)	66,9	65,0	63,8	63,7	68,4
10-17. Diensten	67,1	65,2	65,5	66,1	65,8
1-19. Bedrijven ^c	73,7	71,1	70,6	71,2	72,7
Marktsector ^d	84,6	81,5	81,2	82,9	84,8

^a Textiel-, kleding-, leder- en schoenindustrie; hout-, meubel- en bouwmaterialenindustrie; papier-, grafische industrie, uitgeverijen.

^b Inclusief huishoudelijke diensten.

^c Incl. N.A.G. en desinvesteringen.

^d Bedrijven excl. delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en zorg.

1993	1994	1995	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
		vóór revisie	na revisie							
93,5	78,0	79,6	72,5	77,3	72,1	83,8	84,0	81,0	84¼	84¼
73,0	73,0	68,0	59,6	57,6	57,6	57,4	55,4	55,5	55¼	55¼
81,4	79,3	79,6	80,4	79,4	80,1	78,7	79,2	79,6	79½	79½
83,0	68,3	56,5	53,6	59,2	57,0	62,1	62,6	62,9	61¾	62½
87,0	82,5	81,2	84,1	85,2	83,0	81,2	82,6	84,6	86	87½
38,8	36,8	45,1	66,4	68,4	75,6	27,7	37,7	88,3	52	46
8,3	8,3	7,7	8,0	6,9	6,7	8,4	10,2	6,4	5¼	6¼
59,4	55,9	54,7	45,5	41,4	48,7	46,6	43,0	70,9	73	74¾
90,9	89,7	89,7	88,2	89,1	89,1	89,3	84,7	84,4	83½	83¼
6,0	6,0	6,4	14,4	13,7	13,4	13,8	14,2	14,2	14¼	14
79,8	80,8	80,5	78,0	79,5	78,5	77,1	78,5	77,6	77¾	78¾
87,2	83,8	86,3	87,4	90,5	83,6	81,3	86,4	87,0	87¼	86¾
65,6	62,5	59,8	51,7	50,3	50,9	52,6	53,7	57,3	57	59
59,1	53,9	54,5	60,9	62,2	63,5	65,4	64,2	63,8	63¾	63¼
102,2	99,1	99,5	100,7	96,7	97,0	95,4	95,2	93,6	94½	94¾
77,0	75,6	74,6	84,3	84,1	83,7	83,3	82,0	81,5	81¼	80¾
80,4	82,4	82,8	83,2	85,1	83,9	84,2	82,5	82,3	82	81¾
80,9	76,2	72,8	72,7	73,7	72,9	71,6	72,4	74,2	73¾	74¼
69,9	66,6	63,7	63,3	62,3	62,6	63,2	65,1	64,6	62¾	64½
65,5	64,4	65,0	73,9	74,5	73,7	73,3	73,5	73,4	73½	73½
73,6	71,2	71,1	75,7	76,0	75,4	75,7	76,5	76,2	75¾	76¼
86,4	82,7	82,1	81,8	82,8	82,1	81,8	82,3	83,0	83	83¼

Bijlage D1 Volume-ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde (factorkosten), 1999-2002

	1999		1999 2000 2001 2002			
	mln gld	mln euro	mutaties per jaar in %			
1. Landbouw en visserij	20690	9389	8,7	-0,1	¼	1½
w.o. Tuinbouw	8730	3962	6,2	1,6	2¾	1½
Veehouderij	6040	2741	4,5	-2,6	-3	1½
Akkerbouw	2190	994	56,2	-1,7	-4¼	½
2. Voedings- en genotmiddelenindustrie	24090	10932	3,3	2,7	1¾	1¼
w.v. Veehouderijproducten	6310	2863	-0,4	-0,5	-4¾	4
Overige voedingsproducten	11630	5277	7,5	3,5	3	1
Dranken en tabaksproducten	6150	2791	-0,9	4,7	6	½
3. Overige industrie	34480	15646	1,8	2,5	2¼	1¾
w.v. Textiel-, kleding-, leder en schoenindustrie	2920	1325	-1,9	3,2	¼	-¾
Hout- en bouwmaterialenindustrie	15800	7170	2,8	2,7	2¾	2½
Papierindustrie	3360	1525	-1,0	3,1	1	½
Grafische industrie	12400	5627	2,2	1,9	2¾	1¾
4. Chemische, rubber- en kunststofverwerkende industrie	20680	9384	7,5	6,0	2½	2¾
w.v. Basischemie	9480	4302	9,2	8,5	2½	4¼
Eindproducten	7040	3195	8,2	3,8	3	1¾
Rubber- en kunststofverwerkende industrie	4160	1888	2,0	4,0	1½	¾
5. Metaalindustrie	42950	19490	2,2	4,3	2¾	2½
w.o. Basismetalaalindustrie	3100	1407	0,7	2,3	-¼	2¼
Metaalproducten industrie	10340	4692	2,4	3,6	1	½
Machine-industrie	9590	4352	0,2	1,2	1¼	1¾
Elektrotechnische industrie	12600	5718	3,2	11,6	5¾	5¼
Auto-industrie	4100	1860	3,5	-1,1	3	3¼
Overige transportmiddelen	3220	1461	3,3	-3,3	3¼	¼
14. Bank- en verzekeringswezen	46740	21210	5,1	6,0	2¾	3
w.v. Bankwezen	24810	11258	7,3	5,4	2½	3¼
Verzekeringswezen	13670	6203	3,3	6,2	3	2½
Overige financiële diensten	8260	3748	1,9	7,7	2½	3½
16. Overige tertiaire diensten	115000	52185	6,2	5,3	4¼	3¾
w.v. Horeca	14880	6752	3,7	2,8	3¾	3¼
Hoogwaardige zakelijke dienstverlening ^a	53100	24096	10,3	7,8	5¾	5¼
Overige zakelijke dienstverlening ^b	20420	9266	3,4	4,7	3½	3¼

^a Verhuur roerende goederen; Computerservicebedrijven; Speur- en ontwikkelingswerk; Juridische, boekhoudkundige en economische dienstverlening; Reclamebureaus.

^b Ingenieurs en architecten; reiniging gebouwen; Overige zakelijke dienstverlening.

Bijlage D2 Volume-ontwikkeling van de werkgelegenheid, 1998-2002

	1999	1998	1999	2000	2001	2002
	in dzd	mutaties per jaar in %				
	arb.jaren					
1. Landbouw en visserij	228	-1,7	-4,2	-2,0	-2¼	-1½
w.o. Tuinbouw	76	1,2	1,2	0,0	-¼	1¼
Veehouderij	86	-4,7	-12,0	-4,7	-5½	-5
Akkerbouw	19	0,0	-0,5	-2,7	-3¼	-3
2. Voedings- en genotmiddelenindustrie	138	0,1	0,9	0,3	0	-¾
w.v. Veehouderijproducten	37	3,3	-1,6	0,0	-1¼	-1¼
Overige voedingsproducten	85	-0,6	1,7	0,0	1¼	-¾
Dranken en tabaksproducten	16	-3,0	2,5	2,6	½	0
3. Overige industrie	349	1,5	1,1	1,4	0	¼
w.v. Textiel-, kleding-, leder en schoenindustrie	31	-4,8	-0,3	-1,7	¼	-1¾
Hout- en bouwmaterialenindustrie	195	2,6	0,9	1,7	¼	¼
Papierindustrie	25	1,6	-0,4	2,0	-¼	-½
Grafische industrie	97	1,4	2,4	1,8	-¼	½
4. Chemische, rubber- en kunststofverwerkende industrie	107	-0,5	-0,2	-0,5	-¼	-1¼
w.v. Basischemie	35	-1,9	-2,8	-2,7	-¼	-1¼
Eindproducten	39	-0,8	0,5	-1,2	0	-½
Rubber- en kunststofverwerkende industrie	33	1,6	1,8	2,7	-1	-2¼
5. Metaalindustrie	382	2,2	1,0	0,1	-¼	0
w.o. Basismetalaalindustrie	26	0,0	-1,9	-0,9	-1½	-1¼
Metaalproducten industrie	106	1,6	3,1	0,0	0	0
Machine-industrie	89	6,4	1,5	0,7	-1	½
Elektrotechnische industrie	99	-2,0	-1,3	0,8	1	¼
Auto-industrie	29	0,0	2,5	-3,0	-2	-1½
Overige transportmiddelen	33	10,5	0,9	0,8	¼	-1
14. Bank- en verzekeringswezen	263	6,2	6,6	5,4	2¼	1½
w.v. Bankwezen	153	7,7	8,3	5,6	2¼	1½
Verzekeringswezen	47	3,9	3,3	5,6	2¼	2
Overige financiële diensten	62	4,4	5,2	4,8	2	1¼
16. Overige tertiaire diensten	1080	5,8	5,4	4,5	3½	2¾
w.v. Horeca	185	4,7	4,1	3,9	2½	2¼
Hoogwaardige zakelijke dienstverlening ^a	378	7,3	9,5	6,0	5¼	4
Overige zakelijke dienstverlening ^b	234	4,9	4,3	4,5	3	2¼

^a Verhuur roerende goederen; Computerservicebedrijven; Speur- en ontwikkelingswerk; Juridische, boekhoudkundige en economische dienstverlening; Reclamebureaus.

^b Ingenieurs en architecten; reiniging gebouwen; Overige zakelijke dienstverlening.

Bijlage D3 Prijsontwikkeling van de bruto productie, 1999-2002

	1999	1999	2000	2001	2002	
	mln gld	mln euro	mutaties per jaar in %			
1. Landbouw en visserij	43850	19898	- 6,2	6,2	1½	½
w.o. Tuinbouw	15060	6834	- 5,7	7,1	3¼	½
Veehouderij	18540	8413	- 9,3	10,7	- ¾	½
Akkerbouw	3530	1602	- 3,6	- 16,3	2	¼
2. Voedings- en genotmiddelenindustrie	95000	43109	- 2,5	3,1	2	¾
w.v. Veehouderijproducten	31070	14099	- 2,6	5,0	- ½	1
Overige voedingsproducten	46100	20919	- 4,1	2,3	3¼	½
Dranken en tabaksproducten	17830	8091	2,3	2,2	3	1
3. Overige industrie	83150	37732	1,2	4,0	3¼	½
w.v. Textiel-, kleding-, leder en schoenindustrie	9390	4261	0,4	0,7	2	- ¾
Hout- en bouwmaterialenindustrie	35330	16032	1,3	4,2	4½	1¾
Papierindustrie	10500	4765	0,2	10,6	2¾	- 2½
Grafische industrie	27930	12674	1,7	2,3	2¾	¼
4. Chemische, rubber- en kunststofverwerkende industrie	74520	33816	- 0,5	13,9	1	- 2¼
w.v. Basischemie	40460	18360	- 0,4	22,6	- ¼	- 3¼
Eindproducten	22720	10310	- 1,1	2,9	2½	- ¾
Rubber- en kunststofverwerkende industrie	11340	5146	0,4	3,7	2¾	- ½
5. Metaalindustrie	139770	63425	- 0,1	3,2	1¼	- ½
w.o. Basismetalaalindustrie	11640	5282	- 7,4	15,6	- 2¾	- ¾
Metaalproducten industrie	28630	12992	0,4	3,1	1½	- ¼
Machine-industrie	29170	13237	1,2	2,0	2¼	- ½
Elektrotechnische industrie	40470	18364	0,2	1,7	¾	- ¼
Auto-industrie	18460	8377	- 0,5	1,5	2¼	- 1¾
Overige transportmiddelen	11400	5173	3,5	3,1	2	- ¼
14. Bank- en verzekeringswezen	81100	36802	4,3	3,4	4	2¼
w.v. Bankwezen	39690	18011	5,4	3,7	4	1½
Verzekeringswezen	30270	13736	3,6	2,9	4	3¼
Overige financiële diensten	11140	5055	2,5	4,2	4	1½
16. Overige tertiaire diensten	222070	100771	3,2	3,5	4	2½
w.v. Horeca	29780	13514	3,6	3,0	4	2½
Hoogwaardige zakelijke dienstverlening ^a	100180	45460	3,3	3,6	4	2½
Overige zakelijke dienstverlening ^b	37180	16872	2,8	3,9	4	3

^a Verhuur roerende goederen; Computerservicebedrijven; Speur- en ontwikkelingswerk; Juridische, boekhoudkundige en economische dienstverlening; Reclamebureaus.

^b Ingenieurs en architecten; reiniging gebouwen; Overige zakelijke dienstverlening.

Bijlage D4   Kerngegevens bouwnijverheid en exploitatie onroerend goed, 1999-2002

	1999	1999	2000	2001	2002	
	mln gld	mln euro	mutaties per jaar in %			
Bouwnijverheid en installatiebedrijven						
Volume binnenlandse afzet	118110	53596	5,5	4,6	4,0	2,3
w.o. Investerings in:	67370	30571	5,9	4,7	4,5	2,2
Woningen ^a	30460	13822	0,9	3,3	3,7	2,9
w.v. Nieuwbouw	19400	8803	-0,2	3,1	4,1	2,9
Herstel en verbouw	11060	5019	3,1	3,6	2,9	2,9
Gebouwen voor bedrijven	18990	8617	12,4	6,2	3,8	2,4
GW ^b bedrijven	6650	3018	21,5	5,4	2,1	1,9
Bouwwerken overheid	9840	4465	0,8	6,1	10,3	0,5
w.v. Gebouwen	3200	1452	2,2	3,8	8,5	-6,1
GW ^b	6630	3009	0,1	7,2	11,2	3,5
Onderhoud ^c	24230	10995	4,4	3,7	2,6	2,5
Volume buitenlandse afzet	1920	871	12,3	1,8	1,8	1,8
Volume bruto toegevoegde waarde factorkosten	43340	19667	5,9	3,6	3,4	1,8
Prijsindex binnenlandse afzet excl. btw			3,0	4,0	4,5	2,3
Loonsom per werknemer			4,1	4,1	4,7	4,0
Totale kosten per eenheid product			1,2	3,9	4,2	2,1
Prijsindex nieuwbouw excl. btw			3,5	4,0	4,5	2,3
			niveaus ultimo periode			
Arbeidsvolume (dzt arbeidsjaren) ^d			463	474	482	483
Arbeidsinkomensquote (in %)			84,7	84,4	83½	83¼
			mutaties per jaar in %			
Exploitatie van onroerend goed						
Volume consumptie woondiensten			2,2	2,2	2½	2½
Gemiddelde huur			3,2	2,8	2½	2½
			niveaus			
Woningvoorraad ultimo jaar (dzt)			6588	6644	6703	6766

^a Betreft investeringen in woningen voorzover geleverd door de bouwnijverheid inclusief 1426 mln voor outillage.

^b Grond-, weg-, en waterbouwkundige werken.

^c Exclusief interne leveringen (onderaanneming).

^d Loontrekkers en zelfstandigen.

Bijlage D5   Kerngegevens energie, 1998-2002

	1999	1998	1999	2000	2001	2002
	niveaus	mutaties per jaar in %				
Energieprijzen (nominaal)						
	dollars/vat					
Ruwe olie (Brent), wereldmarkt	17,9	- 32,8	38,7	59,0	- 12	- 8
	ct/m ³					
Aardgas grootverbruik ^a	18,6	- 5,4	- 13,2	45,5	21¼	- 14
Aardgas kleinverbruik ^a	68,1	3,8	0,4	13,7	19¼	8½
	ct/liter					
Benzine ^a	223,6	- 0,5	4,4	13,1	- ½	- 1
Diesel ^a	151,2	- 4,6	5,6	19,4	- ½	- 2
LPG	73,3	- 4,1	4,2	32,8	- 6¼	- 4
	ct/Kwh					
Elektriciteit grootverbruik ^a	11,4	4,3	- 5,6	1,0	16¾	- 4
Elektriciteit kleinverbruik ^a	26,7	1,5	5,2	13,4	21¼	- 1
	PJ					
Energieverbruik^b	3003,2	1,2	1,7	0,9	4	1¾
w.v. Gezinnen	405,1	- 3,6	- 4,5	- 1,3	14¼	1¾
Industrie	1038,7	0,5	4,4	3,9	1¼	2¼
Overige afnemers	475,0	4,0	- 7,6	2,2	9¼	2
Transport	471,0	0,0	5,6	0,0	- ¼	2¼
Energiesector	613,4	4,8	0,4	- 3,2	½	0
	mld gld per jaar					
Aardgasbaten kasbasis		7,9	6,2	8,8	11½	11¾
w.v. Toevoeging FES		0,8	1,7	2,5	3¼	3¼
	mutaties per jaar in %					
Volume-ontwikkeling BBP		4,1	3,9	4,0	3¼	2¾
Energieverbruik ^b		1,2	1,7	0,9	4	1¾
Energie-intensiteit ^b		- 2,9	- 2,2	- 3,1	½	- 1
	Mton					
CO ₂ -emissies						
Bij normale temperatuur	179,0	0,1	- 3,2	1,2	0	1½
Bij gerealiseerde temperatuur	184,2	0,8	- 2,4	0,9	-	-

^a Prijs voor eindverbruikers, inclusief heffingen.

^b Bij gerealiseerde temperatuur tot en met december 2000, daarna normaal temperatuursverloop. Omdat 2000 warmer was dan normaal, neemt het gasverbruik bij gezinnen (voornamelijk voor verwarming) in 2001 sterk toe.

Verklaring van afkortingen

AAW	Algemene Arbeidsongeschiktheidswet
ABP	Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds
ABW	Algemene Bijstandswet
ADV	Arbeidsduurverkorting
AFJ	Arbeidsongeschiktheidsfonds Jonggehandicapten
AFZ	Arbeidsongeschiktheidsfonds Zelfstandigen
AIQ	Arbeidsinkomensquote
ANW	Algemene Nabestaandenwet
AOF	Arbeidsongeschiktheidsfonds
AOK	Arbeidsongeschiktheidskas
AOW	Algemene Ouderdomswet
ARBO	Arbeidsomstandigheden
ATV	Arbeidstijdverkorting
AWBZ	Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten
AWF	Algemeen Werkloosheidsfonds
AWW	Algemene Weduwen- en Wezenwet
BBP	Bruto Binnenlands Product
BIKK	Bijdragen in de kosten van kortingen
BKZ	Budgettair Kader Zorg
BNP	Bruto Nationaal Product
BOL	Beroepsopleidende leerweg
BPM	Belasting van Personenauto's en Motorrijwielen
BSE	Bovine Spongiforme Encefalomyelitis (gekke koeienziekte)
BTW	Belasting op de Toegevoegde Waarde
cao	collectieve arbeidsovereenkomst
CBO	Congressional Budget Office
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CDM	Clean Development Mechanism
CEP	Centraal Economisch Plan
CPB	Centraal Planbureau
CPI	Consumentenprijsindex
DBI	Directe Buitenlandse Investeringen
DNB	De Nederlandsche Bank
EBB	Enquête Beroepsbevolking
EC	Europese Commissie
ECB	Europese Centrale Bank

EIM	Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf
EMU	Economische en Monetaire Unie
ESA	European System of National Accounts
EU	Europese Unie
Euro	Valuta EMU
Eurostat	Statistisch bureau van de EG
Fed	Federal Reserve System; stelsel van centrale banken VS
FES	Fonds Economische Structuurversterking
FWI	Fonds Werk en Inkomen
GLB	Gemeenschappelijk Landbouwbeleid
GOS	Gemenebest van Onafhankelijke Staten
GPRS	General Pocket Radio Service
GWV	Grond-, Weg- en Waterbouw
HBO	Hoger Beroepsonderwijs
HICP	European Harmonized Indices of Consumer Prices
HSL	Hoge Snelheids Lijn
HWVA	Hamburgisches Weltwirtschaftliches Archiv - Institut für Wirtschaftsforschung, Hamburg
I/A	Inactieven/Actieven
IB	Inkomstenbelasting
ICT	Informatie- en Communicatietechnologie
ID-banen	Instroom- doorstroom-banen
IEA	International Energy Agency
IFO	Institut für Wirtschaftsforschung, Duits onderzoeksinstituut
IHS	Individuele Huur Subsidie
IMF	Internationaal Monetair Fonds
IOAW	Inkomensvoorziening Oudere en gedeeltelijk Arbeidsongeschikte werkloze Werknemers
IOAZ	Inkomensvoorziening Oudere en gedeeltelijk Arbeidsongeschikte werkloze Zelfstandigen
IPCC	International Panel for Climate Change
IT	Informatie Technologie
JWG	Jeugd Werk Garantieplan
KIQ	Kapitaalinkomensquote
KR	Kwartaal Rekeningen van het CBS
KST	Kleinschaligheidstoelag
kWh	Kilowatt-uur
LISV	Landelijk Instituut Sociale Verzekeringen

MBO	Middelbaar Beroepsonderwijs
MDW	Marktwerking, Deregulering en Wetgevingskwaliteit
MEV	Macro Economische Verkenning
MIMIC	Micro Macro model to Analyze the Institutional Context
MKB	Midden- en Kleinbedrijf
MOE	Midden- en Oost-Europa
MRB	Motorrijtuigenbelasting
NAIRU	Non-Accelerating Inflation Rate of Unemployment (werkloosheidsniveau waarbij de inflatie niet hoeft op te lopen)
NEI	Nederlands Economisch Instituut, Erasmus Universiteit Rotterdam
NIESR	The National Institute of Economic and Social Research, Londen
NMP	Nationaal Milieubeleidsplan
NNI	Netto Nationaal Inkomen
NNP	Netto Nationaal Product
NR	Nationale Rekeningen
OC&W	Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
OPEC	Organisation of Petroleum Exporting Countries; Organisatie van olieëxporterende landen
OPL	Overige Publiekrechtelijke Lichamen
OSA	Stichting Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek
OT	Overhevelingstoelage
OZB	Onroerende-zaakbelasting
P/A	Personen/Arbeidsjaren
PEMBA	Premiedifferentiatie en Marktwerking bij Arbeidsongeschiktheidsregelingen
PPS	Publiek Private Samenwerking
R&D	Research and Development; Onderzoek en Ontwikkeling
REB	Regulerende Energiebelasting
REA	Wet op de (re)integratie Arbeidsgehandicapten
RIVM	Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu
ROA	Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt
ROC	Regionaal Opleidingen Centrum
RWW	Rijksgroepsregeling Werkloze Werknemers
SBI	Standaard Bedrijfs Indeling
SCP	Sociaal en Cultureel Planbureau
SER	Sociaal Economische Raad
SPAK	Specifieke afdrachtskorting
S&P500	Standard and Poor 500 index

SV	Sociale Verzekering
SVB	Sociale verzekeringsbank
SZ	Sociale Zekerheid
SZA	Sociale Zekerheid en Arbeid
TBA	Wet Terugdringing Beroep op Arbeidsongeschiktheidsregelingen
UBO	Vorbereidend Beroepsonderwijs
UKB	Uitvoeringsnota Klimaatbeleid
UMTS	Universal Mobile Telecommunications Systems
VAW	Vervroegde Aflossing Woningwetleningen
VBO	Vorbereidend Beroepsonderwijs
VINEX	Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening Extra
VK	Verenigd Koninkrijk
VLW	Regeling Vermindering Langdurig Werklozen
VMBO	Vorbereidend Middelbaar Beroepsonderwijs
VN	Verenigde Naties
VpB	Vennootschapsbelasting
VROM	Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer
VS	Verenigde Staten
VUT	Vervroegde Uittreding
WAJONG	Wet Arbeidsongeschiktheidsvoorziening jonggehandicapten
WAO	Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering
WAV	Wet Arbeid Vreemdelingen
WAZ	Wet Arbeidsongeschiktheidsvoorziening zelfstandigen
WBOL	Wet Bruterling Overhevelingstoelag Lonen
WIR	Wet Investeringsrekening
WIW	Wet Inschakeling Werkzoekenden
WKA	Wet Koppeling met Afwijkingsmogelijkheid
WML	Wettelijk Minimumloon voor volwassenen
WNVZ	Werknemersverzekeringen
WO	Wetenschappelijk Onderwijs
WOZ	Wet Waardering Onroerende Zaken
WTO	World Trade Organisation (voorheen GATT)
WW	Werkloosheidswet
ZFW	Ziekenfondswet
ZW	Ziektewet

Enige eerdere publicaties van het CPB die bij de Sdu zijn verschenen

- Economische verkenning voor de volgende kabinetsperiode (1997), ISBN 90-399-1443-5.
- Competition in Communication and Information Services; Opportunities and Obstacles (1997), ISBN 90-399-1444-3.
- Keuzes in kaart; Economische effecten van vijf verkiezingsprogramma's (1998), ISBN 90-399-1485-0.
- Bedrijfslocatiemonitor; Regionale verkenningen 2010 (1998), ISBN 90-399-1517-2.
- Concurrentiestudie Duitsland; Onderzoek naar de concurrentiekracht van de havens van Rotterdam, Antwerpen, Hamburg en Bremen op de Duitse markt (1999), gezamenlijk met het Gemeentelijk Havenbedrijf Rotterdam, ISBN 90-399-1710-8.
- Woningbouw; Tussen markt en overheid (1999), ISBN 90-399-1604-7.
- De grondmarkt; Een gebrekkige markt en een onvolmaakte overheid (1999), ISBN 90-399-1605-5.
- Evaluatie van infrastructuurprojecten; Leidraad voor kosten-batenanalyse; in samenwerking met het NEI (2000), ISBN: 90-120-905-63.
- Solidariteit, keuzevrijheid en transparantie; De toekomst van de Nederlandse markt voor oudedagsvoorzieningen (2000), ISBN: 90-120-9061-X.
- Trends, dilemma's en beleid; Essays over ontwikkelingen op langere termijn (2000), ISBN: 90-120-908-49.
- Ageing in the Netherlands (2000), ISBN: 90-120-908-57.
- Competition and Regulation in Telecommunications Markets (2000), ISBN: 90-5833-052-4.
- Naar een efficiënter milieubeleid; Een maatschappelijk-economische analyse van vier hardnekkige milieuproblemen (2000), ISBN: 90-120-902-53.

Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de Sdu of bij de boekhandel.

